

MACRO ECONOMISCHE VERKENNING

2010

Inhoud

Woord vooraf	7
1 Economisch beeld 2009-2010	9
1.1 Samenvatting	9
1.2 Beschouwing	16
2 De internationale conjunctuur en de Nederlandse uitvoer	19
2.1 Inleiding	19
2.2 De internationale conjunctuur	21
2.3 Nederlandse uitvoer	43
3 De Nederlandse economie	49
3.1 Inleiding	49
3.2 De volumeconjunctuur	58
3.2.1 Particuliere consumptie	58
3.2.2 Investerings- en winstgevendheid	63
3.3 Prijzen en lonen	72
3.4 Arbeidsmarkt	75
4 Collectieve financiën en koopkracht	79
4.1 Inleiding	79
4.2 Beleidsuitgangspunten	84
4.3 Collectieve uitgaven	89
4.4 Collectieve lasten	94
4.5 Koopkracht	96
Bijlagen	101
Verklaring van afkortingen	137

Kaders in hoofdstukken

1	Economisch beeld 2009-2010	9
	• Onzekerheidsvarianten	13
	• Effect Mexicaanse griep op economie valt waarschijnlijk mee	15
2	De internationale conjunctuur en de Nederlandse uitvoer	19
	• Europese bouwsector zwaar geraakt door kredietcrisis	24
	• De balans van centrale banken: 'What goes up must come down...'	37
3	De Nederlandse economie	49
	• Kettingreacties door voorraadbeheer vergroten conjuncturele dynamiek	55
	• Spaarquote neemt toe door onzekerheid	62
	• Sloopregelingen: de vervuiler beloond	64
	• Paradoxe winstontwikkeling van banken in Nationale rekeningen	67
	• Nieuwbouw brokkelt af	69
	• Aantal woningverbeteringen via tweede hypotheek neemt af	71
	• Bijstelling werkloosheidsraming	77
4	Collectieve financiën en koopkracht	79
	• Nog grotere onzekerheid over structurele EMU-saldo dan gewoonlijk	83
	• Deeltijd-ww in Europa	86
	• Kinderziektes bij de introductie van nieuwe financieringssystemen in de zorg	91
	• De (ir-)relevantie van de ww-fondsen	93

Woord vooraf

De wereldeconomie heeft te maken met conjuncturele tegenwind. Zo begon ik het voorwoord van de *MEV* precies één jaar geleden. De tegenwind is uitgegroeid tot een orkaan. Het afgelopen jaar konden de ramingen van het Centraal Planbureau en andere ramingsinstituten de economische neergang maar met moeite bijhouden. Met een verwachte krimp van 4¾% dit jaar krijgt de Nederlandse economie een ongekende dreun. In de huidige mondiale recessie staan we daarin niet alleen. In vrijwel alle landen krimpt de economie dit jaar, wat duidelijk zichtbaar wordt in de forse afname van de wereldhandel van bijna 15%.

De storm lijkt nu wel langzamerhand te gaan liggen. Ingrepen in de financiële sector, internationaal gecoördineerde herstelpakketten en het onverminderd laten werken van de automatische stabilisatoren hebben eraan bijgedragen dat de vrije val van de economie inmiddels lijkt te zijn gestopt. Voor volgend jaar gaat het CPB uit van een gelijkblijvend bbp. De weg naar herstel lijkt langzaam te worden ingezet.

Dit neemt niet weg dat we de gevolgen van de economische crisis nog lang zullen voelen. Deze *MEV* laat zien dat we dit jaar bijna 5% van ons nationaal inkomen inleveren. Het is dan ook opvallend dat de koopkracht in de economisch gezien zware jaren 2009 en 2010 tezamen gemiddeld genomen zelfs nog iets toeneemt. Mensen die hun baan verliezen, bedrijven die hun winsten zagen verdampen en de overheid die de automatische stabilisatoren hun werk liet doen ten koste van de overheidsfinanciën hebben de zwaarste klappen opgevangen. Het begrotingstekort loopt op tot meer dan 6% bbp in 2010, de schuld neemt toe tot bijna 66% bbp in 2010 en een recordaantal bedrijven is in de eerste helft van 2009 op de fles gegaan. De werkloosheid loopt inmiddels al wel fors op, en zal volgend jaar naar verwachting een niveau van 8% van de beroepsbevolking bereiken.

Dat de oploop van de werkloosheid met vertraging reageert op de conjunctuur komt doordat bedrijven over het algemeen – en door de deeltijd-ww nu in het bijzonder - niet direct personeel ontslaan wanneer het economisch minder gaat. Dit zien we ook terug in de arbeidsproductiviteitsontwikkeling en winstgevendheid, die dit jaar achteruit hollen. Het CPB verwacht dat de arbeidsproductiviteit en de winstgevendheid volgend jaar weer wat zullen herstellen. De oorzaak hiervan is dat bedrijven hun personeelsbestand alsnog in lijn brengen met de gedaalde productie. Gezonde bedrijven zijn een voorwaarde voor economisch herstel, maar dit herstel zal in eerste instantie dus vergaande sociale gevolgen hebben. Bovendien komt dit herstel niet vanzelf tot stand. De kredietverlening van banken is van groot belang om bedrijven in staat te stellen weer te gaan investeren. Het kabinet volgt de ontwikkeling van de kredietverlening dan ook nauwlettend en zal deze waar nodig ondersteunen. Daarnaast heeft het kabinet een additioneel pakket aan gerichte en tijdelijke fiscale maatregelen genomen dat de bedrijven bijna 2½ miljard liquiditeit verschaft in 2010 en 2011. Na de stimulering van de

economie in dit en volgend jaar is het voor 2011 en daarna vervolgens zaak de overheidsfinanciën weer op orde te krijgen. Dit is een zware opgave waar het kabinet niet voor weg loopt. Zo worden er de komende tijd een twintigtal brede heroverwegingen gestart, waarin op fundamentele wijze naar de overheidsfinanciën wordt gekeken.

In mijn voorwoord van vorig jaar schreef ik ook dat bij de huidige stand van de conjunctuur een tijdige reactie in de ontwikkeling van de loonkosten van belang is. Deze stelling is niet achterhaald door de economische crisis. Sterker, de crisis vraagt meer dan ooit om een verantwoorde loonontwikkeling. Dat kan ontslagen voorkomen en helpen de economie weer op gang te brengen.

De Minister van Economische Zaken

M.J.A. van der Hoeven

1 Economisch beeld 2009-2010

Voor 2009 wordt een krimp van het bbp van 4¾% geraamd en ook voor 2010 is het beeld met een geraamde nulgroei nog steeds zeer slecht. De werkloosheid loopt naar verwachting snel op en verdubbelt van bijna 4% in 2008 tot 8% in 2010. Doordat de koopkracht zich dit jaar gunstig ontwikkelt en in 2010 slechts beperkt daalt en doordat de werkloosheid op dit moment nog niet hoog is, is de pijn van de crisis nog lang niet voor iedereen voelbaar. De overheidsfinanciën krijgen nu al wel flinke klappen en deze zullen nog lang nadreunen. Over de kracht en timing van een toekomstig herstel bestaat nog steeds veel onzekerheid.

1.1 Samenvatting

Bodem in zicht, maar dat is nog geen herstel

Sinds de kredietcrisis zich halverwege 2008 verdiepte, hebben zo ongeveer alle conjunctuurbouwers keer op keer hun ramingen naar beneden moeten bijstellen. Dat gold ook voor het CPB. In de voorliggende raming is het beeld (voor 2010) eindelijk weer iets verbeterd ten opzichte van de vorige stand. Dit betekent echter niet dat het nu al 'beter' gaat. Naar verwachting begint de economie pas in de loop van volgend jaar weer (enigszins) te groeien en is het dieptepunt (wat betreft het niveau van de bedrijvigheid) dus nog niet bereikt (zie figuur 1.1, links). Het sentiment is al wel omgeslagen. Verschillende vertrouwensindicatoren hebben onlangs een sterke verbetering laten zien, maar staan nog steeds op een laag niveau. Voor 2009 wordt een krimp van het bbp van 4¾% geraamd. Volgend op een groei van 2% in 2008 is dit een historische snelle terugval; de grootste groeivertraging sinds 1938. Voor 2010 wordt een nulgroei geraamd. Ten opzichte van het dramatische cijfer voor 2009 is dit een verbetering (en de sterkste versnelling sinds 1964), maar nulgroei betekent dat de economie niet uit het dal klimt en dat de feitelijke productie verder achteropraakt bij de potentiële productie. De geraamde nulgroei voor 2010 is bovendien de laagste groei in meer dan 25 jaar (los van de geraamde krimp voor 2009). Het macrobeeld wordt nog enigszins opwaarts beïnvloed doordat vooral de zorgsector in beide jaren een positieve groei laat zien: de productie in de marktsector krimpt in 2009 met 6¼% en krimpt in 2010 verder met ¼%.

Arbeidsmarkt slaat om

De arbeidsmarkt reageert altijd met enige vertraging op omslagen in de conjunctuur. Desalniettemin is ook hier het beeld nu al fundamenteel anders dan een jaar geleden. Het werkloosheidspercentage steeg volgens de realisaties van het CBS in de eerste zes maanden van 2009 met een vol procentpunt (van 3,9% naar 4,9% - niet seizoengecorrigeerd), terwijl het aantal openstaande vacatures sinds de val van *Lehman* in september 2008 is afgenomen met meer dan 120 000 (omgerekend zijn dat banen voor circa 1,5% van de beroepsbevolking). Ook hier is dus sprake van een snelle omslag, zeker wanneer wordt bedacht dat de stijging van de

werkloosheid in eerste instantie nog enigszins is gedrukt. Er waren immers relatief veel vacatures, het duurt even voordat bedrijven daadwerkelijk tot ontslag overgaan en daarnaast zorgt ook de deeltijd-ww ervoor dat de arbeidsmarkt met extra vertraging reageert op de veranderde economische omstandigheden. Bovendien vormt de sterk gegroeide groep zelfstandigen (waaronder zzp'ers) een soort stootkussen: zij vangen in eerste instantie de klap op in de vorm van een omzetsdaling zonder dat dat direct in de werkloosheids- of vacaturestatistieken is terug te zien. Ten slotte zal er een *discouraged worker* effect optreden: een groot aantal mensen besluit zich in verband met de slechte vooruitzichten al dan niet tijdelijk terug te trekken van de arbeidsmarkt, bijvoorbeeld door langer door te leren, huisman te worden, of eerder met pensioen te gaan. Ook deze mensen zijn niet terug te vinden in de werkloosheidsstatistieken. De werkgelegenheid in de marktsector zal evengoed bijzonder sterk dalen, met 2½% in 2009 en 5¼% in 2010. Een dergelijk groot banenverlies heeft Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog niet meer meegemaakt. Vooral jongeren en laagopgeleiden zullen de dupe zijn. Jongeren kunnen kiezen om langer door te leren, maar vooral voor de niet meer zo jonge laagopgeleiden vormt de snel verslechterende arbeidsmarkt een groot probleem.

Verdeling van de pijn: eerst de bedrijven....

In figuur 1.1 (rechts) wordt duidelijk hoe de pijn van de crisis in eerste instantie wordt verdeeld.¹ Al in 2008 kregen de Nederlandse bedrijven een flinke inkomensachteruitgang te verwerken. Dit was vooral het gevolg van fors lagere dividenduitkeringen en winstinhoudingen van buitenlandse dochters van Nederlandse moederbedrijven (waaronder banken). In 2009 is de klap voor bedrijven nog steeds groot. De winsten lopen sterk terug doordat de loonkosten veel minder snel dalen dan de afzet. Bedrijven zijn dan ook gedwongen om in 2010 door te gaan met het afstoten van banen, waarna arbeidsproductiviteit en winsten weer kunnen aantrekken. Doordat bedrijven flink hebben moeten afboeken op hun bezittingen, betekent het geraamde winstherstel in 2010 nog niet dat bedrijven ruim in hun vermogen komen te zitten. Het volume van de bedrijfsinvesteringen neemt in 2009 en 2010 samen naar verwachting met een kwart af. Alhoewel bedrijfsinvesteringen altijd sterk reageren op de conjunctuur, heeft een dergelijke daling zich sinds de oorlog niet eerder voorgedaan.

... en dan de overheidsfinanciën

In figuur 1.1 is ook te zien dat in 2009 en 2010 de overheid de klappen opvangt: het leeuwendeel van het bbp-verlies wordt geabsorbeerd in de begroting. Het begrotingssaldo, dat in 2008 nog een overschot van 0,7% bbp liet zien, is in recordtempo omgeslagen naar een tekort van 4,6% bbp in 2009 en 6,3% in 2010. Ook in Europees perspectief valt de snelle verslechtering van het Nederlandse EMU-saldo op. De snelle omslag is hoofdzakelijk het

¹ In de figuur wordt de reële groei van het netto nationaal inkomen (nni) gepresenteerd. Zie hoofdstuk 3 voor meer achtergronden.

Tabel 1.1 Kerngegevens voor Nederland, 2006-2010

	2006 ^a	2007	2008	2009	2010
	mutaties in % per jaar				
Internationale conjunctuur					
Relevante wereldhandel	8,5	6,2	1,1	- 14 ³ / ₄	2 ¹ / ₂
Prijspeil goederenimport	3,5	1,9	4,5	- 6 ¹ / ₂	- 1 ¹ / ₄
Concurrentenprijs	4,5	1,9	4,3	- 1 ³ / ₄	- 1
Olieprijs (Brent, niveau in dollars per vat)	65,2	72,5	96,9	58	65
Eurokoers (dollar per euro)	1,26	1,37	1,47	1,37	1,40
Lange rente (niveau in %)	3,8	4,3	4,3	3 ³ / ₄	4
Volume bestedingen en buitenlandse handel					
Bruto binnenlands product (bbp)	3,4	3,6	2,0	- 4 ³ / ₄	0
Consumptie huishoudens	- 0,3 (2,7)	1,7	1,3	- 2 ³ / ₄	- 3 ⁴ / ₄
Overheidsbestedingen	8,9 (2,7)	3,8	2,5	2 ¹ / ₄	1 ¹ / ₂
Bruto investeringen bedrijven (exclusief woningen)	9,7	5,3	7,0	- 14	- 9 ¹ / ₂
Uitvoer van goederen (exclusief energie)	9,3	8,0	1,0	- 13 ³ / ₄	3
w.v. binnenslands geproduceerd	4,7	5,0	- 1,6	- 14 ³ / ₄	1 ¹ / ₂
wederuitvoer	14,1	10,9	3,6	- 12 ¹ / ₂	4 ¹ / ₂
Invoer van goederen	10,0	6,4	3,7	- 11 ¹ / ₂	1 ¹ / ₄
Prijzen, lonen en koopkracht					
Prijspeil goederenexport (exclusief energie)	1,2	1,8	2,0	- 2 ³ / ₄	- 1 ¹ / ₂
Prijsconcurrentiepositie ^b	1,2	- 1,4	0,2	1 ³ / ₄	0
Consumentenprijsindex (cpi)	1,1	1,6	2,5	1	1
Contractloon marktsector	2,0	1,8	3,5	3	1 ¹ / ₂
Loonsom per arbeidsjaar marktsector	2,6 (2,9)	3,3	3,6	2 ³ / ₄	2 ³ / ₄
Koopkracht, mediaan alle huishoudens	2,5	2,2	- 0,1	1 ³ / ₄	- 1 ⁴ / ₄
Arbeidsmarkt					
Beroepsbevolking (personen)	1,2 (0,9)	1,6	1,5	1 ¹ / ₂	0
Werkzame beroepsbevolking	2,2 (2,0)	2,6	2,1	- 3 ⁴ / ₄	- 2 ³ / ₄
Werkloze beroepsbevolking (niveau in %)	5,5	4,5	3,9	5 ¹ / ₄	8
Werkloze beroepsbevolking (niveau in dzd personen)	413	344	304	405	615
Marktsector^c					
Productie	4,6	4,7	2,1	- 6 ¹ / ₄	- 1 ⁴ / ₄
Arbeidsproductiviteit	2,7 (2,9)	1,9	0,9	- 3 ³ / ₄	5 ¹ / ₂
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	1,9 (1,6)	2,7	1,2	- 2 ¹ / ₂	- 5 ¹ / ₄
Prijs toegevoegde waarde	- 0,5	0,3	1,4	4 ¹ / ₄	1
Reële arbeidskosten	3,2 (3,5)	2,9	2,2	- 1 ³ / ₄	1 ³ / ₄
	niveaus in %				
Arbeidsinkomensquote	77,6	78,4	79,0	81 ¹ / ₄	78 ¹ / ₂
Winstquote ^d	14,1	14,6	13,2	9 ¹ / ₄	12
Collectieve financiën					
EMU-saldo (% bbp)	0,5	0,2	0,7	- 4,6	- 6,2
EMU-schuld (% bbp)	47,4	45,5	58,2	59,9	65,8
Collectieve lasten (% bbp)	39,0	38,9	39,1	38,3	38,3

^a Cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de financieringsverschuivingen als gevolg van de invoering van de wet vlz en zvw.

^b Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen.

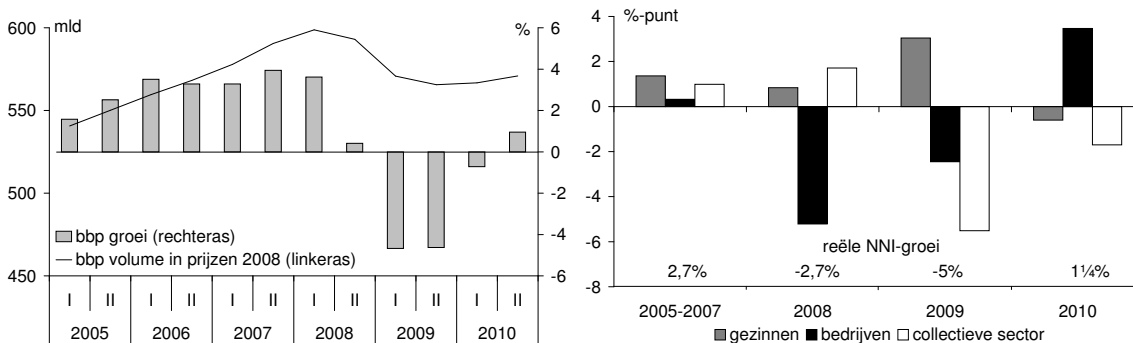
^c Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerendgoedsector.

^d Van productie in Nederland, marktsector exclusief banken en verzekeringswezen.

gevolg van relatief sterke automatische stabilisatoren (lagere belastinginkomsten en hogere werkloosheidsuitgaven). Het saldo wordt zowel in 2009 als in 2010 voor ongeveer 0,5% bbp neerwaarts beïnvloed door actieve stimuleringsmaatregelen uit het Aanvullend Beleidsakkoord, dat in het voorjaar werd gesloten door de coalitiepartners. Macro-economisch zijn de belangrijkste onderdelen uit het Aanvullend Beleidsakkoord niet de extra maatregelen van het stimuleringspakket, maar de afspraak om enkele begrotingsregels voor het restant van de kabinetsperiode buiten werking te stellen en bepaalde uitgaven buiten het uitgaven- en inkomstenkader te plaatsen. Indien bijvoorbeeld was vastgehouden aan de 3% tekortnorm, zou voor 20 á 30 mld euro extra moeten zijn bezuinigd (of de belastingen verhoogd).

De begroting voor 2010 levert vanuit het beleid geen aanvullende stimulerende bijdrage (bovenop de automatische stabilisatie). De lasten blijven per saldo ongeveer gelijk aan 2009.

Figuur 1.1 Bbp-volume en groei per halfjaar^a (links) en verdeling reële groei nni (rechts)

^a Groei bbp-volume t.o.v. overeenkomstige periode in voorafgaand jaar.

Koopkracht nog relatief gunstig

Vorig jaar werd in de *Macro Economische Verkenning 2009* nog een oplopende inflatie geraamd. De olieprijs had toen net een piek van 144 dollar per vat bereikt. Slechts enkele maanden later was het juist de angst voor deflatie, die de kop opstak. De wereldeconomie ging in een recordtempo onderuit en hetzelfde gold voor de grondstoffenprijzen. Ondertussen is ook het risico op deflatie weer afgenomen: doordat de ergste krimp achter de rug lijkt, zijn de grondstofprijzen zelfs weer enigszins opgelopen. De inflatie wordt nu geraamd op 1% in zowel 2009 als 2010. In de raming is gerekend met een contractloonsstijging van ongeveer 1% in nieuwe cao's, maar doordat voor veel werknemers al een cao is afgesloten voor 2009 en soms ook voor delen van 2010, ligt de gemiddelde loonsstijging iets hoger. De berekende koopkracht neemt in 2009 in doorsnee met 1¼% toe en in 2010 met ¼% af. Voor de zwartste economische periode sinds de jaren dertig is dit een opmerkelijk positief resultaat. Dit komt doordat in eerste instantie de overheid en het bedrijfsleven de rekening van de crisis betalen, zoals ook duidelijk werd in figuur 1.1.

Onzekerheidsvarianten

Het herstel van de wereldeconomie zou op korte termijn sterker kunnen zijn door een sneller herstel van vertrouwen van consumenten en producenten, waardoor gezinnen de hand wat meer van knip halen en bedrijven hun voorraden sneller gaan opbouwen. Dit leidt in variant A tot een hogere groei van de wereldhandel en sneller oplopende olie- en grondstoffenprijzen tot en met het eerste kwartaal van volgend jaar. In de loop van volgend jaar zakt in de variant de wereldhandelsgroei weer terug naar het tempo van de centrale projectie, onder de aanname dat de tijdelijke opleving onvoldoende bijdraagt aan een fundamenteel herstel van vraag en aanbod. De voorspoediger ontwikkeling in het buitenland stelt Nederlandse producenten in staat de export op te schroeven. De extra productie en hogere bezettingsgraad die dit tot gevolg heeft, lokt investeringen uit en stimuleert in 2010 de werkgelegenheid. Door de hogere invoerprijzen loopt de inflatie op, wat een drukkend effect heeft op de consumptie. De loonontwikkeling blijft achter bij deze extra inflatie, omdat voor veel werknemers de lonen in 2009 en 2010 reeds in afgesloten cao's vastliggen. Op korte termijn is dit effect groter dan het opwaartse effect van de extra werkgelegenheid, zodat per saldo de consumptie lager uit komt dan in het centrale pad. Gecumuleerd (over 2009 en 2010) komt het bbp-volume in 2010 1,1% hoger uit. In dit geval zou de economische groei volgend jaar 1% bedragen. Indien door de gunstiger ontwikkeling ook het consumentenvertrouwen in positieve zin zou worden beïnvloed, kan het positieve effect op de economische groei nog wat sterker zijn. Het EMU-saldo zou in vergelijking met de basisprojectie in 2010 met 0,5%-punt verbeteren.

Het broze herstel van de wereldeconomie zou echter ook nog ruw verstoord kunnen worden, bijvoorbeeld door een deconfiture van een van de Baltische staten, met een negatieve uitstraling op de rest van Europa. Dit leidt in variant B tot een lagere groei van de (relevante) wereldhandel en een zwakkere euro. In dit scenario verdwijnt het bescheiden herstel van de uitvoer in de centrale projectie als sneeuw voor de zon. De lagere bezettingsgraad en winstgevendheid hebben een drukkend effect op de investeringsgeneigdheid. Ook de werkgelegenheid komt extra onder druk te staan, wat samen met de hogere inflatie de oorzaak is van de lagere consumptie. De bbp-groei in 2010 komt in dit geval ¼%-punt lager uit dan in het centrale pad. In dat geval zou de Nederlandse economie dus twee jaar op rij krimpen. De lagere productie leidt vervolgens tot een verder oplopende werkloosheid. Onder invloed van tegenvallende belastinginkomsten en extra uitgaven aan uitkeringen verslechtert het EMU-saldo in 2010 nog verder dan besloten ligt in het basispad.

Effecten van**A: Gunstiger ontwikkeling van de relevante wereldhandel en navenant hogere invoerprijzen****B: Tegenvallende ontwikkeling van de relevante wereldhandel en devaluatie van de euro**

	A		B	
	2009	2010	2009	2010
	cumulatieve afwijkingen in %			
Relevante wereldhandel, volume	1,2	5,0	- 0,7	- 3,0
Invoerprijs goederen	1,2	4,4	0,4	2,8
Lange rente (niveau in %, nominaal)	0,3	1,0	0,1	0,3
Olieprijs (Brent, niveau in dollars per vat)	3,8	15,0	0,0	0,0
Contractloon marktsector	0,0	0,9	0,0	- 0,3
Consumentenprijsindex (cpi)	0,1	1,0	0,0	0,3
Bruto binnenlands product (bbp), volume	0,3	1,1	- 0,2	- 0,9
Particuliere consumptie, volume	- 0,1	- 0,8	- 0,1	- 0,7
Investeringsbedrijven (excl. woningen), volume	0,3	1,1	- 0,4	- 2,9
Uitvoer goederen (exclusief energie), volume	1,1	4,4	- 0,6	- 1,9
Werkgelegenheid (arbeidsjaren)	0,0	0,5	0,0	- 0,3
EMU-saldo (niveau, % bbp)	0,1	0,5	0,0	- 0,3

Bovendien geven de berekende koopkrachtcijfers niet weer wat de gevolgen zijn van baanverlies, minder overwerk, het schrappen van bonussen, of een niet gekregen salarisverhoging. Veel huishoudens krijgen hiermee te maken en hun individuele situatie zal minder gunstig zijn dan de koopkrachtcijfers suggereren.

Internationaal

Het internationale beeld is dat van een gematigd herstel. De wereldhandel zal volgend jaar weer toenemen, maar lang niet voldoende om de enorme klap van 2009 (en 2008) te compenseren. De wereldhandel blijft dus op een (veel) lager niveau dan in 2008. Wereldwijd lopen zowel de werkloosheid als de begrotingstekorten sterk op. De uitzonderlijke budgettaire stimuleringsmaatregelen hebben de neergang gedempt, maar zorgen wel voor overheidsfinanciën die langdurig uit het lood zijn: het gemiddelde tekort van de eurolanden stijgt in 2010 naar verwachting tot 6½% bbp, waarmee het ‘Maastricht’-plafond van 3% ver uit beeld verdwijnt. Consumentenprijzen dalen momenteel in de Verenigde Staten, Japan, China en Europa. In de projectie komt daar binnenkort een einde aan (als gevolg van de verbeterde vooruitzichten en het gematigde herstel van de grondstofprijzen), zodat geen deflatiespiraal ontstaat. Het geraamde gematigde wereldwijde herstel volgt het patroon zoals dat vaker was te zien na financiële crises. Enerzijds is er reden te vrezen dat het herstel bij deze wereldwijde crisis nog trager zal verlopen: landen hebben nu immers niet de mogelijkheid zich uit de crisis te exporteren. Anderzijds geeft de enorme wereldwijde beleidsreactie enige hoop. De onzekerheid blijft hoe dan ook groot.

Onzekerheid

Eerder betrof de onzekerheid vooral de vraag hoe diep de crisis zou zijn. Zou het wellicht meevallen? Ondertussen is duidelijk dat dat helaas niet het geval is. De grootste onzekerheid betreft nu de timing en de kracht van het herstel. De periode van extreme volatiliteit en onzekerheid die begon met de deconfiture van *Lehman* lijkt voorbij te zijn. Over het verloop van 2009 is ondertussen al redelijk wat informatie beschikbaar en ook het beeld voor 2010 wijkt op hoofdlijnen niet al te veel af van de vorige raming. Desalniettemin zijn er nog steeds grote onzekerheden. In het kader worden twee onzekerheidsvarianten uitgewerkt. In de ene variant is het wereldwijde (en dus Nederlandse) herstel iets sterker. Deze variant trekt als het ware de recente positieve signalen door. In de andere, evengoed denkbare variant komen er nieuwe klappen en blijft het herstel daardoor langer uit.

De Mexicaanse griepandemie zorgt voor extra onzekerheid, ook voor het economisch beeld. In de voorliggende raming is rekening gehouden met een milde wereldwijde pandemie.

Effect Mexicaanse griep op economie valt waarschijnlijk mee

Voor het eerst sinds het uitbreken van de Hongkong griep in 1968 heerst er weer een pandemie, dat wil zeggen een ziekte die gelijktijdig op meerdere continenten heerst. Het alarm voor de Mexicaanse griep werd op 11 juni 2009 door de Wereld Gezondheids Organisatie (WHO) verhoogd naar niveau 6, het maximale niveau. De uiteindelijke omvang en ernst van de pandemie zijn onzeker. Tot begin augustus zijn vooral Noord- en Zuid-Amerika, het Verenigd Koninkrijk en Australië zwaar getroffen. De ziekte verloopt in het algemeen mild, vergelijkbaar met de seizoensgriep, en duurt ongeveer een week. Het RIVM houdt er rekening mee dat ongeveer 1 op de 10 tot 1 op de 3 mensen in Nederland ziek wordt, tegenover 1 op de 20 mensen bij een normale seizoensgriep. Niettemin zouden volgens het RIVM 5000 mensen (0,1% van de geïnfecteerden) aan deze ziekte kunnen overlijden (bij een normale seizoensgroep overlijden 250 tot 2000 mensen). De vaccinatie van kwetsbare groepen zal het aantal sterfgevallen waarschijnlijk beperken.

Wat is het effect van de grieppandemie op de economie, afgemeten aan de mondiale productie (bbp)? De economische effecten blijken volgens eerdere studies sterk afhankelijk te zijn van de ernst van de ziekte en lopen uiteen van $-0,1$ tot -1% bij een mild virus tot -5% bij een ernstig virus.^a De Mexicaanse griep is naar verwachting nog milder dan in de 'milde' scenario's in deze studies is verondersteld. In deze studies wordt bijvoorbeeld bij een mild virus gerekend met 10 verloren werkdagen door ziekte of een sterftekans voor geïnfecteerden van 1%. De uitkomsten van deze studies kunnen daarom niet zonder meer worden overgenomen.

De pandemie kan zowel via de aanbodkant als via de vraagkant economische effecten hebben. Aan de aanbodzijde wordt het effect vooral bepaald door het verlies aan werkdagen van zieke werknemers. Het ziekteverzuim zal door de griep hoger zijn dan anders. Een gemiddeld extra verlies van 6 werkdagen voor een kwart van de beroepsbevolking verhoogt het gemiddelde ziekteverzuim met $1\frac{1}{2}$ werkdag, ofwel $\frac{1}{2}\%$ -punt op jaarbasis. Het effect van minder werkdagen op de productie is lastig vast te stellen, maar is waarschijnlijk gering. Ondernemingen zien de epidemie aankomen en treffen voorzorgsmaatregelen: vooruit werken, later inhalen, uit voorraad leveren, vervanging door gezonde collega's, en dergelijke. Gezien de laagconjunctuur zal een hoger ziekteverzuim bij veel bedrijven niet direct leiden tot een afname van de productie. Bij vergelijking van de productie over verschillende perioden (bijvoorbeeld kwartalen) corrigeert het CBS voor verschillen in het aantal werkdagen. Het CBS rekent hiervoor met grofweg $0,05\%$ bbp per dag.^b Duitse instituten rekenen met een iets sterker effect van $0,1\%$ bbp per dag. Een verlies van $1\frac{1}{2}$ werkdag leidt dus tot een afname van het bbp met $0,075\%$ tot $0,15\%$.

Aan de vraagzijde wordt het effect vooral bepaald door aangepast gedrag van consumenten. Om de kans op infectie te beperken en tijdens de periode van ziek zijn zullen minder mensen op reis gaan en zal het bezoek aan restaurants en evenementen afnemen. De sectoren transport, toerisme en horeca ondervinden hiervan de grootste schade. Een deel is slechts een verschuiving van consumptie, bijvoorbeeld extra boodschappen om thuis te eten in plaats van een bezoek aan een restaurant. Ook leidt de komst van de pandemie tot extra uitgaven aan andere zaken, zoals zeep, mondkapjes en software voor telewerken. Verder wordt een deel van de consumptie slechts uitgesteld tot de ziekte voorbij is. Gezien de korte duur van de ziekte hoeft uitstel niet te leiden tot afstel.

De conclusie is dat de Mexicaanse griep naar verwachting beperkte effecten zal hebben op het bbp. Aan de aanbodkant bestaan vele mogelijkheden om de productieschade te beperken, mede vanwege de momenteel lage bezettingsgraad bij bedrijven, en aan de vraagkant zal veel substitutie tussen producten en in de tijd plaatsvinden.

^a Steven James en Tim Sargent (2006), The economic impact of an influenza pandemic, Canadian Department of Finance, Working Paper 2007-04; Warwick McKibbin en Alexandra Sidorenko (2006), Global macroeconomic consequences of pandemic influenza, Lowy Institute; Congressional Budget Office (2006), A potential influenza pandemic: Possible macroeconomic effects and policy issues, www.cbo.gov; Andrew Burns, Dominique van der Mensbrugge en Hans Timmer (2008), Evaluating the economic consequences of avian influenza, Wereldbank.

^b Zie CPB (2003), *Macro Economische Verkenning 2004*, blz. 83.

Voor Nederland betekent dit een nog iets slechter buitenlandbeeld dan zonder de pandemie het geval zou zijn. Bovendien is gerekend met een wat groter ziekteverzuim dan bij de normale seizoensgriep. Doordat de ernst en omvang van de epidemie zich moeilijk laat voorspellen (inclusief effecten van eventuele vaccinatieprogramma's), is het moeilijk de gevolgen voor de economie goed in te schatten (zie kader). Omdat vooralsnog de ziekteverschijnselen bij de Mexicaanse griep niet ernstiger lijken te zijn dan bij een gewone griep, is van een beperkte extra schade aan de economische bedrijvigheid uitgegaan.

1.2 Beschouwing

De kredietcrisis is een economische neergang van ongekende omvang.² Sinds het begin van de grote depressie in 1929, nu tachtig jaar geleden, heeft de wereld een dergelijke conjuncturele neergang niet meer meegemaakt. Weliswaar zijn de vooruitzichten voor 2010 sinds de CPB-raming van juni iets verbeterd en zal het bbp in 2010 naar verwachting niet meer verder krimpen, een groei van nul procent is in normale tijden een teken van een forse laagconjunctuur. Bovendien volgt dat jaar van nulgroei op een jaar waarin de economie naar verwachting met 4¾% zal krimpen. Ten opzichte van een scenario waarin de Nederlandse economie 'gewoon' met 2% per jaar zou zijn gegroeid, is het bbp verlies ongeveer 9%. Weliswaar heeft Nederland een dergelijke crisis tachtig jaar niet meer meegemaakt, over de gehele wereld gezien komen kredietcrises veelvuldig voor. De ervaringen met die crises laten zien dat de gevolgen langdurig voelbaar zullen zijn. Het genoemde verlies van 9% bbp zal dus niet snel worden ingelopen. De werkloosheid zal de volgende jaren hoog blijven.

De gemiddelde burger heeft, als hij niet werkloos is geworden of zijn vermogen op de beurs heeft verloren, tot nog toe relatief weinig van de kredietcrisis gemerkt. Ook volgend jaar vallen die gevolgen op het eerste gezicht nog erg mee. In paragraaf 1.1 was te zien dat, behalve de mensen die hun baan kwijtraken, de 'verliezers' vooralsnog de bedrijven en de overheid zijn. De 'pijn' van de crisis, is desalniettemin aanzienlijk en langdurig. Deze zal linksom of rechtsom óók bij die gemiddelde burger terechtkomen. De overheid kan schuld en tekorten niet oneindig laten oplopen en zal vroeg of laat de tering naar de nering moeten zetten. Hetzelfde geldt voor bedrijven: zonder winstherstel komen er geen nieuwe banen. Winstherstel betekent in eerste instantie juist minder werkgelegenheid en minder loonstijging. De komende jaren zullen de kosten kortom onvermijdelijk naar de burger worden doorgeschoven - via hogere lasten, lagere overheidsuitgaven en relatief lagere lonen. Over een reeks van jaren zal de koopkracht zich minder positief ontwikkelen, sterker nog, het zou goed kunnen dat er meerdere jaren met koopkrachtverlies zullen volgen.

² Zie: C. van Ewijk en C.N. Teulings, 2009, *De grote recessie - het CPB over de kredietcrisis*, Uitgeverij Balans.

Heeft de overheid het dan verkeerd gedaan nu haar huishoudboekje het kind van de rekening is geworden? Nee. In de ongekende crisis die ons land – en de hele wereldeconomie – dit jaar teisterde, heeft het kabinet er verstandig aan gedaan het tekort tijdelijk te laten oplopen door de automatische stabilisatoren hun werk te laten doen. De begrotingsdiscipline gebaseerd op trendmatige uitgavenkaders moet vanzelfsprekend gehandhaafd blijven, maar het was onverstandig geweest om de kaders neerwaarts aan te passen met het oog op het olopende tekort. Ook de komende jaren zal met enige voorzichtigheid moeten worden geopereerd. De ervaringen in de VS in 1937 en meer recent in Japan in 1997 laten zien dat vroegtijdige bezuinigingen het herstel in de kiem kunnen smoren. Maar dat maakt het des te noodzakelijker om nu al plannen te maken die op termijn leiden tot een structureel herstel van de overheidsfinanciën. Uitstel van de opstelling van die plannen en van de politieke besluitvorming leidt tot onzekerheid, en daarmee tot een slechter investeringsklimaat. Het voornemen van het kabinet om de aow-leeftijd geleidelijk naar 67 jaar te verhogen is een mogelijke invulling. Het is echter slechts een eerste stap, het totale pakket aan noodzakelijke ombuigingen zal aanmerkelijk groter zijn.

De kracht van het herstel is mede afhankelijk van het beleid dat Nederland zal voeren. Gezien de grote klappen die de economie heeft opgelopen, en de stijging van de werkloosheid die daar het gevolg van is, is het van belang dat het beleid het herstel ondersteunt, niet tegenwerkt. De lessen van de jaren tachtig, toen de werkloosheid een vergelijkbaar niveau bereikte als de komende jaren, zijn daarbij van groot belang. Lastenverzwaringen die werken minder aantrekkelijk maken hinderen het herstel. Dat geldt ook voor vervroegde pensioenregelingen of regelingen die mensen ontmoedigen om een nieuwe baan te zoeken of te accepteren.

Deze crisis heet een kredietcrisis. Dat is niet zonder reden. De bankensector is diep in de problemen geraakt, en zij is daar ook nog niet uit. De sanering van het bankwezen is in de VS, waar de kredietcrisis begon, verder gevorderd dan in Europa. Die sanering is een voorwaarde voor een spoedig herstel in Europa. Sanering werkt alleen als die transparant is, zodat het publiek zekerheid heeft dat er bij banken geen lijken in de kast zijn achtergebleven. Die transparantie kan alleen worden geboden als de sanering op Europese schaal plaatsvindt. Dat betekent niet noodzakelijkerwijs dat de verdeling van eventuele kosten op Europees niveau moet gebeuren, maar wel dat een dergelijke exercitie in heel Europa op dezelfde manier wordt aangepakt.³ De crisis maakt duidelijk dat een globaliserende markt vereist dat ook een aantal publieke belangen, vooral op het terrein van financiële markten, op een hoger niveau wordt behartigd dan tot nog toe het geval is geweest.

³ Adam S. Posen, Nicolas Véron, 2009, A solution for Europe's banking problem, Bruegel Policy Brief 2009/03.

De voorliggende raming laat een somber beeld zien. Alhoewel sommige indicatoren alweer wijzen op enige verbetering van het economisch klimaat, zal de echte pijn voor de meeste mensen nog komen. Dat geldt voor de ramingsperiode, maar ook voor de jaren daarna. De crisis gaat voorbij, dat is zeker. Maar de crisis zal ook nog lang nadreunen. In de plannen van bedrijven, in de portemonnees van huishoudens en in het beleid van overheden.

2 De internationale conjunctuur en de Nederlandse uitvoer

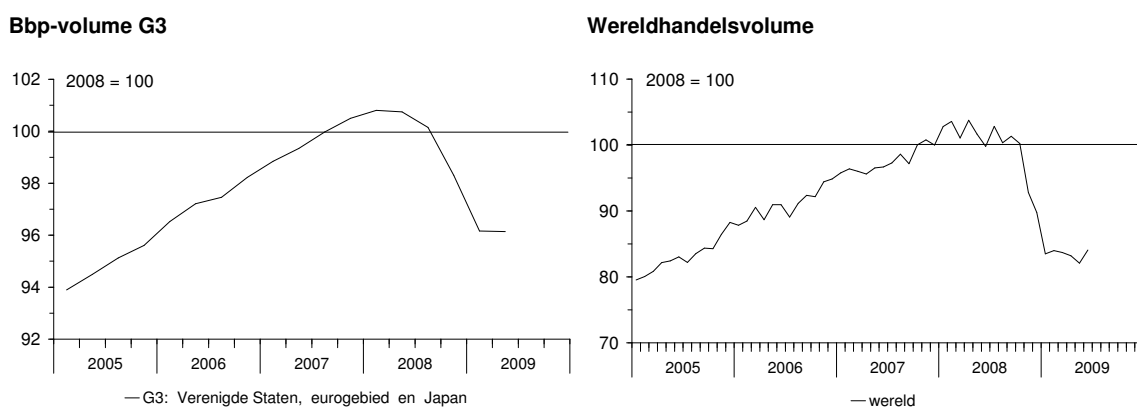
Dit jaar zal de wereldproductie de sterkste daling vertonen sinds de Grote Depressie van de jaren dertig. Door de kredietcrisis daalt in het eurogebied het bbp naar verwachting met 4½% en zal de werkloosheid eind dit jaar zijn opgelopen tot boven de 10%. Het expansieve begrotings- en monetaire beleid in het eurogebied en elders zal volgend jaar naar verwachting leiden tot licht mondiaal herstel. Voorwaarde daarvoor is dat de verbetering op de financiële markten aanhoudt. De wereldhandel zal weer toenemen in 2010, maar in een tempo ver onder het langjarige gemiddelde en onvoldoende om de daling in 2009 teniet te doen. Internationaal zullen dan ook de werkloosheid en de overheidstekorten verder toenemen. Het beperkte internationale herstel betekent ook dat de Nederlandse uitvoer volgend jaar slechts in geringe mate zal stijgen. De onzekerheden over de toekomstige internationale economische ontwikkeling blijven groot.

2.1 Inleiding

In september vorig jaar vond de grootste naoorlogse economische schok plaats. Na het faillissement van de Amerikaanse investeringsbank *Lehman Brothers* kwamen veel financiële markten, die al moeizaam functioneerden sinds het uitbreken van de kredietcrisis in juli 2007, volledig tot stilstand. Aandelenkoersen daalden scherp en voor bedrijfsobligaties stegen de renteopslagen tot een historisch record. Kapitaalstromen naar opkomende economieën droogden op en handelskrediet werd moeilijk te krijgen. De zeer ernstige problemen in de financiële sector hadden enorme gevolgen voor productie en bestedingen. Consumenten en bedrijven werden zeer somber over de economische situatie en schroefden hun bestedingen terug. Deels werden zij hiertoe gedwongen doordat zij moeilijk bankleningen konden krijgen. De wereldhandel tuimelde omlaag vanwege de veel lagere vraag en het gebrek aan handelskrediet.

Ongekend omvangrijk ingrijpen door centrale banken en overheden stopte de vrije val van de wereldeconomie. Centrale banken verlaagden hun rentes tot bijna nul en verstrekten enorme liquiditeitssteun aan banken. Overheden gaven kapitaalsteun om banken van de ondergang te behoeden en kwamen met stimuleringspakketten om de vraag op peil te houden.

Figuur 2.1 Bbp-volume G3 en wereldhandelsvolume, 2005-2009

Tabel 2.1	Internationale kerngegevens, 2006-2010				
	2006	2007	2008	2009	2010
Volumes	mutaties per jaar in %				
BBP					
Eurogebied	2,9	2,7	0,7	- 4½	0
Nederland	3,4	3,6	2,0	- 4¾	0
Verenigde Staten	2,7	2,1	0,5	- 3¼	1¼
Japan	2,0	2,3	- 0,7	- 6	1
Azië exclusief Japan	9,2	9,8	6,7	4	6½
Wereld	5,1	5,0	2,9	- 1¾	2½
Wereldhandelsvolume goederen	9,6	7,2	2,4	- 15¾	3½
Relevant wereldhandelsvolume, goederen excl. energie	8,5	6,2	1,1	- 14¾	2½
Prijzen					
Consumentenprijsindex					
Eurogebied (hicp)	2,2	2,1	3,3	¼	¾
Nederland (hicp)	1,7	1,6	2,2	¾	1
Verenigde Staten (cpi)	3,2	2,9	3,8	- ¾	1
Wereldhandelsprijs (euro's)					
Industrieproducten (euro's)	4,3	- 1,7	4,4	- 3¾	- 1¼
Grondstoffen excl. energie (euro's, HWWI)	1,2	- 3,2	1,6	¾	- 2½
Energie (euro's, HWWI)	25,6	7,8	4,9	- 20	1
	18,1	2,6	30,8	- 33	12
	niveaus				
Eurokoers (dollar per euro)	1,26	1,37	1,47	1,37	1,40
Ruwe-olieprijs (Brent, dollar per vat)	65,2	72,5	96,9	58	65
Lange rente Duitsland	3,8	4,2	4,0	3¼	3¾

Centrale banken en overheden zijn er inderdaad in geslaagd om de duikvlucht van de wereldeconomie te stoppen, al is het nog te vroeg voor 'brand meester'. De situatie op de financiële markten is sterk verbeterd, maar veel instellingen zijn nog steeds fragiel. In enkele landen nam het bbp in het tweede kwartaal al weer toe ten opzichte van de voorgaande periode, terwijl in de meeste andere landen de bbp-daling veel kleiner was. Vrijwel overal nam echter de werkloosheid in het tweede kwartaal verder toe en liepen overheidstekorten nog meer op.

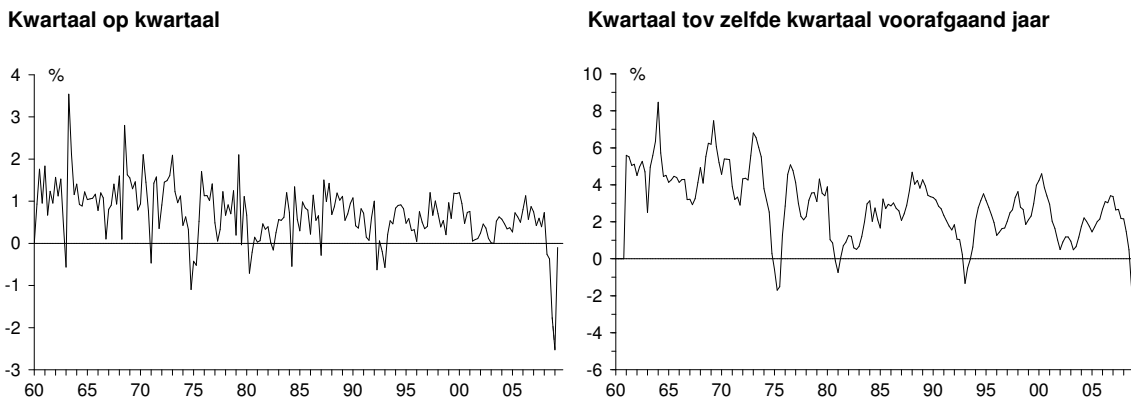
De economische situatie verbetert naar verwachting in de tweede helft van het lopende jaar en in 2010. Wereldproductie en wereldhandel zullen volgend jaar weer toenemen. De enorme omvang van de internationale schok die de wereldeconomie vorig jaar heeft getroffen, betekent echter dat de groeipercenages volgend jaar laag zullen zijn. Structurele aanpassingen, zoals de noodzaak van lagere schulden van gezinnen en banken, zullen de vraag afremmen. De wereldhandel zal eind 2010 dan ook nog steeds beduidend lager liggen dan in de eerste helft van 2008. Werkloosheid en overheidstekorten zullen volgend jaar op recordniveaus liggen.

2.2 De internationale conjunctuur

Eurogebied: licht herstel in de loop van 2010 na een zeer forse bbp-daling

Rond de afgelopen jaarwisseling kende het eurogebied een dramatische productiedaling (figuur 2.2). De bbp-daling in het eerste kwartaal – 2,5% ten opzichte van het voorgaande kwartaal – was de grootste daling in vijftig jaar. Alle bestedingscategorieën droegen bij aan deze krimp. Consumenten besteedden minder; zij waren terughoudend vanwege de recessie en spaarden meer om hun schuldpositie te verbeteren. De uitvoer duikelde door de zeer sterk teruggelopen buitenlandse vraag. De uiterst lage bezettingsgraad, de beperkte beschikbaarheid van bankkrediet en lagere winsten leidden tot een afname van de bedrijfsinvesteringen. Voorraden, die in de voorgaande kwartalen waren opgelopen in verhouding tot de verkopen, werden in rap tempo afgebouwd. De sterke productiedaling leidde ertoe dat de werkgelegenheid afnam, hetgeen weer een negatief effect had op de consumptie.

Figuur 2.2 Groei bbp-volume eurogebied^a, 1960 - 2e kwartaal 2009

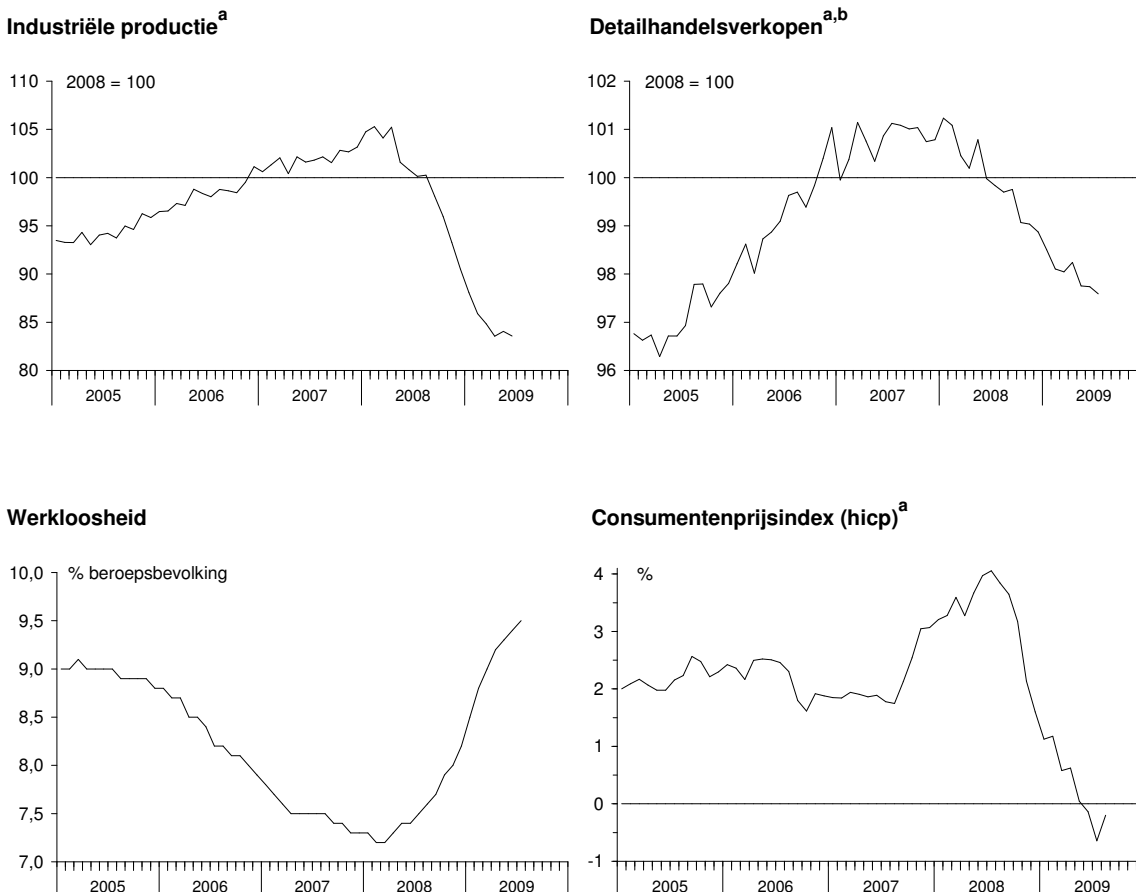

^a EU-15 voor 1960 t/m 1995. Bron: OESO.

In het tweede kwartaal is de productie veel minder sterk teruggelopen. Het bbp-volume nam slechts met 0,1% af ten opzichte van het voorgaande kwartaal volgens voorlopige cijfers. De productiedaling was vooral minder groot door een geringere noodzaak tot voorraadaanpassing en door een veel kleinere daling van de buitenlandse vraag. De werkloosheid, die betrekkelijk traag reageert op de productie, liep verder op tot een recordomvang van 9,5% van de beroepsbevolking in juli (figuur 2.3). Eén op de vijf jongeren slaagt er nu al niet in om een baan te vinden. Sinds eind 2007 is de totale werkloosheid met 2,2%-punt gestegen. Dit is veel minder dan de toename van 4,5%-punt in de Verenigde Staten, terwijl de bbp-daling in het eurogebied in dezelfde periode groter was (dalingen van respectievelijk 4,7% en 3,9% tussen het vierde kwartaal van 2007 en het tweede kwartaal van 2009). De arbeidsproductiviteit is dan ook gedaald in het eurogebied en verder gestegen in de Verenigde Staten. De werkloosheidsstijging is in Europa geringer doordat bedrijven hun personeelbestand minder snel kunnen aanpassen en door aantrekkelijke overheidsregelingen voor werktijdverkorting en deeltijdwerkloosheid.

Binnen het eurogebied is vooral in Spanje en Ierland de situatie op de arbeidsmarkt schrijnend. Daar lag in juni de werkloosheid maar liefst respectievelijk 9¼%-punt en 7½%-punt hoger dan eind 2007. In Nederland liep de werkloosheid in deze periode slechts met ½%-punt op, gemeten aan de hand van de geharmoniseerde werkloosheidscijfers. Nederland heeft dan ook verreweg de laagste werkloosheid van alle eurolanden.

Figuur 2.3 Eurogebied ontwikkeling op korte termijn, 2005-2009

a Mutaties ten opzichte van dezelfde periode in voorgaand jaar.

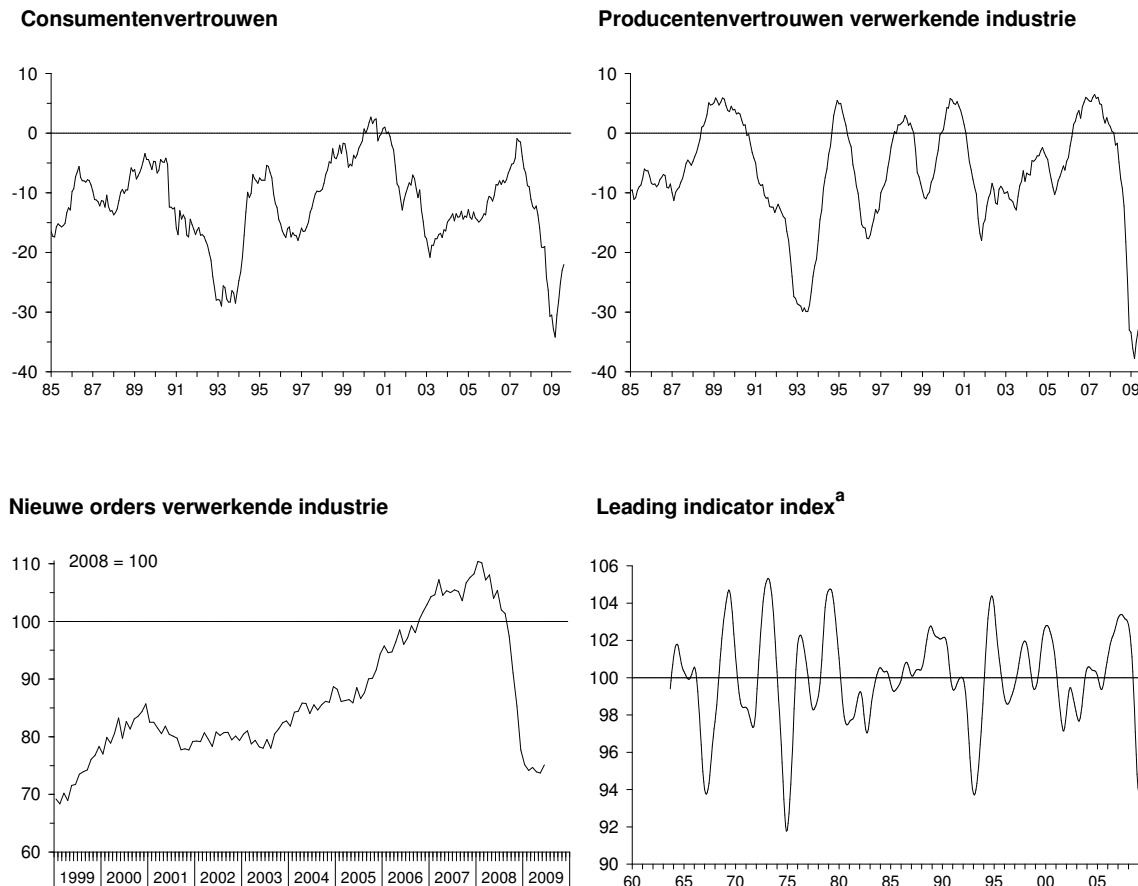
b Volume.

In de tweede helft van het lopende jaar keert de markante krimp van rond de jaarwisseling niet terug. De gepubliceerde maandcijfers (figuur 2.3) en de beschikbare voorlopende indicatoren (figuur 2.4) wijzen hierop. Het vertrouwen van consumenten en producenten in de toekomstige economische ontwikkeling is recentelijk gestegen, al ligt het vertrouwen historisch gezien nog steeds erg laag. Hetzelfde geldt voor de leading indicator die de OESO publiceert.

Dit einde aan de markante krimp kan op het conto worden geschreven van het gevoerde economische beleid in het eurogebied en elders. Overheidssteun aan de financiële sector heeft een aanhoudende economische duikvlucht voorkomen. Bovendien zijn er positieve impulsen door zeer stimulerend monetair en begrotingsbeleid. De ECB heeft dit jaar haar beleidsrente

verder verlaagd, van 2,5% tot 1%. De ECB noch de Bundesbank heeft ooit een lager tarief gehanteerd. Bovendien heeft de ECB haar liquiditeitsinjecties opgevoerd, met onder andere een omvangrijke eenjarige lening aan banken, en heeft zij niet-conventionele maatregelen genomen, zoals de aankoop van pandbrieven. Overheden in de eurolanden hebben substantiële stimuleringsmaatregelen genomen, ter grootte van ruim 1% bbp in 2009.

Figuur 2.4 Voorlopende indicatoren eurogebied, 1960-2009

^a Bron: OESO.

De verbetering in de economische situatie houdt in de loop van 2010 aan, zij het in een gematigd tempo. Dit resulteert naar verwachting in een ongewijzigd bbp-niveau gemiddeld in 2010, na een daling van 4½% dit jaar. Deze verbetering komt deels door de vertraagde doorwerking van eerder genomen maatregelen en deels doordat het macro-economisch beleid expansief blijft. Het beleid van de ECB zal tot ver in 2010 zeer ruim blijven, terwijl overheden de in 2009 genomen stimuleringsmaatregelen nog nauwelijks zullen terugschroeven; de nu al bekendgemaakte stimuleringspakketten worden voor 2010 geraamd op gemiddeld ½% bbp.

De conjuncturele verbetering wordt gedrukt doordat de buitenlandse vraag niet sterk zal aantrekken. Bovendien zullen gezinnen hun schuldposities proberen af te bouwen. Dit is

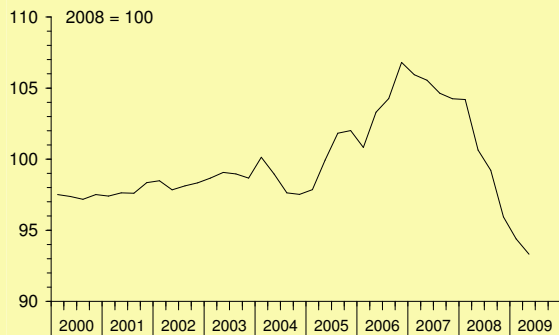
Europese bouwsector zwaar geraakt door kredietcrisis

In het eurogebied is na de industrie de bouwnijverheid het zwaarst getroffen door de recessie. In het tweede kwartaal lag de bouwproductie 7% lager dan een jaar eerder en 13% onder de piek in het laatste kwartaal van 2006. De sterke productiedaling komt door de grote conjunctuurgevoeligheid van investeringen in bedrijfsgebouwen en woningen, maar ook door specifieke problemen op de Europese woningmarkt. Gemakkelijk beschikbare hypotheeklen met lage rentetarieven hebben in de afgelopen jaren nieuwbouw en huizenprijzen opgestuwd, in veel landen geholpen door een genereuze fiscale behandeling van eigenwoningbezit. Veel gezinnen en projectontwikkelaars gingen ervan uit dat de sterke prijsstijging zou aanhouden. In veel landen, vooral in Spanje en Ierland, leidde dit tot het doorschieten van de huizenprijzen. Door de kredietcrisis spatte deze zeepbel uiteen. Huizenprijzen dalen momenteel in alle eurolanden waarvoor data beschikbaar zijn, nieuwbouw is miniem, vooral in landen met omvangrijke leegstand. In Spanje, Ierland^a en het Verenigd Koninkrijk zijn veel huiseigenaren 'onder water': hun hypotheek is hoger dan de huidige verkoopprijs van hun woning.

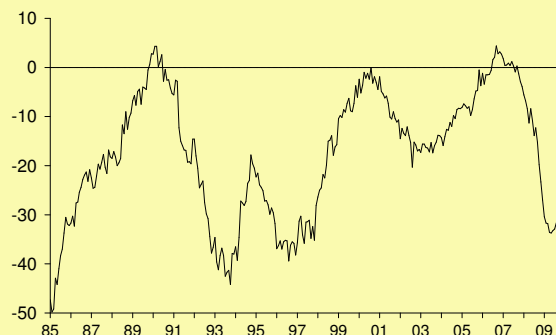
Een spoedige keer ten goede is niet te verwachten. In tegenstelling tot in de industrie, is in de bouwnijverheid het producentenvertrouwen niet duidelijk verbeterd sinds afgelopen maart. In het eerste kwartaal werd in het eurogebied een derde minder bouwvergunningen afgegeven dan een jaar eerder. Daar komt bij dat banken en gezinnen nu terughoudender zijn bij het afsluiten van hypotheeklen. Investeringen in woningen zullen dan ook zeker niet bijdragen aan de conjuncturele opleving in de projectieperiode.

Indicatoren bouwsector eurogebied

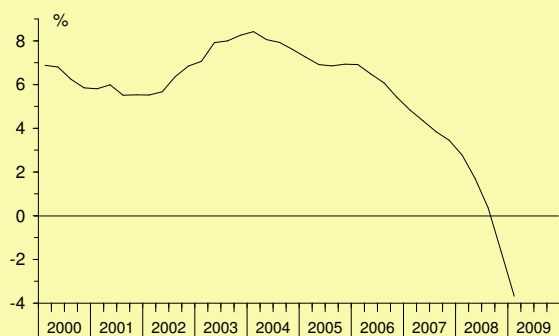
Productievolumen bouw

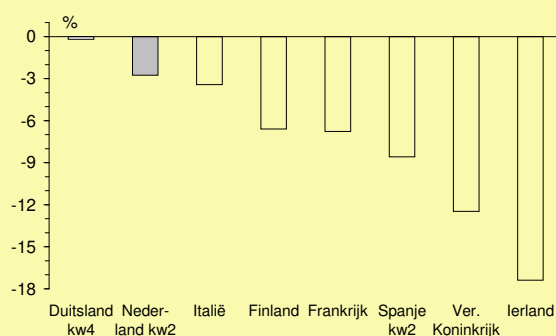
Producentenvertrouwen bouw

Huizenprijzen^b

Huizenprijzen eerste kwartaal 2009^{b,c}

^a Om het enorme begrotingstekort te verminderen heeft de Ierse regering de hypotheekrenteaftrek beperkt tot de eerste zeven jaar na afsluiting.

^b Procentuele mutatie ten opzichte van overeenkomstige periode een jaar eerder.

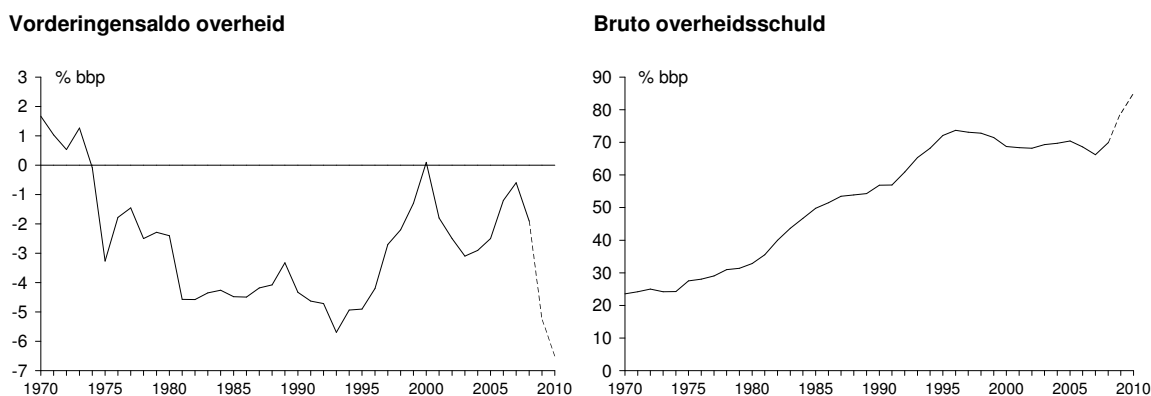
^c Tenzij anders vermeld in de legenda.

Tabel 2.2 Kerngegevens eurogebied, 2006-2010		2006	2007	2008	2009	2010
		mutaties per jaar in %				
Bruto binnenlands product (volume)		2,9	2,7	0,7	- 4½	0
Particuliere consumptie		2,0	1,6	0,3	- ¾	- ¼
Overheidsconsumptie		1,9	2,2	2,0	1½	1½
Bruto investeringen		5,5	4,8	- 0,3	- 11½	- 2¼
Voorraadvorming (% bbp)		0,1	0,0	0,1	- ¼	¼
Binnenlandse bestedingen		2,8	2,5	0,6	- 3	0
Uitvoer goederen en diensten		8,3	5,9	0,9	- 17½	¾
Invoer goederen en diensten		8,2	5,3	0,9	- 15	¾
Consumentenprijs (hicp)		2,2	2,1	3,3	¼	¾
Kerninflatie		1,5	2,0	2,4	1	½
		niveaus				
Werkloosheid (% totale beroepsbevolking)		8,3	7,5	7,6	9¾	11½
Vorderingensaldo totale overheid (% bbp)		- 1,2	- 0,6	- 1,9	- 5¼	- 6½
Saldo lopende rekening (% bbp)		0,0	0,3	- 0,9	- 1¼	- 1
Korte rente		3,1	4,3	4,6	1½	1½
Lange rente		3,8	4,2	4,0	3¼	3½

deels hun reactie op de kredietcrisis en deels het gevolg van de strengere kredietvoorwaarden die banken stellen. Het ten einde lopen van de maatregelen die in 2009 de autoverkoop sterk gestimuleerd hebben (vooral in Duitsland is dat het geval), zullen in 2010 een negatief effect hebben op de economische groei. De zwakke situatie op de woningmarkt zal volgend jaar de investeringen in woningen blijven dempen (zie kader).

De geprojecteerde nulgroei in 2010 brengt een verdere verslechtering van de arbeidsmarktsituatie met zich mee. De werkloosheid loopt naar verwachting op tot 11½% van de beroepsbevolking, hoger dan tijdens enige andere naoorlogse recessie. Dit zal de loonstijging verder afzwakken en, in combinatie met druk op winstmarges, leiden tot zeer gematigde inflatie. De consumentenprijsstijging in 2010 wordt geraamd op slechts ¾%, ruim onder de inflatiedoelstelling van de ECB van dicht onder de 2% voor de middellange termijn.

Figuur 2.5   Overheidstekorten en –schulden in het eurogebied

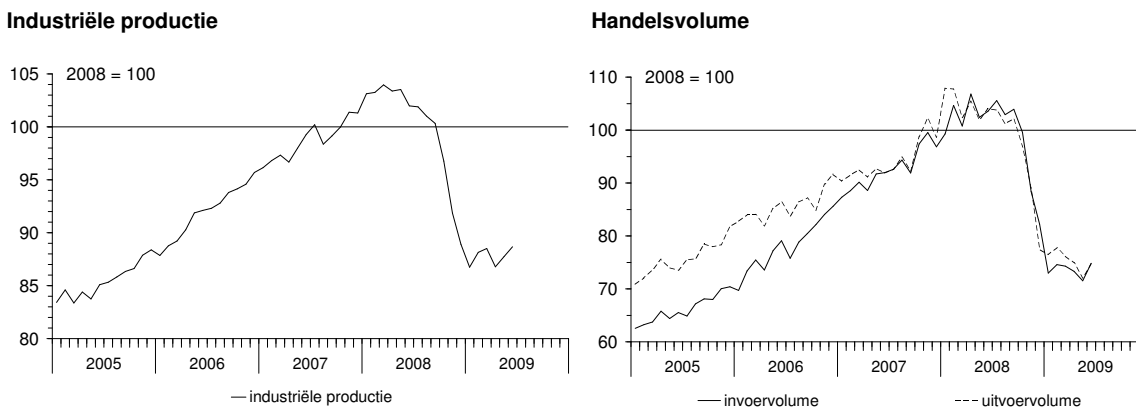

In combinatie met de aanhoudende stimuleringsmaatregelen veroorzaakt de geprojecteerde nulgroei omvangrijke overheidstekorten (figuur 2.5). Het gemiddelde tekort van de eurolanden stijgt in 2010 naar verwachting 1¼%-punt tot 6½% bbp, waarmee het ‘Maastricht’-plafond van 3% bbp verder uit beeld verdwijnt. Ook zonder aanvullende kapitaalsteun aan de financiële sector zal de overheidsschuld in de eurolanden dan ook opnieuw fors toenemen.

Oost-Europa in zwaar weer

Centraal- en Oost-Europa zijn sterk getroffen door de kredietcrisis. De uitvoer uit deze landen is enorm teruggelopen. Landen als Tsjechië en Slowakije ondervinden vooral de negatieve gevolgen van de ingestorte autoverkopen in West-Europa. In het eerste halfjaar was de daling van de industriële productie in de regio weliswaar vergelijkbaar met die in het eurogebied, maar door een groter aandeel van de industrie in de totale productie en de sterkere daling van de bouwproductie was de bbp-daling wat groter. Nog ernstiger is dat de omvangrijke tekorten op de lopende rekening van een aantal landen niet meer eenvoudig kunnen worden gefinancierd. Buitenlandse directe investeringen zijn sterk teruggevallen en banken uit de oude EU-lidstaten kunnen of willen niet in dezelfde mate als voorheen leningen verschaffen. Het IMF en de Europese Unie hebben leningen verstrekt om een totale economische instorting te voorkomen. Hierdoor – en doordat de Amerikaanse en Europese financiële markten in rustiger vaarwater zijn gekomen – is vanaf maart de druk op de wisselkoersen van de Oost-Europese landen afgenomen.

Figuur 2.6 Industriële productie en handelsvolume Centraal- en Oost-Europa, 2005-2009

Tussen de landen in de regio zijn grote verschillen. Het effect op de Poolse economie is beperkt; in het eerste halfjaar was het bbp daar zelfs hoger dan een jaar eerder. Maar de Baltische staten zijn zeer zwaar getroffen. In het tweede kwartaal lag het bbp daar bijna 20% lager dan een jaar eerder. Dit komt niet zozeer door het wegvallen van afzetmogelijkheden in West-Europa als wel door het doorprikken van zeepbellen op nationale financiële markten. Sterke kredietgroei had geleid tot overwaardering van huizen en commercieel onroerend goed.

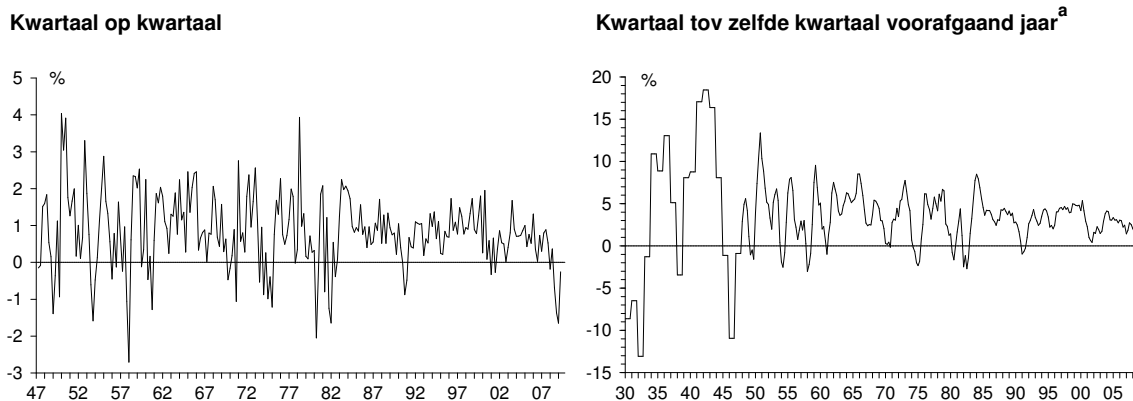

De aanhoudende problemen bij de financiering van het tekort op de lopende rekening van de betalingsbalans belemmeren volgend jaar in een aantal landen het investeringsherstel. De bbp-groei wordt geraamd op 1½% in 2010, veel minder dan de 3% groei in de Aziatische nieuwe industrielanden. De zwakke groei in Oost-Europa impliceert geringe uitvoermogelijkheden voor eurolanden. Doordat veel hypotheek en bedrijfsleningen in buitenlandse valuta (euro's of Zwitserse franken) luiden, blijft Oost-Europa in een precaire situatie. Hernieuwde druk op de wisselkoersen zou leiden tot een forse, moeilijk of niet te dragen stijging van de renteverplichtingen in lokale valuta. Dit is een risico voor West-Europese banken die leningen aan Oost-Europa hebben verstrekt.

Verenigde Staten: voorzichtig herstel in 2010 van de diepste naoorlogse recessie

Het conjuncturele patroon van de Amerikaanse economie is vergelijkbaar met dat van het eurogebied: na zeer scherpe productiedalingen in het laatste kwartaal van 2008 en het eerste kwartaal van 2009, volgde een geringere productiedaling in het tweede kwartaal.⁴ De daling van de binnenlandse bestedingen was in de Verenigde Staten groter, maar doordat veel hiervan invoer betreft, was de daling van de productie kleiner dan in het eurogebied. In tegenstelling tot tijdens de ict-recessie van 2001 is in deze recessie ook de particuliere consumptie afgenomen (met 2%). Het bbp lag 3,9% lager in het tweede kwartaal dan een jaar eerder, de ernstigste daling sinds de Tweede Wereldoorlog (figuur 2.7 rechts)⁵. Door de scherpe productiedaling is de werkloosheid opgelopen tot het hoogste peil sinds de jaren tachtig. Bovendien werken veel Amerikanen korter dan zij zouden willen. In augustus gold dat voor 6% van de beroepsbevolking. De diepe recessie gaat verder gepaard met de grootste daling van de

Figuur 2.7 Groei bbp-volume Verenigde Staten, 1930-2009

^a Voor de periode 1930-1947 zijn de kwartalen gelijkgesteld aan de jaarmutatie.

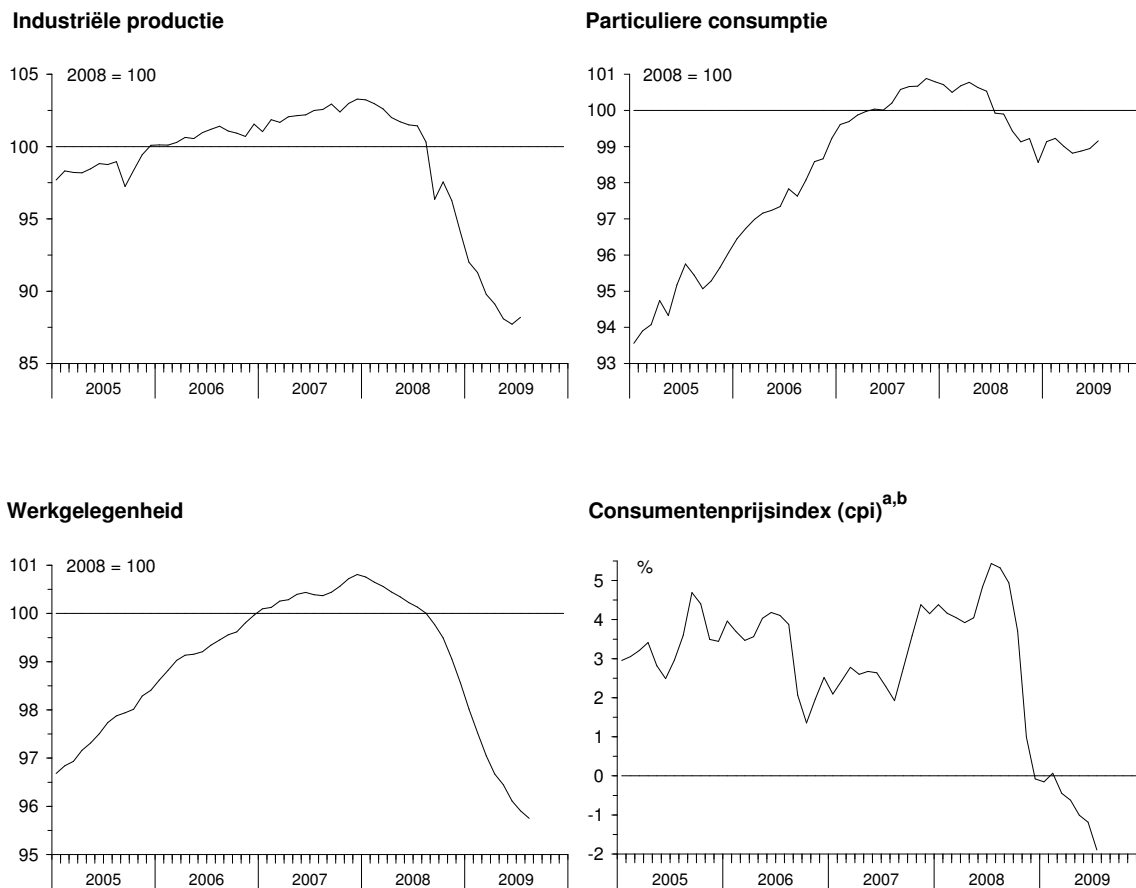
⁴ Bij de jaarlijkse revisie van de Nationale rekeningen is de bbp-groei in 2008 met 0,6%-punt neerwaarts herzien tot 0,5%. Na herziening is in de Verenigde Staten de economische groei in 2008 lager dan in het eurogebied (0,7%). De overloop naar 2009 is ook neerwaarts herzien.

⁵ Uit figuur 2.7 links blijkt dat de bbp-daling in het eerste kwartaal van 1,6% t.o.v. het voorgaande kwartaal niet de grootste naoorlogse daling was. Kwartaal-op-kwartaalmutaties kunnen echter meer door bijzondere, tijdelijke factoren worden beïnvloed en zijn voor de analyse van de conjuncturele situatie dus minder van belang.

consumentenprijzen sinds de jaren vijftig, vooral door lagere olieprijsen, maar ook door druk op lonen en winstmarges (zie figuur 2.8).

In de loop van de tweede helft van 2009 gaat het Amerikaanse bbp vermoedelijk weer toenemen. De gepubliceerde maandcijfers (figuur 2.8) en de beschikbare voorlopende indicatoren (figuur 2.9) wijzen hierop. De voorsnog broze omslag komt doordat het meerjarige stimuleringspakket van in totaal 787 mld dollar (5½% bbp in 2009) een groter effect zal hebben dan in het eerste halfjaar van 2009 en door de vertraagde doorwerking van het zeer ruime monetaire beleid. Behalve door beleid komt de voorzichtige omslag doordat de voorraadcorrectie niet meer zo negatief zal zijn en door herstel van de uitvoer naar Azië. Bovendien neemt het negatieve effect van de situatie op de woningmarkt af. In het tweede kwartaal is een einde gekomen aan de voortdurende dalingen in nieuwbouw en huizenverkopen (figuur 2.10). Tegelijkertijd is de daling van de huizenprijzen ten opzichte van een jaar eerder afgezwakt. De omvang van de wanbetalingen op hypotheek en het aantal uithuiszettingsprocedures zijn daarentegen wel blijven toenemen.

Figuur 2.8 Verenigde Staten ontwikkeling op korte termijn, 2005-2009

^a Mutaties ten opzichte van dezelfde periode in voorgaand jaar.

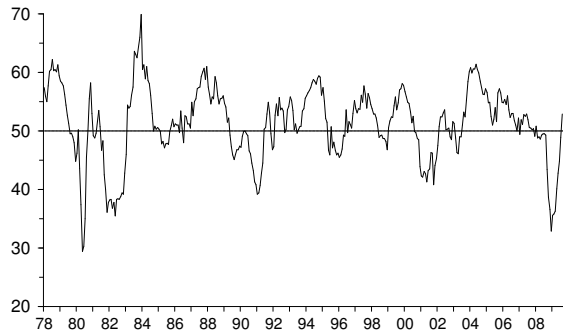
^b Op basis van de seizoensgecorrigeerde index.

Figuur 2.9 Voorlopende indicatoren Verenigde Staten, 1955-2009

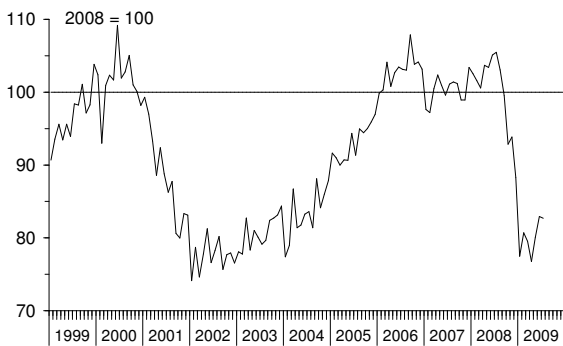
Consumentenvertrouwen

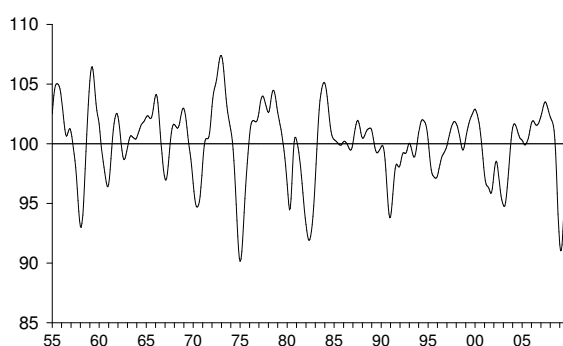
Producentenvertrouwen verwerkende industrie

Orderontvangst voor kapitaalgoederen^a

Leading indicator index^b

^a Exclusief defensie en vliegtuigen.

^b Bron: OESO.

De economische groei in het tweede halfjaar kan niet verhinderen dat het bbp in 2009 gemiddeld 3¼% lager is dan in het voorgaande jaar, verreweg de grootste naoorlogse daling.

Op voorwaarde dat de onrust op de financiële markten niet terugkeert, zal in 2010 het economisch herstel doorzetten. Dit herstel zal echter naar verwachting geringer zijn dan na eerdere recessies. Huishoudens zullen hun schulden terugbrengen, met negatieve effecten op de consumptie.⁶ Het grote overheidstekort maakt het moeilijker om de stimulering via de begroting in de huidige omvang voort te zetten. Hogere kapitaalkosten – de marge tussen rentes op bedrijfs- en overheidsobligaties keert naar verwachting niet terug naar het lage niveau van vóór de kredietcrisis – beperken het aantrekken van de bedrijfsinvesteringen.

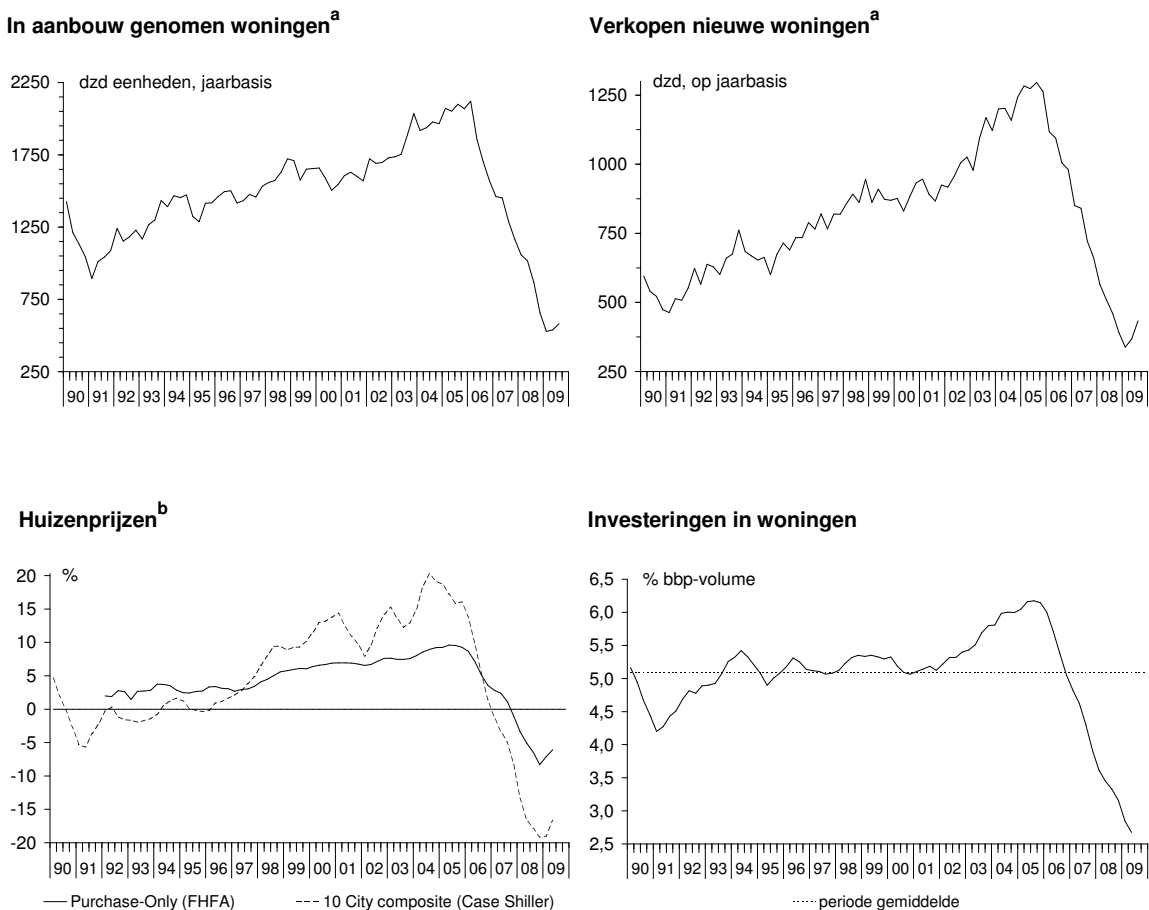
De economische groei in 2010, geraamd op 1¼%, is onvoldoende om de arbeidsmarkt te stabiliseren en een verdere toename van de output gap te voorkomen. De werkloosheid komt in 2010 naar verwachting uit op ruim 10% van de beroepsbevolking (tabel 2.3). Daardoor staan de

⁶ Schulden zijn nog nauwelijks teruggebracht, terwijl bezittingen sterk zijn afgenomen. In het eerste kwartaal van 2009 bedroegen de schulden 130% van het beschikbaar inkomen, 10%-punt minder dan eind 2007. Bezittingen, waaronder aandelen en eigen woningen, waren 600% van het beschikbaar inkomen, 160%-punt minder dan eind 2007.

lonen onder druk en blijft de inflatie zeer laag. Door de zwakke groei en de aanhoudende uitgaven in het kader van het dit jaar aangenomen stimuleringspakket loopt het Amerikaanse begrotingstekort naar verwachting op tot bijna 12% bbp in 2010, aanzienlijk meer dan in het eurogebied. De federale overheidsschuld loopt hierdoor, en door kapitaalinjecties in de financiële sector, op van circa 40% bbp in 2007 tot meer dan 60% bbp, de hoogste schuld sinds begin jaren vijftig. Daarmee blijft de Amerikaanse overheidsschuld wel een stuk lager dan het gemiddelde van de eurolanden (zie figuur 2.5).

Door de sterke daling van de invoer en lagere olieprijsen is het tekort op de lopende rekening afgenomen. In het eerste kwartaal bedroeg dit tekort iets minder dan 3% bbp, de helft van de onhoudbare recordomvang van 6% bbp in 2006 (figuur 2.11). Daar staat echter tegenover dat de Amerikaanse netto buitenlandse schuld vorig jaar opliep tot een recordomvang, doordat de Amerikaanse vermogensverliezen op buitenlandse beleggingen veel groter waren dan de verliezen die buitenlanders op Amerikaanse beleggingen leden. De Amerikaanse vermogensverliezen waren groter doordat Amerikaanse beleggers relatief veel in buitenlandse aandelen en relatief weinig in buitenlandse overheidsobligaties beleggen.

Figuur 2.10 Woningmarkt Verenigde Staten, 1990-2009

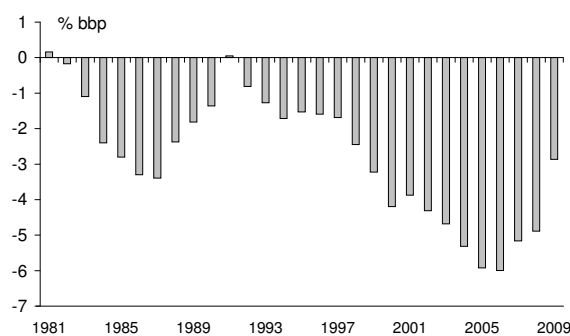
a Derde kwartaal 2009 = juli.

b Mutaties ten opzichte van dezelfde periode in voorgaand jaar.

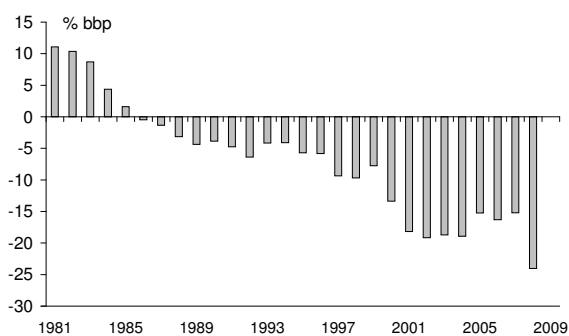
Tabel 2.3	Kerngegevens Verenigde Staten, 2006-2010				
	2006	2007	2008	2009	2010
	mutaties per jaar in %				
Bruto binnenlands product (volume)	2,7	2,1	0,4	- 3¼	1¼
Particuliere consumptie	2,9	2,6	- 0,2	- 1	1¼
Overheidsconsumptie	1,0	1,4	3,0	2¼	3¼
Bruto investeringen	2,5	- 1,2	- 3,7	- 16¾	- 1
Voorraadvorming (% bbp)	0,1	- 0,3	- 0,4	- ¾	¼
Binnenlandse bestedingen	2,6	1,4	- 0,7	- 4¼	1½
Uitvoer goederen en diensten	9,0	8,7	5,4	- 14½	¾
Invoer goederen en diensten	6,1	2,0	- 3,2	- 18¼	3
Consumentenprijs	3,2	2,9	3,8	- ¾	1
Kerninflatie	2,5	2,3	2,3	1¾	1
	niveaus				
Werkloosheid (% totale beroepsbevolking)	4,6	4,6	5,8	9¼	10¼
Vorderingensaldo totale overheid (% bbp)	- 2,2	- 2,8	- 6,5	- 11	- 11¾
Saldo lopende rekening (% bbp)	- 6,2	- 5,3	- 4,9	- 3¼	- 3½
Korte rente	5,2	5,3	3,0	¾	1
Lange rente	4,8	4,6	3,6	3¼	3½

Figuur 2.11 Externe positie van de Verenigde Staten, 1981-2009

Lopende rekening^a

Netto buitenlands vermogen, t/m 2008

^a 2009 gelijk gesteld aan eerste kwartaal.

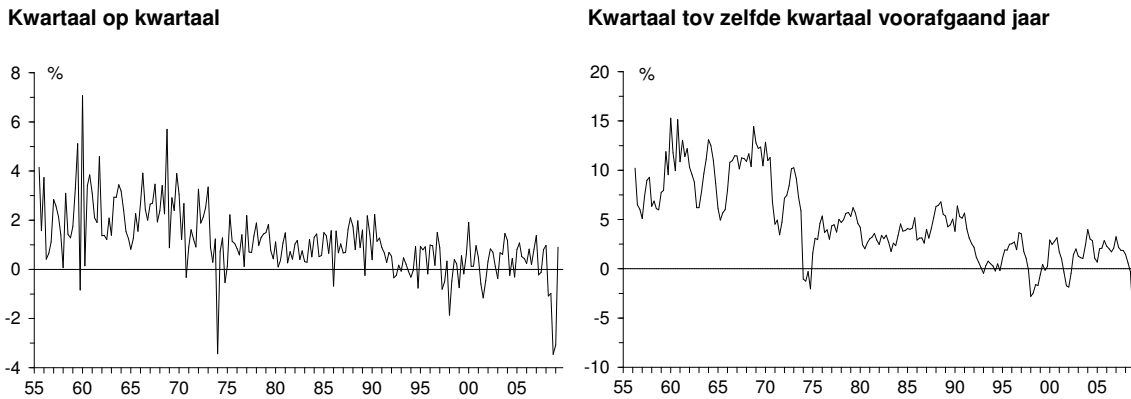
Hard geraakt Azië krabbelt als eerste wat op

Het wegvallen van de mondiale vraag trof rond de jaarwisseling Azië sterker dan enige andere regio ten gevolge van hun specialisatie in de productie van goederen. Maar mede door de stimuleringsmaatregelen van de Chinese overheid is Azië ook de enige regio waar al in het tweede kwartaal weer sprake was van economische groei.

Het Japanse bbp-volume nam in het vierde kwartaal van 2008 en het daaropvolgende kwartaal af met respectievelijk 3,5% en 3,1% ten opzichte van het voorgaande kwartaal (figuur 2.12). Dit is het dubbele van de daling in de Verenigde Staten en de grootste naoorlogse productiedaling. De ongunstiger economische ontwikkeling kwam ten dele door de

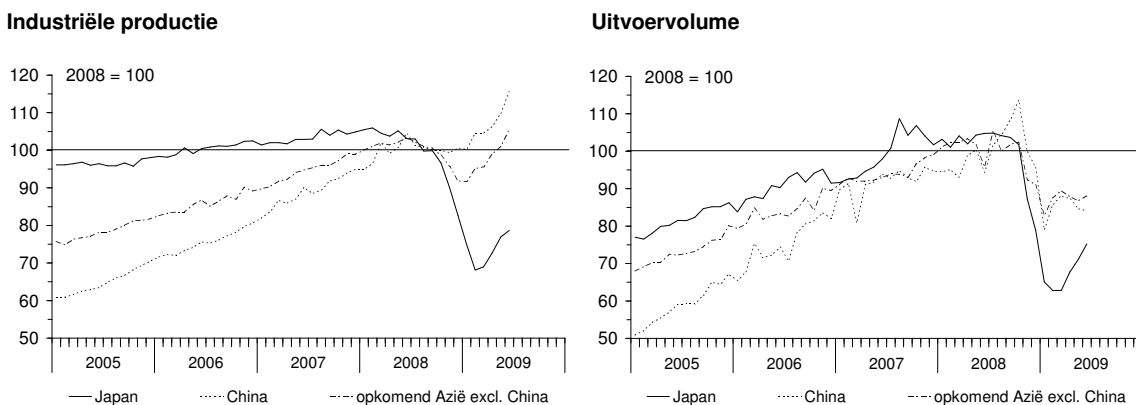
verslechtering van de prijsconcurrentiepositie, die weer het gevolg was van de forse appreciatie van de yen. Maar het kwam vooral door het wegvallen van de mondiale vraag nadat de déconfiture van de Amerikaanse investeringsbank *Lehman Brothers* leidde tot groot pessimisme bij consumenten en bedrijven wereldwijd. De forse terugval van de Japanse uitvoer leidde tot een grote daling van uitvoergerelateerde bedrijfsinvesteringen en lagere bonussen voor werknemers, met negatieve gevolgen voor de Japanse consumptie. Ook de rest van Azië werd zeer hard getroffen door de daling van de Amerikaanse en Europese vraag.

Figuur 2.12 Groei bbp-volume Japan, 1960-2009

Al in het tweede kwartaal steeg in Azië de productie (figuur 2.12 links en figuur 2.13 links). In Japan nam het bbp toe met 0,9% ten opzichte van het voorgaande kwartaal. Ook in de Zuidoost-Aziatische economieën was weer sprake van toename van het bbp. De sterkere productiedaling rond de jaarwisseling en het snellere herstel daarna komt waarschijnlijk deels doordat voorraden eerder en forser dan elders zijn aangepast aan de afgenomen vraag in de wereld. Mogelijk speelt de betere beschikbaarheid van handelskrediet ook een rol. Doorslaggevend voor de terugkeer van groei in de regio was echter de omslag van restrictief naar expansief macro-economisch beleid in China. De Chinese overheid kwam snel met een uitgebreid stimuleringspakket, vooral gericht op de infrastructuur, dat snel effect lijkt te hebben gehad. Vermoedelijk nog

Figuur 2.13 Industriële productie en uitvoer Azië, 2005-2009

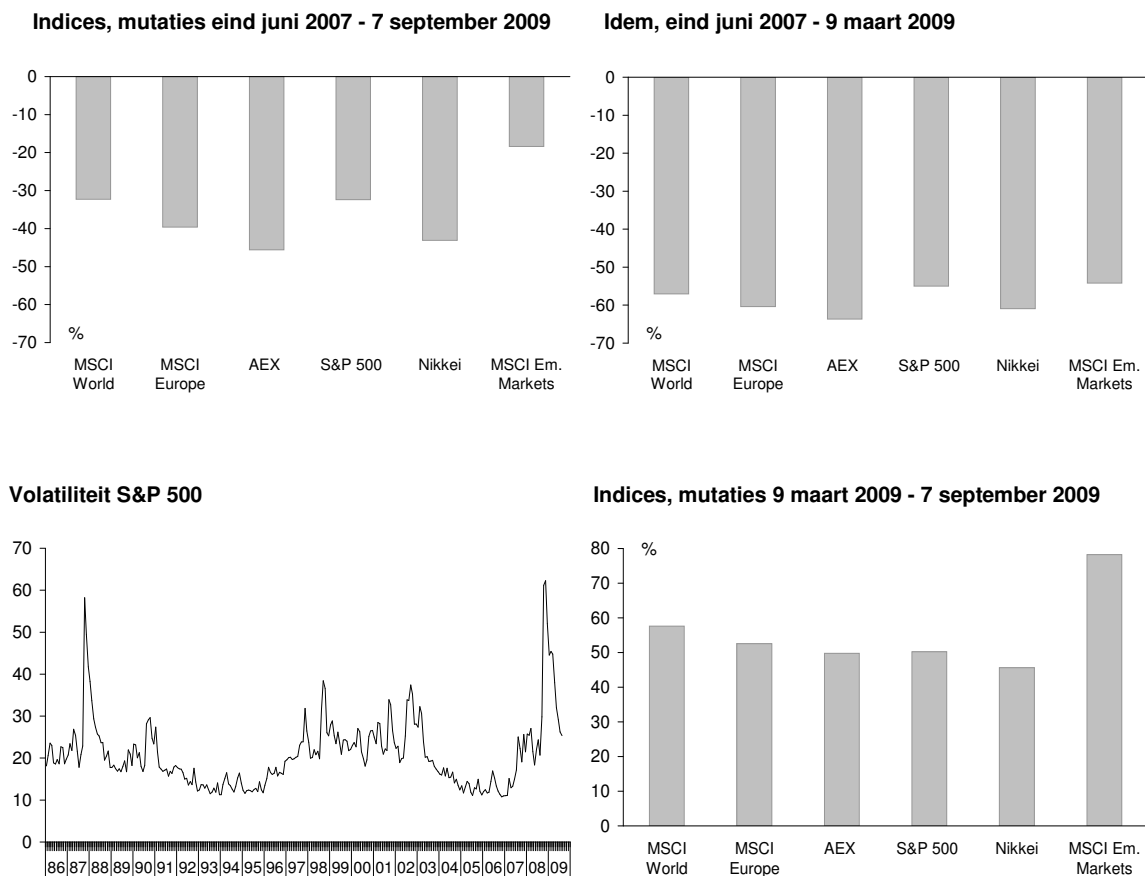

belangrijker was dat de Chinese monetaire autoriteiten het verschaffen van extra bankkrediet stimuleerden. Hierdoor liep de kredietgroei zeer snel op, met vooral positieve effecten op de bedrijfsinvesteringen en voorraadvorming. De rest van Azië profiteerde hiervan via hogere uitvoer naar China. In de tweede helft van het jaar blijft de productie naar verwachting toenemen, al zou het groeitempo kunnen teruglopen. Ondanks de productiestijging vanaf het tweede kwartaal zal voor 2009 als geheel in Japan en in de nieuwe Aziatische industrielanden het bbp toch sterk dalen ten opzichte van het voorgaande jaar. De geprojecteerde daling in Japan (-6%) overtreft die in de VS (-3¼%) en in het eurogebied (-4½%).

Financiële markten: situatie is verbeterd maar nog kwetsbaar

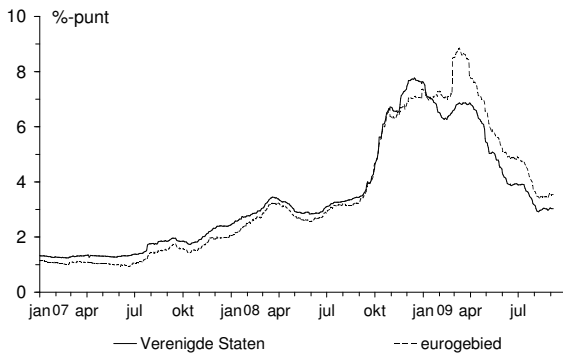
De extreem hachelijke periode op de financiële markten die op 15 september 2008 begon met het faillissement van de Amerikaanse investeringsbank *Lehman Brothers*, kwam begin maart 2009 tot een einde. In deze periode kwamen veel deelmarkten, die al moeizaam functioneerden sinds het uitbreken van de kredietcrisis in juli 2007, volledig tot stilstand. Banken leden enorme verliezen (zie tabel 2.4). Aandelenkoersen daalden scherp en de rentes op bedrijfsobligaties stegen tot een historisch record (figuur 2.15 en figuur 2.18). De volatiliteit van de

Figuur 2.14 Aandelenmarkten

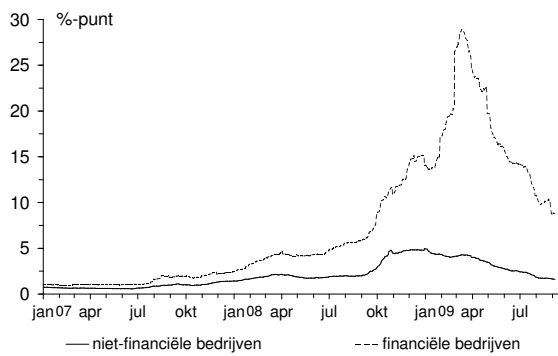

Figuur 2.15 Onrust op de financiële markten, januari 2007 - 7 september 2009

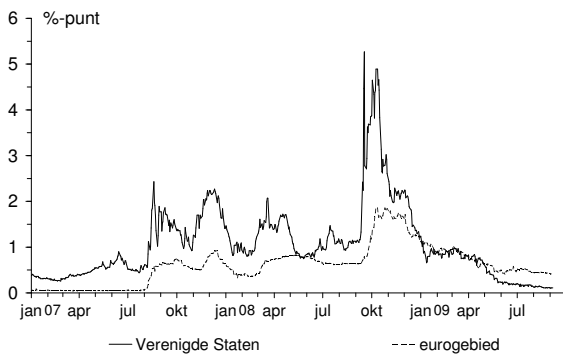
Kredietrisicopremie bedrijfsobligaties^a

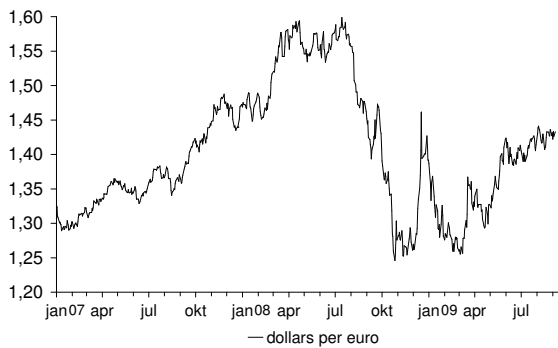
Kredietrisicopremie bedrijfsobligaties eurogebied

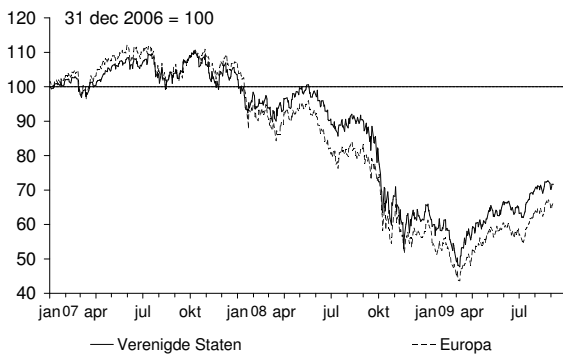
Kredietrisicopremie geldmarkt^b

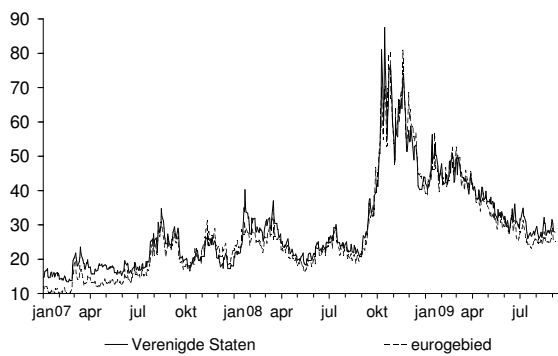
Dollars per euro

Aandelenindices^c

Volatiliteit^{d,e}

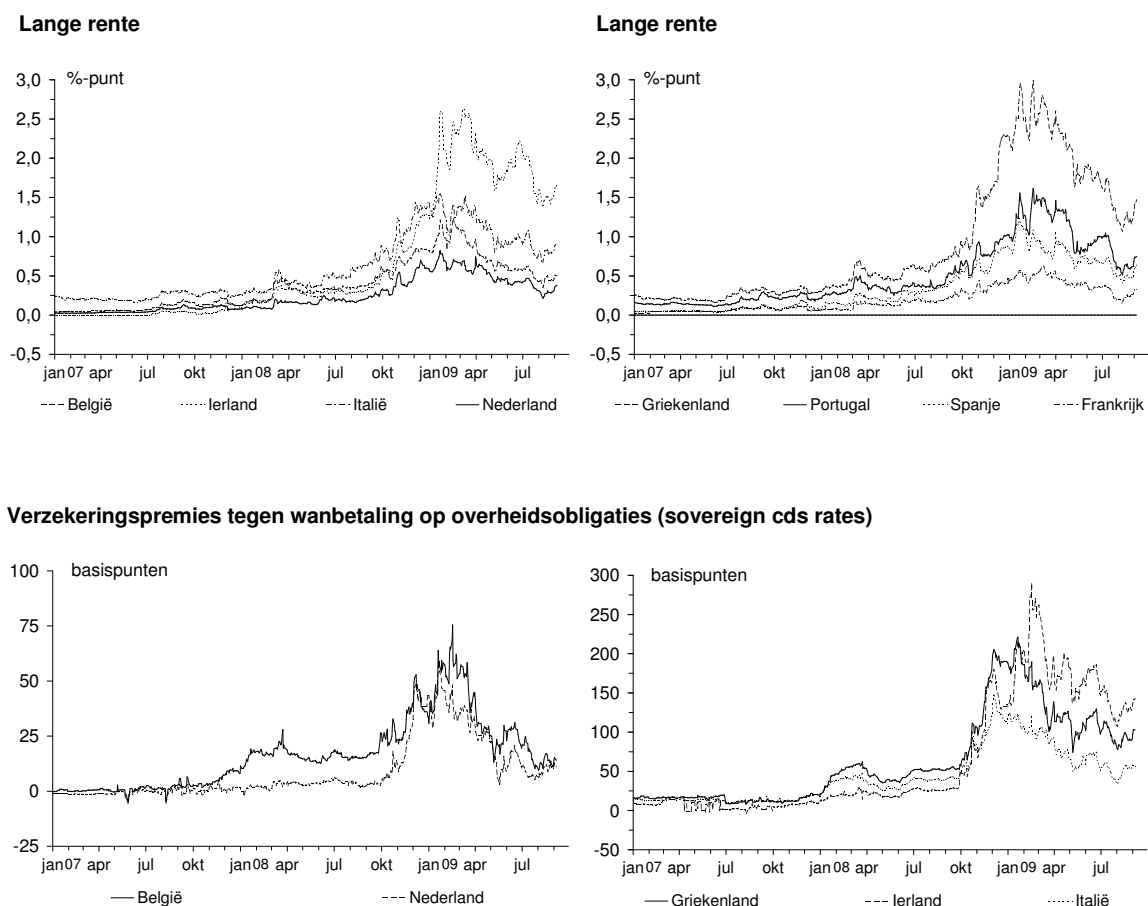

- ^a Renteververschil tussen bedrijfsobligaties met BBB-rating en 10-jarige staatsobligaties.
- ^b Renteververschil tussen: voor Verenigde Staten: 3-maands certificates of deposit (secondary market) en 3-maands schatkistpapier, voor eurogebied: 3-maands euribor en 3-maands eonia swap.
- ^c Aandelenindices: voor Verenigde Staten S&P 500, voor Europa MSCI Europe.
- ^d Volatiliteit: Verenigde Staten S&P 500, eurogebied MSCI EURO STOXX 50.
- ^e Volatiliteit: de verwachte standaarddeviatie van de procentuele verandering in de aandelenkoersen over een periode van maximaal drie maanden, zoals afgeleid uit de optiepreizen.

aandelenkoersen, een indicator voor de onzekerheid op financiële markten, nam enorm toe (figuur 2.14 en figuur 2.15). Het ontwijken van iedere vorm van risico leidde tot een duikvlucht van de rentes op veilige Amerikaanse en Duitse overheidsobligaties en tot enorme verschillen tussen geldmarktrenten en rentes op schatkistpapier. In het eurogebied liepen renteversillen met Duitse overheidsobligaties fors op (figuur 2.16), vooral in landen als Spanje, Ierland en Griekenland, waarvoor kredietbeoordelaars de beoordeling (*rating*) verlaagden. Verzekeringspremies tegen wanbetaling op overheidsobligaties (*sovereign cds rates*) liepen ook sterk op. Dit kwam door de toegenomen risicoperceptie bij beleggers, verschillen in de omvang van nationale obligatiemarkten en de fundamenteel zwakke economische situatie, met name die van de overheidsbegroting, in landen als Griekenland en Ierland.

Figuur 2.16 Rentes en verzekeringspremies, verschillen met Duitsland, januari 2007 - 7 september 2009

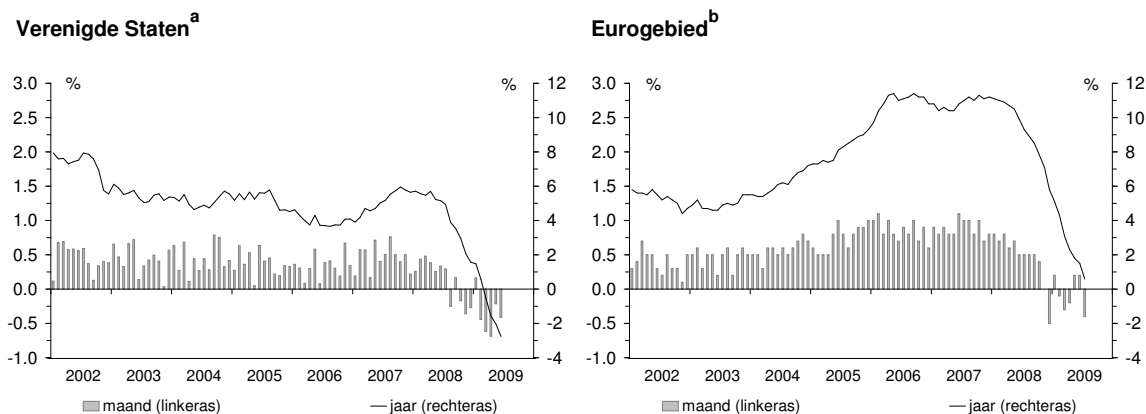
Centrale banken en overheden trokken alles uit de kast om de financiële markten weer in rustiger vaarwater te brengen. De monetaire autoriteiten verlaagden beleidsrentes tot historische laagterecords (0 à ¼% in de Verenigde Staten en 1% in het eurogebied), vergrootten hun liquiditeitssteun, versoepelden de onderpandvoorwaarden bij leningen en gingen over tot onconventionele maatregelen (zie kader). Overheden breidden spaargarantieregelingen uit, gaven enorme kapitaalsteun aan banken (meer dan 900 mld dollar wereldwijd), namen

beleggingsrisico's op complexe financiële producten over van banken en garandeerden nieuwe bankobligaties. Sommige banken werden zelfs genationaliseerd.

Centrale banken slaagden er al in oktober in om liquiditeitspremies op de geldmarkt terug te brengen. De vlucht in veilige overheidsobligaties bereikte in december zijn hoogtepunt, waarna de rente op deze obligaties weer begon toe te nemen. Risicopremies voor bedrijfsobligaties liepen terug vanaf december in de Verenigde Staten en vanaf maart in het eurogebied. Vanaf januari verminderde voor eurolanden het rente-écart ten opzichte van Duitse overheidsobligaties. Begin maart kwam een einde aan de daling van de aandelenkoersen. In mei gaven uitgevoerde stress-tests aan dat de grote Amerikaanse banken slechts in beperkte mate extra middelen nodig hadden om toekomstige verliezen op te vangen. Dit resultaat verbeterde het klimaat op de financiële markten verder en stelde deze banken in staat om weer middelen bij particuliere beleggers aan te trekken. Daardoor konden zij na publicatie van de stress-tests 70 mld dollar aan staatssteun terugbetalen.

Eind augustus waren in het eurogebied verschillen tussen geldmarktrentes en vergelijkbare risicovrije rentes nog wat hoger dan vóór het uitbreken van de kredietcrisis in juli 2007 (zie figuur 2.15 midden links). In de Verenigde Staten waren zij daarentegen kleiner. Balanstotalen van centrale banken zijn nu veel groter dan voor het uitbreken van de kredietcrisis (zie kader). Rentes op overheidsobligaties liggen wat lager dan vóór de kredietcrisis, maar de rente-opslagen op bedrijfsobligaties en op obligaties van opkomende economieën zijn nog steeds duidelijk hoger. Voor een aantal landen in Oost-Europa, maar ook in West-Europa, zijn *credit ratings* nu lager dan vóór het uitbreken van de crisis. Mondiaal waren de aandelenkoersen begin september circa 30% lager dan eind juni 2007, ondanks de stijging van bijna 60% sinds begin maart. Volatiliteit op de aandelenmarkten is nog steeds hoger dan voor het faillissement van Lehman. Banken zijn doorgedaan met hun kredietvoorwaarden aan te scherpen. Hierdoor, en door de afgenomen vraag naar krediet als gevolg van de recessie, kent de kredietgroei een

Figuur 2.17 Kredietverlening in Verenigde Staten en eurogebied, 2002-2009

^a Krediet aan gezinnen.

^b Krediet aan bedrijven en gezinnen.

De balans van centrale banken: 'What goes up must come down...'

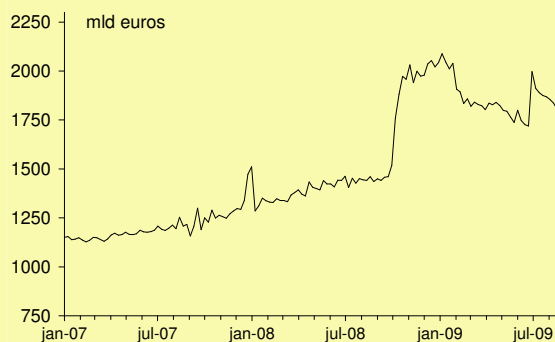
Eén van de oorzaken van de huidige kredietcrisis was een overschot aan goedkoop krediet. Door deze overvloed aan krediet ontstonden er zeepbellen op de aandelen- en huizenmarkten. Het uiteenspatten van de zeepbel op de Amerikaanse huizenmarkt leidde tot grote verliezen bij banken (zie tabel 2.4) en tot een toename van de onzekerheid op de geldmarkt. Hierdoor kwam de kredietverlening tussen banken onderling en van banken aan bedrijven en gezinnen onder druk te staan, met grote negatieve gevolgen voor de wereldeconomie.

Om de economische schade te beperken, proberen de centrale banken met alle macht om weer goedkoop krediet in de economie te pompen. De centrale banken in de Verenigde Staten (de Fed) en in het eurogebied (de ECB) maken daarbij gebruik van alle conventionele en minder conventionele middelen die hen ter beschikking staan. Als onderdeel van de conventionele middelen zijn de officiële rentetarieven fors omlaag gebracht. Daarnaast breidde de ECB haar herfinancieringsoperaties fors uit, zowel wat omvang als looptijd betreft, terwijl de gestelde eisen aan het vereiste onderpand werden versoepeld. Ook de Fed verruimde haar kredietverlening aan de financiële sector op grote schaal.

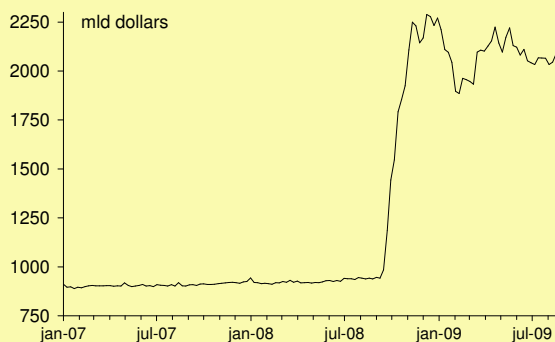
Toen deze conventionele middelen niet toereikend bleken te zijn om de kredietverlening weer op het gewenste niveau te brengen, waren de centrale banken genoodzaakt minder gangbare maatregelen te nemen. De ECB besloot over te gaan tot aankoop van pandbrieven (*covered bonds*), terwijl de Fed overging tot uitbreiding van het programma voor de aankoop van schuldpapier (waaronder gebundelde hypotheekleningen en creditcardleningen).

Het gevolg van deze conventionele en niet-conventionele liquiditeitsverruiming is een zeer aanzienlijke verlenging van de balansen van de centrale banken. Vooral in de periode direct na 15 september (het faillissement van Lehman Brothers) zijn de balansen geëxplodeerd, hoewel het balanstotaal van de ECB ook daarvoor reeds een duidelijke toename liet zien. In vergelijking met de ECB heeft de Fed de activazijde van zijn balans uitgebreid met een groter aantal posten voor specifieke liquiditeitsverruimende maatregelen.

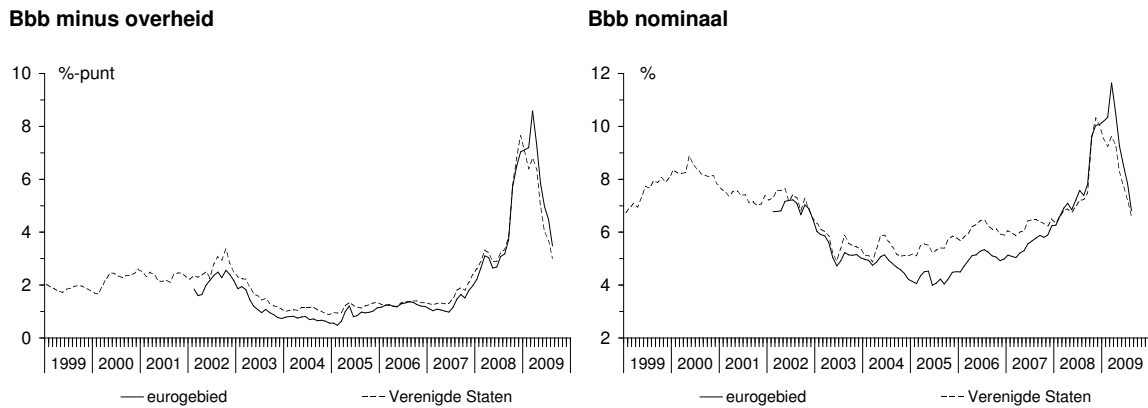
Balanstotaal ECB

Balanstotaal Federal reserve

Op het moment dat de economie weer aantrekt moeten de centrale banken, om nieuwe zeepbellen en oplopende inflatie te voorkomen, weer gaan verkrappen. Dit moet op een zodanig moment en in een zodanig tempo gebeuren dat het economische herstel geen negatieve invloed ondervindt. De centrale banken hebben dus een goed uitgewerkte 'exit-strategie' nodig. Zowel ECB als Fed stelt een dergelijke strategie te bezitten. De conventionele liquiditeitsverruimende maatregelen van de ECB en Fed bestaan voor een belangrijk deel uit maatregelen waarvan de looptijd beperkt is. Na afloop van deze looptijd verkrapt de liquiditeit automatisch, terwijl de centrale banken nieuwe liquiditeit dunder kunnen maken. De centrale banken hebben daarnaast nog de mogelijkheid door verhoging van de rentevergoeding op deposito's die banken bij hen aanhouden, kredietverlening aan bedrijven en particulieren te ontmoedigen. Wat het gekochte schuldpapier betreft moeten de ECB, maar vooral Fed, te zijner tijd een belangrijke beslissing nemen over het moment waarop en de snelheid waarmee het van de hand wordt gedaan. Tegelijk met een verkrapping van de liquiditeit zullen de Fed en de ECB de beleidsrentes verhogen. Echter, het enkel hebben van een exit-strategie biedt geen garantie dat de inflatie op termijn ook daadwerkelijk beheersbaar blijft of dat economisch herstel niet in de kiem gesmoord wordt. Net zoals voor het begrotingsbeleid hangt alles hangt af van de juiste dosering en de juiste timing.

Figuur 2.18 Rente op bedrijfs- en overheidsobligaties^a voor eurogebied en Verenigde Staten, 1999-2009

^a 10-Jarige bedrijfsobligaties met BBB-rating respectievelijk 10-jarige overheidsobligaties.

markante neerwaartse trend (figuur 2.17). Bundeling (securitisatie) van Amerikaanse hypotheke – essentieel voor de financiering van eigen woningen – is nog steeds nauwelijks mogelijk zonder overheidssteun. Banken hebben nog nieuwe verliezen op hypotheke, commercieel onroerend goed en bedrijfsleningen in het verschiet. Overheidssteun is gedeeltelijk terugbetaald, maar nog steeds enorm groot.

Tabel 2.4 De gevolgen van de kredietcrisis voor de financiële sector		
Schatting in:	Totale verliezen op Amerikaanse leningen ^{a,b}	Gerealiseerde verliezen van banken ^c
	mld dollars	
April 2008	945	193
Augustus 2008		460
Oktober 2008	1400	503
Januari 2009	2200	792
April 2009 ^d	2712	
Verliezen op leningen in ^e :	Totale verliezen (schatting van april 2009) ^e	Waarvan bankverliezen ^e
	mld dollars	
Verenigde Staten	2712 ^f	1604
Eurogebied + VK	1193	737
Japan	149	130
Subtotaal	4054	2470
Opkomende economieën	tenminste 340	tenminste 340

^a Totaal van reeds geleden verliezen en toekomstige verliezen op basis van marktwaarde van de beleggingen en op leningen.
^b Niet alleen in de Verenigde Staten maar ook elders zijn er verliezen op leningen als gevolg van de kredietcrisis (zie tweede deel van de tabel).
^c Verliezen en afschrijvingen van banken in het OESO-gebied.
^d Bij bestending van de verbetering van de situatie op de financiële markten sinds begin maart zullen de verliesschattingen in het najaar vermoedelijk neerwaarts worden bijgesteld
^e Een deel van deze verliezen wordt geleden door banken en beleggers in het buitenland. Dit geldt vooral voor verliezen op Amerikaanse leningen.
^f Van deze verliezen komt 300 mld dollar voor rekening van verzekeringsmaatschappijen en 1300 mld dollar voor de overige instellingen (waaronder hedge funds, pensioenfondsen en Freddy Mac en Fannie Mae).

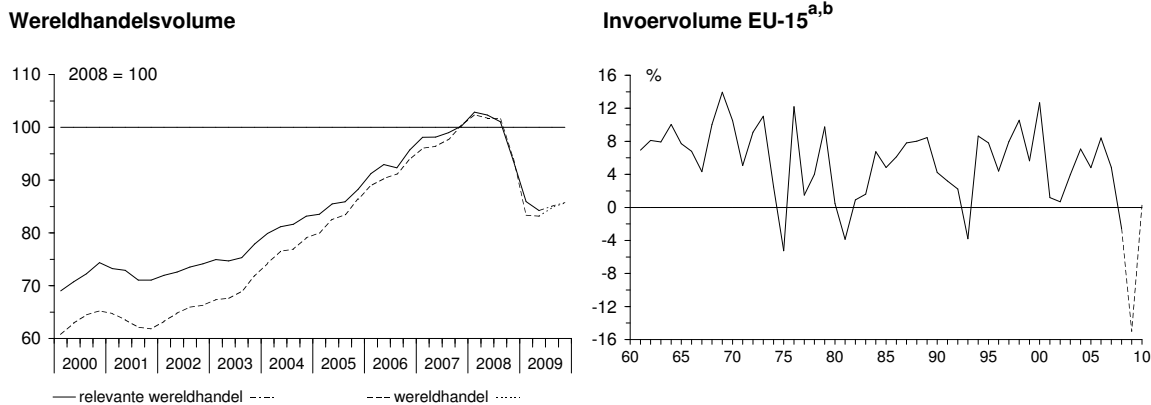
Bron: IMF, Global Financial Stability Reports.

De beleidsrentes van de ECB en de Federal Reserve blijven naar verwachting ongewijzigd tot ver in 2010. De genomen onconventionele maatregelen zullen ook niet spoedig worden teruggedraaid. Rentever schillen tussen bedrijfs- en overheidsobligaties nemen naar verwachting nog wat verder af, maar deze renteopslagen keren niet terug tot het minieme niveau van vóór het uitbreken van de kredietcrisis. Rentes op Amerikaanse en Europese overheidsobligaties zullen naar verwachting volgend jaar enigszins toenemen als gevolg van het conjuncturele herstel en van de sterk gestegen overheidstekorten. In deze projectie is gerekend met constante wisselkoersen vanaf juli 2009. Dit impliceert een wisselkoers van 1,40 dollar per euro in 2010, een lichte appreciatie van de dollar ten opzichte van 2008.

Wereldhandel: licht herstel in 2010 na ongekend grote daling

Het uitbreken van de mondiale recessie raakte rond de jaarwisseling de wereldhandel zeer sterk. In het vierde kwartaal van 2008 en in het eerste van 2009 nam de wereldhandel af met in totaal 18% ten opzichte van het derde kwartaal. De voor Nederlandse exporteurs relevante wereldhandel nam met 15% af (figuur 2.19). De invoer daalde niet alleen doordat huishoudens en bedrijven de toekomstige economische ontwikkeling veel somberder begonnen in te schatten en bestedingen terugschroefden, maar ook doordat exportkrediet en exportkredietverzekering schaarser werden.⁷ De buitenlandse handel daalde overal, maar het meest in Azië, de ‘fabriek van de wereld’.

Figuur 2.19 Relevant wereldhandelsvolume, wereldhandelsvolume en invoervolume EU-15, 1960-2010

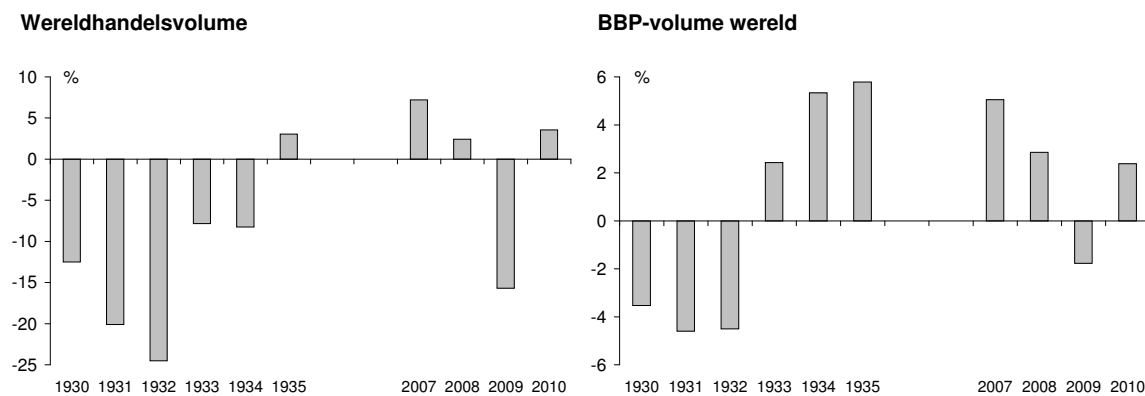
^a Mutaties ten opzichte van voorgaande periode, in procenten.

^b Invoervolume EU-15 periode 1960-1975 uit OESO, Annual National Accounts, invoer goederen en diensten.

⁷ Zie ook 'De wereldhandel in zijn achteruit', hoofdstuk 3 in Casper van Ewijk en Coen Teulings, *De grote recessie*, het CPB over de kredietcrisis, september 2009.

Tabel 2.5 Wereldhandelsvolume goederen, 2008-2010	Uitvoer			Invoer		
	2008	2009	2010	2008	2009	2010
	mutaties per jaar in %					
Wereld	2,6	-15¾	3¾	1,7	-15¾	3½
Hoogontwikkelde economieën	-0,2	-19¼	¼	-2,2	-16¼	1¼
Verenigde Staten	5,9	-20	-1½	-3,4	-19	3
Japan	0,8	-33¼	-1	-0,8	-19	3
EU-15	-1,3	-17¾	¾	-2,6	-15	¼
Eurogebied	-1,1	-17¾	½	-2,0	-14¾	½
Opkomende economieën	5,6	-11¾	7	7,2	-14¾	6¼
Azië	6,7	-9¾	9½	5,5	-11	8¾
China	9,6	-7	12½	7,3	-5½	11
Latijns-Amerika	0,7	-16	4½	6,8	-18	5
Transitielanden	6,3	-15¼	4½	9,6	-23½	5¾
Afrika en Midden Oosten	3,6	-12	-1	10,4	-13	-1

Figuur 2.20 De Grote Depressie en De Grote Recessie

De daling was in het tweede kwartaal veel geringer. De wereldhandel nam af met ¾% ten opzichte van het voorgaande kwartaal volgens voorlopige cijfers.⁸ Op basis van de beschikbare voorlopige indicatoren⁹ en de geprojecteerde ontwikkeling van de bestedingen neemt de wereldhandel naar verwachting enigszins toe in het tweede halfjaar, ondanks de verdere neerwaartse aanpassing van de invoer van de grondstoffenproducerende landen aan hun fors lagere inkomsten (zie invoer van Midden-Oosten in tabel 2.5). Voor het jaar als geheel betekent dit een daling van de wereldhandel met 15¾%. De voor Nederlandse exporteurs relevante wereldhandel daalt met 14¾% nauwelijks minder. Volgens de beschikbare wereldhandelsreeksen, die beginnen in 1975, was de grootste daling tot nu toe 1,1% voor de totale wereldhandel in 1982 en is de relevante wereldhandel nooit afgenomen (de kleinste

⁸ Wim Suyker en Gerard van Welzenis, World trade monitor: June 2009, augustus 2009. De maandelijkse handelsmonitoren zijn beschikbaar op de website van het CPB.

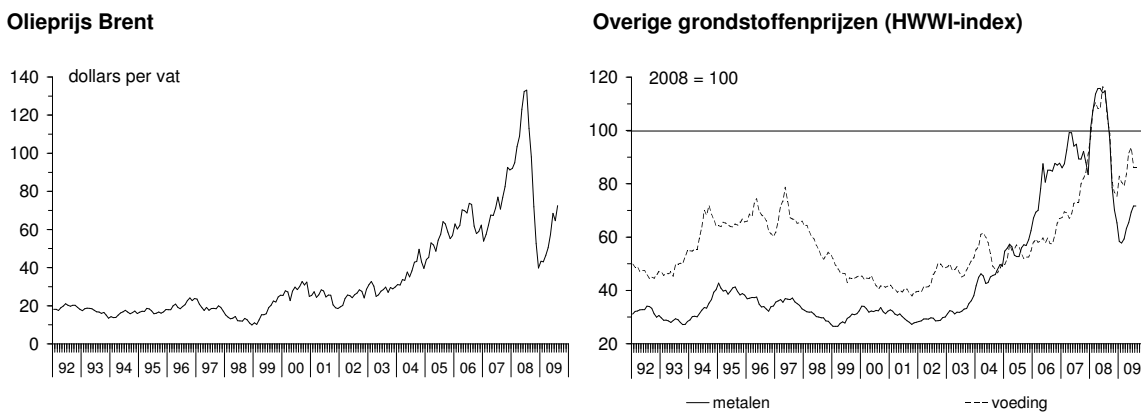
⁹ Zie het kader 'Voorlopige indicatoren en de internationale goederenhandel' in *Centraal Economisch Plan 2009*, maart 2009.

stijging was 0,4% in 1993). Ook voor de invoer van de oude EU-lidstaten (EU-15), waarvoor een langere tijdreeks beschikbaar is, is de nu geraamde daling van 15% de grootste daling ooit.

De geraamde daling van de wereldhandel in 2009 is groter dan die in 1930, het eerste jaar van de Grote Depressie (figuur 2.20). Maar, in tegenstelling tot de jaren dertig, houdt naar verwachting de daling niet aan. In 2010 stijgt de wereldhandel, zij het slechts in bescheiden mate. De geprojecteerde groeipercentages, 3½% voor de totale wereldhandel en 2½% voor de relevante wereldhandel, liggen echter ver onder de langjarige gemiddelden en zijn veel beperkter dan tijdens oplevingen na eerdere recessies. Daardoor zal de wereldhandel eind 2010 nog steeds duidelijk kleiner zijn dan de recordomvang die in de eerste helft van 2008 werd bereikt.

Heftige fluctuaties kenmerkten de olieprijs in de afgelopen twee jaar. In het eerste jaar van de kredietcrisis steeg de olieprijs nog verder, van 71 dollar per vat in juni 2007 tot 133 dollar gemiddeld in juni 2008 (zelfs 144 dollar op 3 juli). Direct daarna, dus al vóór het faillissement van *Lehman Brothers* in september, begon de olieprijs te dalen, tot 40 dollar per vat in december. Vanaf mei dit jaar, na signalen dat een grote depressie was voorkomen, steeg de olieprijs weer. In de projectie is met een constante olieprijs vanaf juli 2009 gerekend. Dit betekent een olieprijs van 65 dollar per vat in 2010, ruim lager dan de 97 dollar per vat in 2008. Voor de overige grondstoffenrijzen, die een vergelijkbaar prijspatroon kenden, is ook gerekend met stabiele prijzen vanaf juli 2009.

Figuur 2.21 Indicatoren grondstoffenrijzen in dollars, 1992-2009

Internationale onzekerheden blijven groot

De situatie op de financiële markten is na het begin van dit jaar sterk verbeterd en de kwartalen met extreem grote dalingen in productie en wereldhandel liggen naar verwachting achter ons. De vooruitzichten zijn gematigd positief, maar de onzekerheden blijven groot. Banken en andere financiële instellingen staan er nu beter voor, maar de situatie is nog niet genormaliseerd. Buffers om tegenvallers op te vangen zijn beperkt en onderling wantrouwen

kan terugkeren. Het is onduidelijk hoe lang banken terughoudend zullen blijven bij kredietverlening – met negatieve gevolgen voor bestedingen en productie – en in welke mate zij hun schulden en vorderingen willen verminderen (*deleveraging*).

Een aantal landen, met name in Oost-Europa, kan problemen krijgen bij de financiering van hun grote tekorten op de betalingsbalans, wat een snelle, sterke vermindering van hun invoer zou eisen (zie voor mogelijke gevolgen de onzekerheidsvariant in hoofdstuk 1). Een land in de problemen kan daarbij andere landen besmetten.

Tabel 2.6 Overzicht Internationale ramingen, 2009 en 2010

Publicatiedatum	CPB		Consensus	OESO	Europese	IMF
	September	Juni	Forecasts Augustus	September ^a	Commissie April	Juli ^b
2009	%					
BBP-volume						
Verenigde Staten	- 3¼	- 3½	- 2,6	- 2,8 (- 2,8)	- 2,9	- 2,6
Japan	- 6	- 7¾	- 6,1	- 5,6 (- 6,8)	- 5,3	- 6,0
Eurogebied	- 4½	- 5	- 4,4	- 3,9 (- 4,7)	- 4,0	- 4,7
Nederland	- 4¾	- 4¾	- 4,7	. (- 4,9)	- 3,5	- 4,8
Hoogontwikkelde economieën	- 4	- 4½	- 3,8	. (- 3,9)	- 3,6	- 3,9
Wereld	- 1¾	- 2¼	.	. (.)	- 1,4	- 1,4
Wereldhandel	- 15¾	- 16	.	. (- 16,3)	- 11,1	- 12,2
Inflatie eurogebied	¼	¼	0,3	. (0,5)	0,4	.
Eurokoers (dollar per euro)	1,37	1,36	1,37	. (1,37)	1,32	1,36
Ruwe olieprijs (Brent, dollar per vat)	58	55	61,3	. (58,0)	52,9	60,5
2010						
BBP-volume						
Verenigde Staten	1¼	¾	2,3	. (0,9)	0,9	0,8
Japan	1	½	1,3	. (0,7)	0,1	1,7
Eurogebied	0	- ½	0,2	. (0,0)	- 0,1	- 0,3
Nederland	0	- ½	- 0,1	. (- 0,4)	- 0,4	- 0,3
Hoogontwikkelde economieën	¾	¼	1,4	. (0,5)	0,4	0,6
Wereld	2½	2	.	. (.)	1,9	2,5
Wereldhandel	3½	2¼	.	. (1,7)	0,9	1,0
Inflatie eurogebied	¾	½	1,2	. (0,7)	1,2	.
Eurokoers (dollar per euro)	1,40	1,39	1,39	. (1,41)	1,33	1,38
Ruwe olieprijs (Brent, dollar per vat)	65	61	.	. (65,0)	63,5	74,5

^a Interim-raming september 2009, tussen haakjes de voorjaarsraming van juni 2009.
^b Interim-raming.

In de tweede helft van vorig jaar vond de grootste naoorlogse economische schok plaats. Sommige sectoren en bestedingen ondervinden slechts met vertraging de negatieve effecten van deze schok. De omvang van deze effecten is onzeker. Vooral in Europa is de werkgelegenheid nog niet volledig aangepast aan de lagere productie. De werkloosheid zal dan ook verder stijgen, waarbij het precieze effect op de consumptie onzeker is. Ook onzeker is hoe snel en in

welke mate Amerikaanse gezinnen hun bestedingen zullen aanpassen vanwege de geleden omvangrijke vermogensverliezen. Wat betreft bestedingen en productie valt de rol van voorraadbewegingen moeilijk in te schatten. Het is niet uitgesloten dat de kleinere productiedaling in het tweede kwartaal voor een belangrijk deel komt door voorraadaanpassingen en daardoor tijdelijk zal zijn. Ook het effect van de griep пандemie is moeilijk in schatten (zie kader in hoofdstuk 1). Voor de projectie van de wereldeconomie is uitgegaan van beperkt negatieve effecten op de productie. De welkome groeiversnelling in China, die leidt tot een nog sterkere uitbreiding van de productiecapaciteit, kan moeilijk voortduren zonder herstel van de uitvoer naar de Verenigde Staten en Europa.

Consumentenprijzen dalen momenteel in de Verenigde Staten, Japan, China en het eurogebied. In de projectie komt daar binnenkort een einde aan. Een langere periode van prijsdalingen zou de problemen van huishoudens en bedrijven met zeer hoge schulden verergeren, en daarmee de recessie verscherpen.

Recessies als gevolg van problemen in de financiële sector waren in het verleden dieper en duurden langer dan andere recessies. Het herstel na dit soort recessies was in het verleden zwakker.¹⁰ Hetzelfde geldt voor herstel na wereldwijde recessies. Op basis van deze ervaringen en gezien de omvang van de negatieve schok is een zeer gematigd economisch herstel geraamd. Maar het is niet uitgesloten dat door de omvangrijke overheidsmaatregelen de negatieve effecten dit keer beperkter zullen zijn en het herstel steviger. Financiële markten lijken daar momenteel van uit te gaan. Een onzekerheidsvariant met meer groei en hogere grondstoffenprijzen is opgenomen in hoofdstuk 1.

Krachtig ingrijpen door centrale banken en overheden heeft nog grotere economische schade voorkomen. Op een gegeven moment zullen de genomen stimuleringsmaatregelen echter moeten worden teruggedraaid. Dit is verre van eenvoudig. Net als in het verleden kunnen daarbij fouten – te vroeg of te laat teruggedraaien – negatieve gevolgen hebben voor het conjuncturele herstel. Onder druk van de pijn van de recessie kunnen ook foute beslissingen worden genomen op het gebied van de buitenlandse handel: protectionistische maatregelen zouden de economische situatie verslechteren.

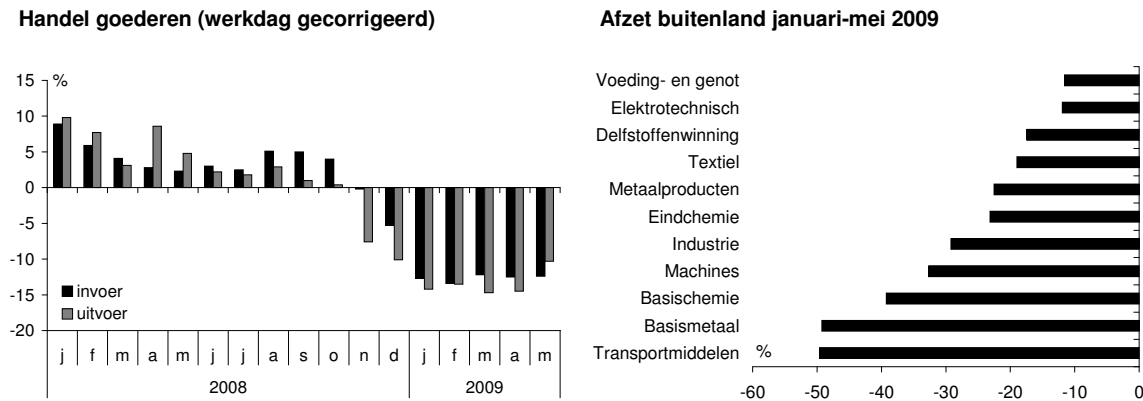
2.3 Nederlandse uitvoer

De ontwikkeling van de Nederlandse uitvoer wordt zowel dit als volgend jaar nagenoeg geheel bepaald door de heftige ontwikkeling van de internationale conjunctuur. Door de verdieping van de kredietcrisis is de wereldhandel in het laatste kwartaal van vorig jaar fors gekrompen. In reactie daarop is zowel de invoer als de uitvoer van goederen fors teruggevallen. In de eerste vijf maanden van dit jaar zijn de verschillen tussen de jaar-op-jaar mutaties van de in- en uitvoer van goederen niet groot (figuur 2.22 links). Vooral de basischemie, de basismetaleen-

¹⁰ IMF, From recession to recovery: how soon and how strong?, World Economic Outlook, hoofdstuk 3, april 2009.

de transportmiddelenindustrie worden sterk getroffen door de inzakkende wereldhandel, zoals te zien is aan de gemiddelde jaar-op-jaar mutatie van de afzet in de eerste vijf maanden (figuur 2.22 rechts). Minder slecht ging het in de voedings- en genotmiddelenindustrie. De export van delfstoffenwinning (aardgas) bleef aanvankelijk door een koude januarimaand redelijk op peil, maar viel later in het jaar eveneens terug.

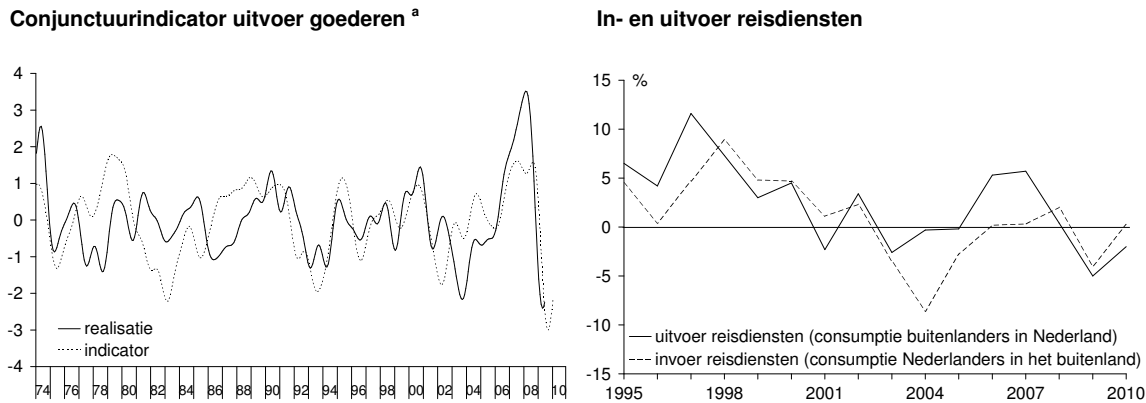
Figuur 2.22 Handel goederen en afzet buitenland

De conjunctuurindicator van de buitenlandse handel biedt een klein lichtpuntje in deze barre tijden. Dit komt vooral omdat de vooruitzichten voor de Europese economie positiever zijn geworden. Bovendien is de geldhoeveelheid in Europa sterk gegroeid, wat naar verwachting leidt tot een toename van de bestedingen. De indicator wijst aarzelend op een aantrekkende groei in de tweede helft van 2009 en 2010.

Naar verwachting zal het volume van de relevante wereldhandel dit jaar maar liefst 14¾% kleiner zijn dan in 2008. Hierdoor neemt het volume van de uitvoer van goederen (exclusief energie) met 13¾% af. De krimp van de wederuitvoer en de binnenslands geproduceerde uitvoer liggen in dezelfde orde van grootte. Wel heeft de daling van de binnenslands geproduceerde uitvoer veel grotere gevolgen voor de ontwikkeling van het Nederlandse bbp dan de afname van de wederuitvoer. Voor volgend jaar wordt een bescheiden groei van de relevante wereldhandel verwacht van 2½%. Dit leidt ertoe dat ook het volume van de uitvoer weer toeneemt met 3%.

Het volume van de uitvoer van diensten zal dit jaar naar verwachting met 3% krimpen, terwijl voor volgend jaar een lichte groei van 1¼% wordt voorzien. Door de laagconjunctuur neemt de behoefte aan transportdiensten dit jaar sterk af, terwijl ook buitenlandse toeristen minder geneigd zijn naar ons land te reizen (uivoer van reisdiensten). Nederland is vooral populair bij de omliggende landen voor korte vakanties. Juist op deze vakanties wordt bezuinigd bij de huidige recessie. Aangezien de economische situatie volgend jaar nog onzeker is, zijn de vooruitzichten voor het toerisme voor volgend jaar weinig rooskleurig. Dit geldt zowel voor de

Figuur 2.23 Conjunctuurindicator uitvoer goederen en in- en uitvoer reisdiensten

toeristische bestedingen van Nederlanders in het buitenland (invoer van reisdiensten) als de bestedingen van buitenlandse toeristen in Nederland.

Toch is de krimp van het uitvoervolume van diensten dit jaar nog gematigd vergeleken met de terugval van de wereldhandel. Dit komt met name door een gematigde terugval van de uitvoer van overige zakelijke dienstverlening en doordat de uitvoer van royalty's en licenties in het eerste kwartaal van dit jaar nog sterk toenamen. Deze post, die in 2008 ruim 12% van de uitvoer van diensten uitmaakte, kan sterk fluctueren, onder andere doordat rechten worden aangekocht of verkocht of doordat de juridische eenheden, die verantwoordelijk zijn voor de inning van de royalty's, worden verplaatst naar andere landen. De opbrengsten van in de vergetelheid geraakte songs kunnen door onvoorziene gebeurtenissen plotseling sterk toenemen,

	2008	2006	2007	2008	2009	2010
	mld euro	mutaties per jaar in %				
Invoer (volume)	269,5	10,7	7,7	3,2	- 13	1¼
Invoer (prijs)		0,9	1,8	1,9	- 2¼	- 1½
Uitvoer (volume)	315,7	9,3	8,0	1,0	- 13¾	3
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	155,3	4,7	5,0	- 1,6	- 14¾	1½
wederuitvoer	160,4	14,1	10,9	3,6	- 12½	4½
Relevant wereldhandelsvolume		8,5	6,2	1,1	- 14¾	2½
Handelsprestatie ^a		0,8	1,7	- 0,1	1	½
Marktprestatie ^b		- 3,8	- 1,2	- 2,8	0	- 1
Prijs binnenslands geproduceerde uitvoer		3,4	3,4	4,1	- 3½	- 1
Concurrentenprijs		4,5	1,7	4,3	- 1¾	- 1
Prijsconcurrentiepositie ^c		1,2	- 1,6	0,2	1¾	0

^a Totale goederenuitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.
^b Binnenslands geproduceerde uitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.
^c Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen.

zoals recentelijk is gebeurd naar aanleiding van het overlijden van Michael Jackson. De verkopen van dvd's en cd's zijn explosief gestegen, terwijl ook zijn nummers zeer veel zijn uitgevoerd, wat grote bedragen aan extra royalty's met zich meebrengt. Omdat ook Nederlandse ondernemingen rechten bezitten op sommige songs van Michael Jackson, zou dit gevolgen voor de uitvoer van royalty's en licenties kunnen hebben. Gezien de sterke fluctuaties en de moeilijke traceerbaarheid van de royaltystromen wordt echter in de raming, afgezien van de realisaties, geen rekening gehouden met fluctuaties in deze post.

Heftige schommelingen arbeidskosten per eenheid product

De economische fluctuaties laten de ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product in de Nederlandse verwerkende industrie op zijn zachtst gezegd niet onberoerd. Dit jaar neemt de industriële productie naar verwachting met ruim 10% af. De werkgelegenheid kan een dergelijke terugval niet bijbenen. Dit vertaalt zich in een forse daling van de arbeidsproductiviteitsgroei. Deze ontwikkelingen leiden dit jaar naar verwachting tot een ongekende stijging van de arbeidskosten per eenheid product van 9¼%. Stijgingen van een dergelijke omvang zijn sinds het begin van de jaren zeventig niet voorgekomen.

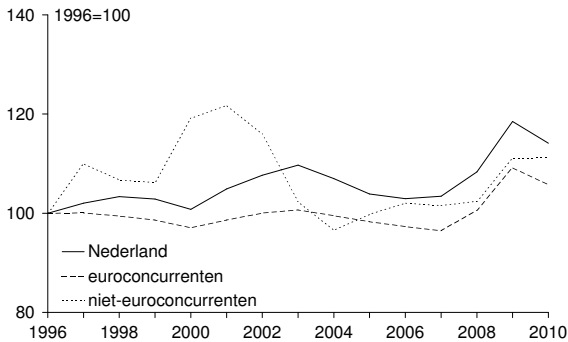
Volgend jaar zal de productie weer iets toenemen, terwijl dan de werkgelegenheid nog steeds sterk daalt. Dit zorgt voor een flinke productiviteitsgroei. Door de ongunstige economische ontwikkelingen is de ruimte voor een stijging van de lonen daarentegen gering. Door de verwachte toename van de productiviteitsgroei en een gematigde loonontwikkeling wordt een afname van de arbeidskosten per eenheid product van 3¾% geraamd. Het verschil tussen de verwachte ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product dit jaar en die van volgend jaar is, voor een economie die niet getroffen wordt door oorlogen of andere catastrofes, ongekend.

Aangezien sprake is van een wereldwijde terugval laten de arbeidskosten per eenheid product bij de concurrenten een soortgelijke ontwikkeling zien als in Nederland. Doordat er in Nederland bij het uitbreken van de financiële crisis sprake was van een krappe arbeidsmarkt, past de werkgelegenheid zich iets trager aan bij de productieontwikkeling. In de projectie daalt de arbeidsproductiviteitsontwikkeling in de Nederlandse verwerkende industrie daarom meer dan bij de concurrenten, terwijl deze volgend jaar meer toeneemt. De ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product is het spiegelbeeld hiervan. De arbeidskosten per eenheid product nemen voor de concurrenten dit jaar minder toe, terwijl zij volgend jaar minder afnemen.

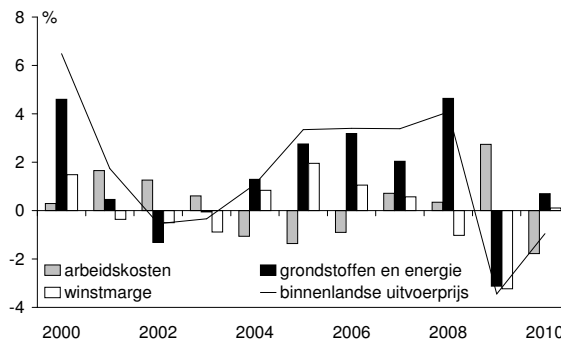
De loonvoetontwikkeling is in Nederland dit en volgend jaar beduidend gematigder dan bij de niet-euroconcurrenten. In de niet-eurolanden wordt bij een terugval van de productie eerder de werkgelegenheid dan de loonvoet aangepast. De combinatie van een sterkere ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit en een gematigder loonvoetontwikkeling leidt ertoe dat de arbeidskosten per eenheid product in de Nederlandse verwerkende industrie volgend jaar naar verwachting 3¾% meer afnemen dan bij de niet-euroconcurrenten.

Figuur 2.24 Arbeidskosten per eenheid product en geschatte bijdrage ontwikkeling prijs binnenslands geproduceerde uitvoer

Arbeidskosten per eenheid product

Prijsstijging binnenslands geproduceerde uitvoer

Ondanks de relatief ongunstige ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product dit jaar verbetert naar verwachting de prijsconcurrentiepositie. Dit moet, gezien de ontwikkeling van de wereldeconomie, echter eerder als een negatief dan als een positief punt worden opgevat. De verbetering komt vooral doordat de winstmarge verslechtert. Door de forse terugval van de vraag zijn de prijzen gekelderd. Nederlandse exporteurs bevinden zich relatief veel op markten die zwaar zijn getroffen door de financiële crisis, zoals de chemie en de metaal. Volgend jaar leveren de arbeidskosten in de projectie een negatieve bijdrage aan de uitvoerprijs, maar dit drukkende effect wordt gecompenseerd door de winstmarge en de prijzen van ingevoerde grondstoffen en halffabrikaten, die in tegenstelling tot dit jaar een positieve bijdrage leveren aan de ontwikkeling van de prijzen van binnenslands geproduceerde uitvoer. Mede hierdoor dalen de prijzen van Nederlandse exportproducten naar verwachting evenveel als die van concurrerende producten.

3 De Nederlandse economie

De sterke afkoeling van de Nederlandse economie, tot uiting komend in een ongekende terugval van de bbp-groei van 2% vorig jaar naar $-4\frac{3}{4}\%$ dit jaar, heeft zich in recordtempo voltrokken. Ook volgend jaar ligt de geraamde economische groei van 0% ruimschoots onder de potentiële groei en koelt de economie verder af. Hoewel de investeringen zich dit jaar bijzonder ongunstig ontwikkelen, wordt de krimp van de Nederlandse economie toch grotendeels veroorzaakt door het inzakken van de uitvoer. Het werkloosheidspercentage verdubbelt naar verwachting in twee jaar tijd en loopt op tot gemiddeld 8% in 2010. De inflatie blijft in de tweede helft van 2009 en de eerste helft van 2010 naar verwachting onder de 1%, met name vanwege de daling van de energieprijzen; in de tweede helft van 2010 vervalt dit effect en neemt de inflatie weer wat toe. Door de lage inflatie en de toename van de werkloosheid neemt de contractloonstijging in de marktsector af van 3,5% vorig jaar naar 3% dit jaar en $1\frac{1}{2}\%$ volgend jaar.

3.1 Inleiding

Afkoeling economische groei in recordtempo

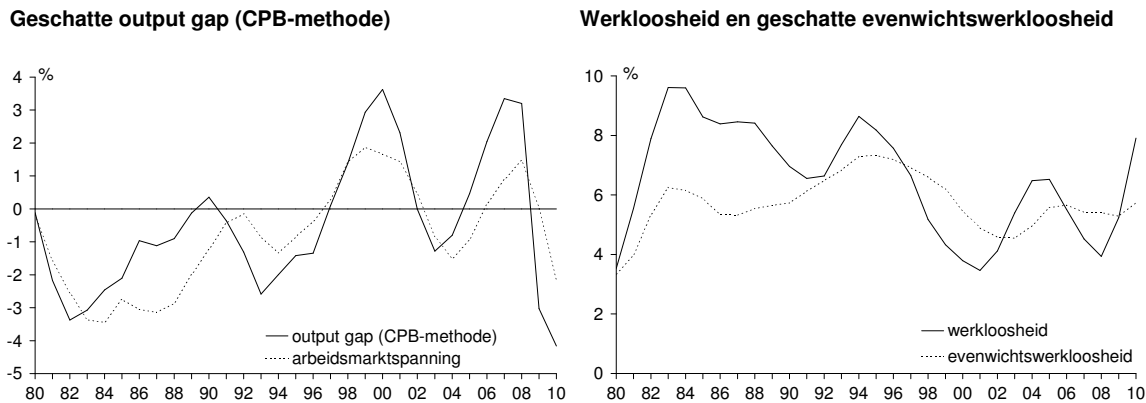
De omslag van hoog- naar laagconjunctuur heeft zich in Nederland in razend tempo voltrokken. Dit komt scherp tot uitdrukking in het verloop van de geschatte output gap (zie figuur 3.1, links). Werd er in Nederland vorig jaar nog grofweg 3% meer geproduceerd dan potentieel, dit jaar ligt het feitelijke productieniveau enkele procenten onder het geschatte potentiële niveau.¹¹ Dit is een in historisch opzicht ongekend snelle afkoeling van de economie. Vanzelfsprekend komt dit ook tot uiting in de terugval van de economische groei. Bedroeg deze in 2008 nog 2,0%, voor dit jaar wordt een krimp van $4\frac{3}{4}\%$ geraamd. Daarmee bedraagt het verschil in groeitempo $6\frac{3}{4}\%$ -punt, de grootste groeivertraging sinds 1938. De raming voor de bbp-groei in 2010 bedraagt 0%. Dit betekent dat het gat tussen het feitelijke en potentiële productieniveau komend jaar verder oploopt.

In de marktsector is de afkoeling nog groter dan op macroniveau, waar de dip nog wat wordt gedempt doordat de productie in met name de zorgsector en in mindere mate bij de overheid zich vrij onverstoort ontwikkelt. In de marktsector bedraagt de groeivertraging naar verwachting maar liefst $8\frac{1}{4}\%$ -punt, van 2,1% groei in 2008 tot $-6\frac{1}{4}\%$ in 2009.

Ook op de arbeidsmarkt is sprake van een duidelijke omslag (zie figuur 3.1, rechts). Vorig jaar was de spanning op de arbeidsmarkt als het ware nog te snijden en was de feitelijke werkloosheid flink lager dan de evenwichtswerkloosheid. Dit jaar is die spanning als sneeuw voor de zon verdwenen en is de feitelijke werkloosheid gemiddeld genomen (over sectoren en binnen het jaar) gelijk aan de evenwichtswerkloosheid. Pas volgend jaar komt de feitelijke

¹¹ De schattingen van het potentiële productieniveau en de output gap zijn momenteel met meer dan gebruikelijke onzekerheden omgeven. Het is denkbaar dat de kredietcrisis (eenmalig) een neerwaarts effect heeft op het potentiële productieniveau en mogelijk ook op de toekomstige potentiële groei. Het is op dit moment nog te vroeg om hier exacte uitspraken over te doen.

Figuur 3.1 Spanningsindicatoren, 1980-2010^a

^a Bij het berekenen van de geschatte output gap is nog geen rekening gehouden met de eventuele eenmalige of blijvende gevolgen van de kredietcrisis voor de potentiële productie.

werkloosheid boven het evenwichtsniveau uit en is sprake van een ruime arbeidsmarkt. Dit illustreert dat de ontwikkeling op de arbeidsmarkt vertraagd reageert op de productieontwikkeling.

Doorwerking kredietcrisis ongekend en onjuist ingeschat

De mate waarin de kredietcrisis de Nederlandse economie dit jaar heeft geraakt, heeft alle voorspellende instanties, waaronder het CPB, volledig verrast. Toen het CPB in het voorjaar van 2008 voor het eerst een raming van de Nederlandse bbp-groei in 2009 maakte, zat in die raming al “een flink negatief effect van de kredietcrisis verdisconteerd via onder meer een vertraging van de wereldhandelsgroei en een hogere risicopremie voor bedrijven”.¹² Tevens werd er toen op gewezen dat van de vele onzekerheden die iedere raming van de economie omgeven de kredietcrisis een speciale plaats innam. De negatieve economische gevolgen zouden wel eens groter kunnen zijn en om dat te illustreren werd in het *Centraal Economisch Plan 2008* de centrale projectie van 2¼% bbp-groei in 2009 vergezeld van een onzekerheidsvariant. Indien de kredietcrisis harder dan voorzien om zich heen zou grijpen, zou de in de centrale projectie verwachte wereldhandelsgroei van gecumuleerd 9½% in 2008 en 2009 wel eens 2½%-punt lager kunnen uitvallen. Dit zou de bbp-groei in 2009 met 0,6%-punt drukken, tot 1¾%. De actuele raming bedraagt -4¾%, wat een niet eerder vertoonde ramingsbijstelling impliceert.

Met het in het voorjaar van 2008 geschatte economisch beeld voor 2009 bevond het CPB zich destijds desalniettemin in goed gezelschap. Ook de ramingen voor de bbp-groei in 2009 van de OESO, de Europese Commissie en de private banken, tot uitdrukking komend in de Consensus Forecasts, bedroegen op dat moment ongeveer 2¼%. Hoe anders is het verlopen. Gecumuleerd voor de jaren 2008 en 2009 is de wereldhandel niet 2½% lager uitgekomen dan verwacht in het *Centraal Economisch Plan 2008* maar ruim 23%. Iedere procent

¹² Zie CPB, *Centraal Economisch Plan 2008*, blz. 17.

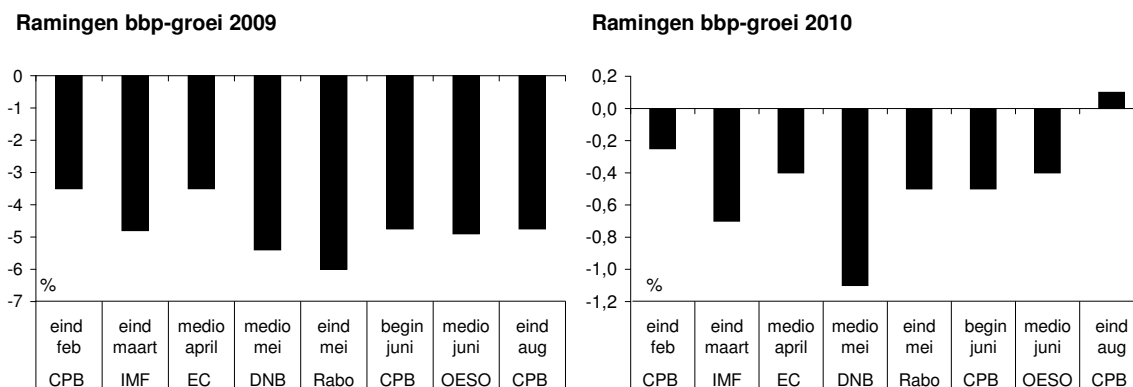

wereldhandelsgroei heeft een effect op de Nederlandse bbp-groei van ongeveer 0,3%-punt. Het drukkende effect van de extra dreun in de wereldhandel van 23% op het Nederlandse bbp-volume bedraagt zo beschouwd circa 7%, waarvan het leeuwendeel in 2009 neerslaat.

Ramingen lopen uiteen

Bestond er in het voorjaar van 2008 nog een grote mate van consensus over de economisch groei in 2009, momenteel is dat in mindere mate het geval.¹³ De meest actuele ramingen voor de Nederlandse economie van het IMF (april), de OESO (juni) en de Consensus Forecasts (juli) komen sterk overeen met de huidige (en vorige) CPB-raming van $-4\frac{3}{4}\%$. In mei was de Europese Commissie echter met $-3\frac{1}{2}\%$ beduidend optimistischer, terwijl de juniramingen van de Rabobank en De Nederlandsche Bank met respectievelijk -6% en $-5,4\%$ juist een stuk somberder waren. Er lijkt hoe dan ook een einde te zijn gekomen aan een lange reeks waarbij, een enkele uitzondering daargelaten, iedere volgende raming voor de economische groei in 2009 lager was dan de vorige. Ook de ramingen voor de bbp-groei in 2010 lopen behoorlijk uiteen, waarbij op het moment van schrijven De Nederlandsche Bank het meest somber en het CPB het meest optimistisch is.¹⁴

Figuur 3.2 Ramingen bbp-groei 2009 en 2010 in de tijd (februari 2009 - september 2009) naar afsluitingsdatum

Dieptepunt in zicht?

Hebben we het dieptepunt van de conjunctuur inmiddels bereikt of moet dat nog komen? Het antwoord op deze vraag is sterk afhankelijk van de gehanteerde definitie voor dieptepunt. Ten eerste kan worden gekeken naar de seizoengecorrigeerde kwartaal-op-kwartaalgroei van het bbp-volume. Het dieptepunt bevindt zich dan in het kwartaal met de laagste groei. Volgens de voorlopige realisatiecijfers van het CBS ligt dan het dieptepunt in het eerste kwartaal van dit jaar. Toen was het bbp-volume 2,7% lager dan het voorgaande kwartaal, terwijl in het kwartaal ervoor en erna de krimp ongeveer 1% bedroeg. Een bezwaar tegen deze eenvoudige,

¹³ De vergelijkbaarheid van groeiramingen wordt belemmerd doordat de onderliggende berekeningen op verschillende momenten worden afgesloten, zodat de informatie waarover kan worden beschikt niet identiek is.

¹⁴ Voor de bbp-groei in 2010 presenteert De Nederlandsche Bank twee scenario's, te weten $-0,8\%$ en $-1,4\%$. In figuur 3.2 is het gemiddelde van deze twee opgenomen.

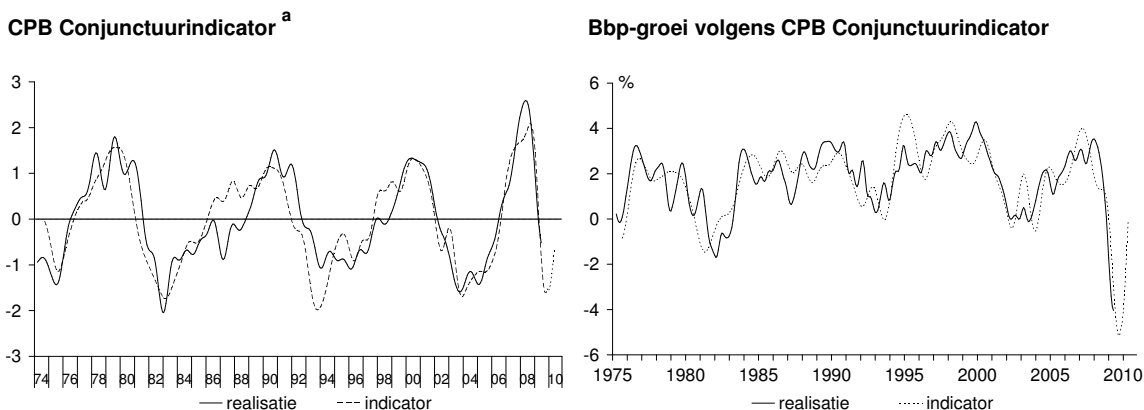
veelgebruikte groeibenadering is dat normaal gesproken in één of meerdere kwartalen na het dieptepunt de economie nog verder krimpt. In de huidige recessie is dit ook weer het geval, waardoor de mate van overcapaciteit in de economie na het dieptepunt in eerste instantie nog groter wordt.

In een tweede definitie, die het niveau van het bbp-volume afzet tegen het potentiële niveau, wordt hiermee rekening gehouden. Het dieptepunt van de recessie bevindt zich dan op het moment dat het gat tussen het feitelijke en potentiële productieniveau, oftewel de output gap, maximaal is. In de huidige raming ligt besloten dat dit halverwege volgend jaar het geval is. De ervaring leert echter dat het bijzonder lastig is het tijdstip van een conjuncturomslag te voorspellen, zodat uitspraken over conjuncturele diepte- en hoogtepunten met relatief grote onzekerheden zijn omgeven.

Een bijkomend bezwaar tegen de eerstgenoemde benadering, waarbij gekeken wordt naar de seizoengecorrigeerde kwartaal-op-kwartaal bbp-groei, is dat deze cijfers naderhand nog in relatief sterke mate kunnen worden bijgesteld.¹⁵ Om die reden is het relevant om ook te kijken naar de groei op jaarbasis, waarbij het bbp-volume vergeleken wordt met het niveau in het overeenkomstige kwartaal een jaar eerder. Zo beschouwd ligt volgens de raming het dieptepunt in het tweede en derde kwartaal van 2009. Ook in de tweede helft van dit jaar krimpt de economie vergeleken met een jaar eerder met 4¾% naar verwachting fors, maar net wat minder dan de gemeten krimp van 5,1% in het tweede kwartaal volgens de flashraming van het CBS. In de eerste helft van volgend jaar is nog altijd sprake van krimp, maar met ¾% is deze veel geringer dan gedurende dit jaar. Naar verwachting ligt het bbp-niveau in de tweede helft van volgend jaar 1% hoger dan een jaar eerder en is sprake van een bescheiden economische groei.

Een derde methode om zicht te krijgen op het verloop en het dieptepunt van de conjunctuur is om te kijken naar zogenoemde voorlopende oftewel 'leading' indicatoren. Volgens de CPB

Figuur 3.3 CPB Conjunctuurindicator, 1974-2010

^a Deze indicator geeft de verhouding weer tussen het actuele en trendmatige niveau van het bbp-volume. Een opgaande (neergaande) lijn geeft aan dat de groei hoger (lager) ligt dan trendmatig.

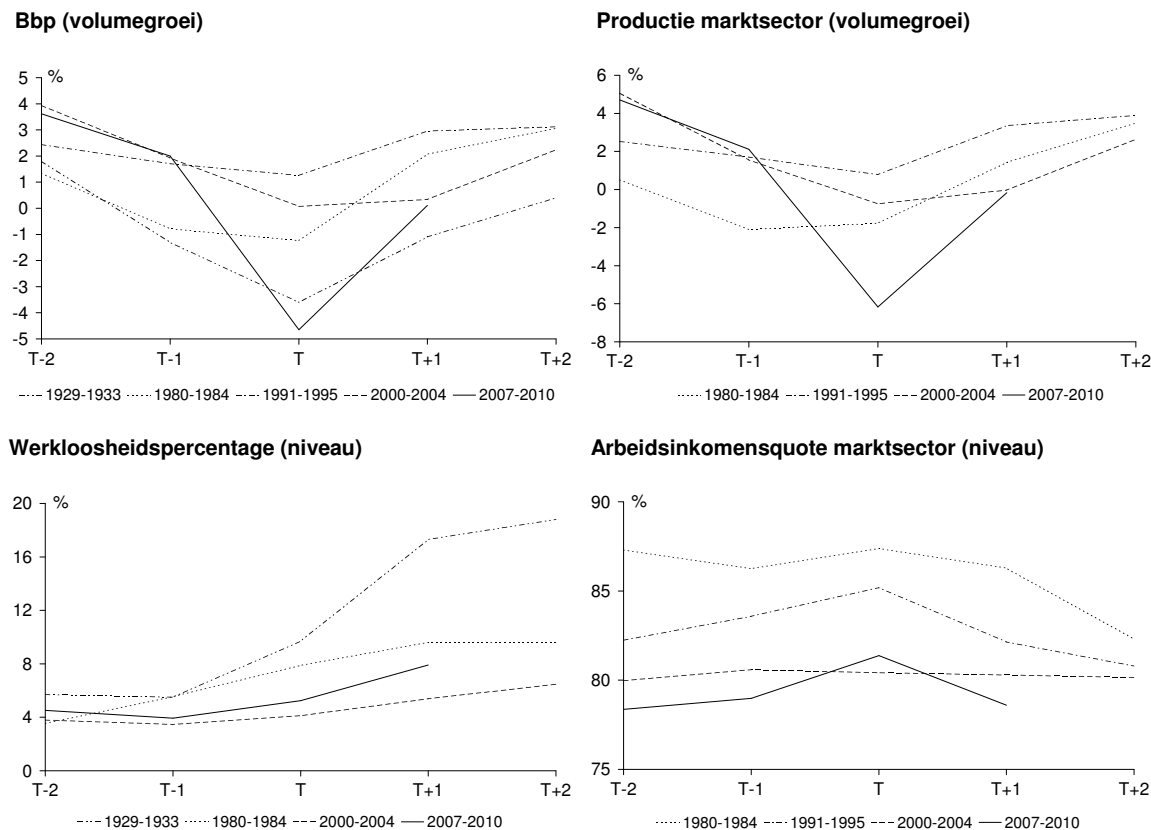
¹⁵ In de huidige onzekere tijden met grote conjuncturele uitslagen is het bepalen van de seizoencorrectie nog lastiger dan normaal. Zie ook ECB, Monthly Bulletin, August 2009, blz. 63-67.

Conjunctuurindicator, die gebruikmaakt van zo'n 25 voorlopende indicatoren, bevindt het omslagpunt zich eind 2009 (zie figuur 3.3, links). Bij deze indicator zegt het tempo waarmee de lijn stijgt of daalt iets over de groei. Zolang de feitelijke bbp-groei lager is dan de trendmatige groei blijft de indicatorlijn dalen. Vooral de internationale indicatoren, zoals de IFO-indicator en de leading indicatoren van de OESO, en de indicatoren voor het vertrouwen van consumenten en producenten wijzen erop dat een conjunctuuromslag aanstaande is. Door de CPB Conjunctuurindicator als het ware op te blazen met de trendmatige ontwikkeling kan de impliciete groeivoet worden bepaald die de CPB Conjunctuurindicator aangeeft.¹⁶ Dit is gedaan in figuur 3.3, rechts. Dan valt nog duidelijker te zien dat volgens de CPB Conjunctuurindicator de bbp-groei (vergeleken met de overeenkomstige periode een jaar eerder) in de loop van de tweede helft van 2009 weer wat gaat oplopen, maar nog wel enige tijd negatief zal blijven.

Diepe crisis in historisch opzicht

Het blijft interessant de huidige recessie in historisch perspectief te plaatsen, ook al zijn perioden van conjuncturele neergang onderling lastig vergelijkbaar vanwege bijvoorbeeld grote verschillen in welvaartsniveau. Figuur 3.4 illustreert nog weer eens dat de terugval in productiegroei gedurende de huidige kredietcrisis ongekend groot is.

Figuur 3.4 Economische kerngrootheden in tijden van conjuncturele neergang, voor respectievelijk T = 1931, 1982, 1993, 2002 en 2009

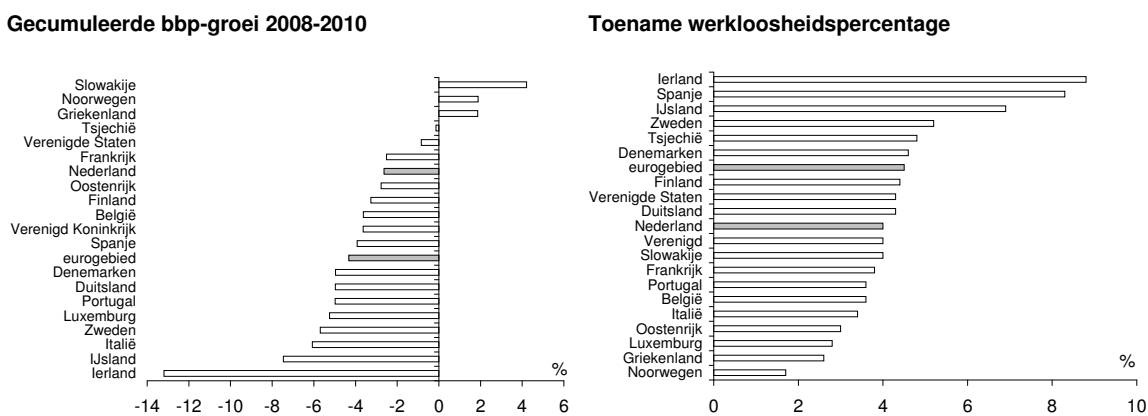
¹⁶ Voor een toelichting op de gebruikte methodiek en de relativeringen daarbij, zie *Centraal Economisch Plan 2009*, blz. 58.

In de raming ligt besloten dat dit ook geldt voor de groeiversnelling in het jaar na het dieptepunt, zodat in termen van groei sprake is van een typische V-vormige recessie. Een kader gaat in op het (toegenomen) belang van voorraadbewegingen voor de conjuncturele dynamiek. De scherpe terugval van de economische groei gaat ook gepaard met een relatief sterke oploop van het werkloosheidspercentage, die alleen in de jaren dertig nog aanzienlijk groter was. Toentertijd liep het werkloosheidspercentage op tot 19,4% in 1935; een totaal andere arbeidsmarktsituatie dan op dit moment, zeker als wordt bedacht dat destijds van een sociaal vangnet geen sprake was. Het verloop van de arbeidsinkomensquote in de marktsector gedurende de ramingsperiode vertoont veel gelijkennis met het verloop begin jaren negentig, zij het dat het niveau nu bijna 4%-punt lager ligt. Dat bij een aanzienlijk forsere conjuncturele neergang het verloop van de arbeidsinkomensquote vergelijkbaar is, duidt erop dat de flexibiliteit in de marktsector substantieel is toegenomen. Dit wordt ook geïllustreerd door het vrijwel vlakke verloop van de arbeidsinkomensquote gedurende de conjuncturele neergang aan het begin van deze eeuw.

Internationaal vergeleken slaat Nederland geen slecht figuur

Hoe goed doorstaat de Nederlandse economie de kredietcrisis ten opzichte van andere westerse landen? Een eenvoudige manier om daar een indruk van te krijgen is een vergelijking van de gecumuleerde bbp-groei en de stijging van het (geharmoniseerde) werkloosheidspercentage in de periode 2008-2010 in de diverse landen (zie figuur 3.5). Hoewel Nederland een relatief grote financiële sector kent en naar verhouding gevoelig is voor ontwikkelingen in de wereldhandel, doet de Nederlandse economie het volgens beide indicatoren naar verwachting beter dan gemiddeld in het eurogebied. De gezonde bedrijfseconomische situatie en krappe arbeidsmarkt bij het uitbreken van de crisis, de flexibiliteit binnen het bedrijfsleven als gevolg van een ontwikkeld uitzendwezen en de naar verwachting beperkte daling van de huizenprijs, vormen naar het zich laat aanzien voldoende tegenwicht. Nog altijd kent Nederland het laagste

Figuur 3.5 Gecumuleerde bbp-groei in 2008-2010 en toename werkloosheidspercentage tussen 2010 en 2008 in diverse landen

Bron: OESO (2009), *Economic Outlook*, No. 85, juni. Voor Nederland zijn cijfers van de voorliggende MEV gebruikt.

Kettingreacties door voorraadbeheer vergroten conjuncturele dynamiek

Door efficiënter voorraadbeheer en voortschrijdende automatisering zou de rol van voorraden in conjunctuurcycli afnemen, zo was lange tijd een gangbare opvatting. Door toegenomen specialisatie en globalisering lijkt echter eerder het tegenovergestelde het geval te zijn.

Uit vrees voor vraaguitval en ter verbetering van hun liquiditeitspositie hebben veel bedrijven in de herfst van vorig jaar vrijwel tegelijkertijd besloten om hun (gewenste) voorraden, in termen van aantal weken verwachte afzet, preventief te verlagen. Mede dankzij de automatisering kon die beleidsbeslissing anno 2009 sneller worden doorgevoerd dan vroeger. Door de toegenomen specialisatie is de productieketen in de loop der jaren steeds verder opgeknipt in afzonderlijke schakels, die bovendien over meer landen zijn verspreid (globalisering). Door deze specialisatie zijn de kettingreacties als gevolg van voorraadbeheer veel sterker geworden en zagen bedrijven aan het begin van de productieketen hun afzet met soms wel 70 tot 80% kelderen. Hoe gaat dit in z'n werk?

Stel dat de productieketen uit drie bedrijven bestaat, die elk 100 onderdelen maken ten behoeve van 100 eindproducten. Ieder bedrijf houdt daarbij een werkvoorraad aan van 25 eenheden. Vanwege de verwachte crisis willen ze alle drie hun voorraad terugbrengen tot 20 eenheden. Het bedrijf dat de finale goederen maakt, gaat daarom 5 eenheden (5%) minder produceren. Zijn toeleverancier ziet zijn afzet dalen en gaat, om de gewenste lagere stock-sales ratio te halen, zijn productie met meer dan 5 eenheden (10%) verminderen. Doet hij dat niet, dan neemt zijn stock-sales ratio toe als gevolg van de verminderde afzet. Het derde bedrijf, dat vooraan in de keten zit, moet om dezelfde reden, zijn productie met nog meer verminderen (circa 15%). Naarmate de keten uit meer afzonderlijke bedrijven bestaat zal het effect voor bedrijven vooraan in het proces dus steeds drastischer zijn. Om deze redenen is de afzet van bedrijven aan het begin van de productieketen, bijvoorbeeld bedrijven in de basischemie en basismetaal, veel sterker gekrompen dan de afzet van bedrijven die finale goederen produceren aan het einde van de keten.^a

De vergelijking dringt zich op met auto's die aanvankelijk met een constante snelheid rijden en waarbij iedere chauffeur een grotere tussenafstand wil gaan aanhouden, omdat hij een file verwacht. Het effect is dat de auto achteraan in de rij waarschijnlijk hard op de rem moet trappen en niet kan volstaan met het loslaten van het gaspedaal, wat voor de eerste chauffeur wel volstaat. Naarmate de rij met auto's (de productieketen) langer is, is de kans op het ontstaan van een file groter. De tiende of twintigste auto komt geheel tot stilstand en ziet zijn snelheid met 100% dalen. Als de file oplost, neemt in eerste instantie de afstand tot de voorgaande auto meer toe dan noodzakelijk is. Om de gewenste afstand te realiseren moet de chauffeur korte tijd harder rijden dan zijn voorganger. De productiever snelling van bedrijven aan het begin van de keten zal gedurende korte tijd dan ook groter zijn dan bij bedrijven die de eindproducten fabriceren.

De daling van de (gewenste) voorraden is nauwelijks zichtbaar geworden in officiële statistieken, omdat er ook een tegengesteld effect optrad dat aanvankelijk dominant was. De feitelijke vraaguitval was namelijk heftiger dan gedacht. Daardoor bleven zowel fabrikanten als de (detail)handel met grote onverkochte voorraden zitten. CBS-cijfers suggereren dat in het vierde kwartaal van 2008 het tweede effect kwantitatief groter was dan het eerste effect (lagere gewenste voorraden). Inmiddels zijn deze voorraden waarschijnlijk grotendeels weggewerkt en laten CBS-cijfers voor het tweede kwartaal van 2009 een forse voorraadintering zien.

De bovenbeschreven effecten van de voorraadcyclus werken overigens slechts in beperkte mate door in het bbp, omdat circa tweederde van de veranderingen in de voorraden worden ingevoerd. De gevolgen voor de dynamiek van de wereldhandel zijn dan ook veel omvangrijker dan die voor de mondiale bbp-groei.

^a Zie ook Jan Fransoo, Economie herstelt nu snel; vraaguitval lijkt heviger door sterk effect op voorraden, *NRC*, 12 mei 2009.

(geharmoniseerde) werkloosheidspercentage van alle eurolanden. Ook bedraagt de werkloosheidsvoet op dit moment in Nederland nog minder dan de helft van die in de Verenigde Staten.

De crisis komt van buiten

Gelet op het dramatische verloop van de wereldhandel zal het geen verbazing wekken dat de uitvoer de grootste bijdrage levert aan de forse krimp van de Nederlandse economie in 2009 (zie tabel 3.1). Een negatieve groeibijdrage van de uitvoer komt al sporadisch voor, een bijdrage van $-3\frac{1}{4}\%$ -punt is, net als een krimp van de wereldhandel met $14\frac{3}{4}\%$, ongekend. Hoewel het volume van zowel de binnenslands geproduceerde uitvoer als de wederuitvoer dit jaar met dubbele cijfers krimpt, bedraagt de bijdrage aan de bbp-daling van de wederuitvoer slechts een fractie van die van de 'made in Holland' uitvoer. Dit komt doordat per euro wederuitvoer veel minder wordt verdiend. De economische krimp in 2009 wordt nog vergroot doordat ook de ontwikkeling van de totale binnenlandse bestedingen de bbp-groei drukt. Vooral de negatieve groeibijdragen van de bedrijfsinvesteringen (inclusief voorraadvorming) en de investeringen in woningen zijn in historisch perspectief omvangrijk. De overheidsbestedingen leveren nog wel een positieve groeibijdrage, vooral door de gestaag verder groeiende zorguitgaven, maar dit weegt bij lange na niet op tegen de ongunstige ontwikkelingen bij de andere binnenlandse bestedingen.

Komend jaar drukt het verloop van de binnenlandse bestedingen de bbp-groei naar verwachting in mindere mate, terwijl de bijdrage vanuit de uitvoer naar verwachting weer in bescheiden mate positief wordt en net genoeg is om een verdere krimp te voorkomen.

Tabel 3.1 Bijdragen aan de bbp-groei, 2006-2010 ^a							
	2008	2006	2007	2008	2009	2010	
	aandeel	bijdragen in %-punten					
	in %						
Particuliere consumptie	33	- 0,5	(1,0)	0,6	0,3	- ½	0
Investeringen in woningen	5	0,3		0,2	0,0	- ¾	- ½
Bedrijfsinvesteringen	6	0,4		0,0	0,6	- ¾	- ½
Overheidsbestedingen	25	2,0	(0,6)	1,1	0,6	½	¼
Uitvoer	33	1,2		1,7	0,5	- 3¼	¾
w.v. binnenslands geproduceerd	16	0,6		0,8	- 0,3	- 2¼	¼
wederuitvoer	2	0,4		0,3	0,1	- ¼	¼
diensten en energie	15	0,2		0,6	0,7	- ¾	¼
		mutaties per jaar in %					
Totaal (bbp-groei)		3,4		3,6	2,0	- 4¾	0

^a De finale en gecumuleerde intermediaire invoer zijn in mindering gebracht op de desbetreffende afzetcategorieën.

^b De cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de invoering van het nieuwe zorgstelsel in 2006.

Gezinnen ontspringen dit jaar de dans

Niet alleen het productievolume is dit jaar scherp gedaald, ook in termen van netto nationaal inkomen is sprake van een forse achteruitgang, van 5%. Zijn het de gezinnen, de bedrijven of de overheid die het meeste van het netto nationaal inkomen (nni), oftewel de nationale koek, moeten inleveren?¹⁷ Het inkomen dat een land verdient wordt bepaald door de productie in het eigen land (bbp), het saldo van verdiensten op activiteiten in het buitenland (saldo primair inkomen), de afschrijvingen en de ontwikkeling van de externe ruilvoet (verschil tussen de invoerprijs en de uitvoerprijs). In de periode 2008-2010 wordt de verandering van de nationale koek, oftewel de ontwikkeling van het reële netto nationaal inkomen, tamelijk ongelijk verdeeld over de drie geledingen van de samenleving.

Vorig jaar hebben gezinnen en de overheid hun aandeel in de nationale koek vergroot, maar hebben bedrijven flink moeten inleveren. Het reële nni daalde met 2,7%, terwijl het bbp-volume met 2% toenam. De belangrijkste oorzaak van dit grote verschil is de uitzonderlijk grote verslechtering van het saldo primair inkomen (zie figuur 3.6, rechts); werd hier in 2007 nog 8,2 mld op verdiend, voor 2008 staat er een negatief saldo van –15,7 mld in de boeken van het CBS.¹⁸ De dividenduitkeringen en ingehouden winsten van buitenlandse dochters van Nederlandse moederbedrijven, waaronder banken, zijn vorig jaar veel sterker teruggevallen dan die van Nederlandse dochters van buitenlandse multinationals. Dit inkomensverlies slaat grotendeels neer bij bedrijven.

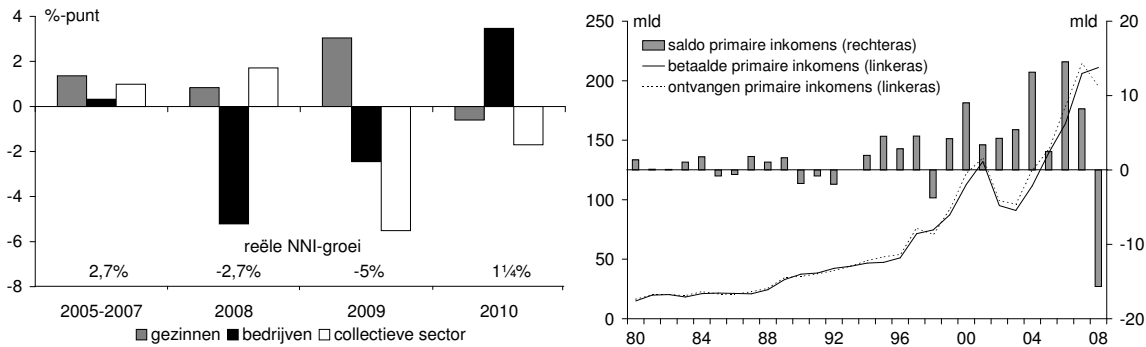
Dit jaar is de verdeling van de pijn eveneens ongelijk. Nu krijgt de overheid de zwaarste klap te verduren, wat tot uiting komt in een forse verslechtering van het EMU-saldo. Maar ook het bedrijfsleven wordt dit jaar niet ontzien. De aderlating in het bedrijfsleven in 2009 komt tot uitdrukking in het verloop van de arbeidsinkomensquote van de marktsector. In de raming ligt besloten dat deze quote met 2¼%-punt oploopt, tot 81¼%. De toename in 2009 is volledig toe te schrijven aan de forse daling van de arbeidsproductiviteit, die resulteert in een eveneens omvangrijke stijging van de arbeidskosten per eenheid product. Zoals gebruikelijk reageert de werkgelegenheid in de marktsector vertraagd op de productieontwikkeling, wat ertoe leidt dat in tijden van conjuncturele neergang de productiviteit daalt. De daling van de incidentele looncomponent in de marktsector, vooral als gevolg van minder overwerkvergoedingen en bonussen, beperkt de stijging van de arbeidsinkomensquote. Desondanks weten alle gezinnen bij elkaar dit jaar niet alleen hun aandeel in de gekrompen nationale koek te vergroten, ook in

¹⁷ Bij deze analyse van de 'nationale koek' wordt de zogenoemde individualiseerbare overheidsconsumptie, met name uitgaven voor zorg en onderwijs, toegerekend aan gezinnen, omdat die daarvan rechtstreeks profiteren. Daarnaast wordt het winstinkomen toegerekend aan bedrijven. Voor een nadere toelichting op deze analyse, zie *Centraal Economisch Plan 2006*, blz. 92.

¹⁸ Cijfers over het saldo primair inkomen zijn met veel onzekerheid omgeven. Het verleden heeft geleerd dat, met het vertraagd beschikbaar komen van de jaarverslagen van bedrijven, de voorlopige realisatiecijfers over het saldo primair inkomen nog substantieel kunnen worden bijgesteld voordat ze definitief zijn. Bovendien blijken er aanzienlijke verschillen te bestaan tussen de gegevens van DNB in de betalingsbalansstatistieken en vergelijkbare gegevens van het CBS in de kwartaal- en jaarrapportages van binnenlandse bedrijven.

absolute zin ontvangen ze een groter stuk koek dan in de afgelopen jaren.¹⁹ De werkgelegenheid neemt weliswaar af, maar dit wordt ruimschoots gecompenseerd door een stijging van de reële beloning voor hun deelname aan het productieproces, door een toename van het aantal uitkeringsgerechtigden en door een flinke stijging van de aan gezinnen toegerekende overheidsconsumptie, zoals zorg en onderwijs.

Figuur 3.6 Verdeling reële groei netto nationaal inkomen (links) en saldo primair inkomen (rechts)

Komend jaar levert de overheid naar verwachting nog verder in, maar herstelt de winstgevendheid van het bedrijfsleven. Bovendien laat het saldo primair inkomen dan naar verwachting een verbetering zien vergeleken met 2009, waardoor bedrijven hun aandeel sterk zien toenemen. Ondanks de verdere stijging van de aan hen toegerekende overheidsconsumptie zien gezinnen hun aandeel in de nationale koek volgend jaar iets teruglopen. Hun inkomen uit werk neemt dan naar verwachting meer af dan hun inkomen uit uitkeringen toeneemt.

3.2 De volumeconjunctuur

3.2.1 Particuliere consumptie

Ook consumptie neemt scherp af

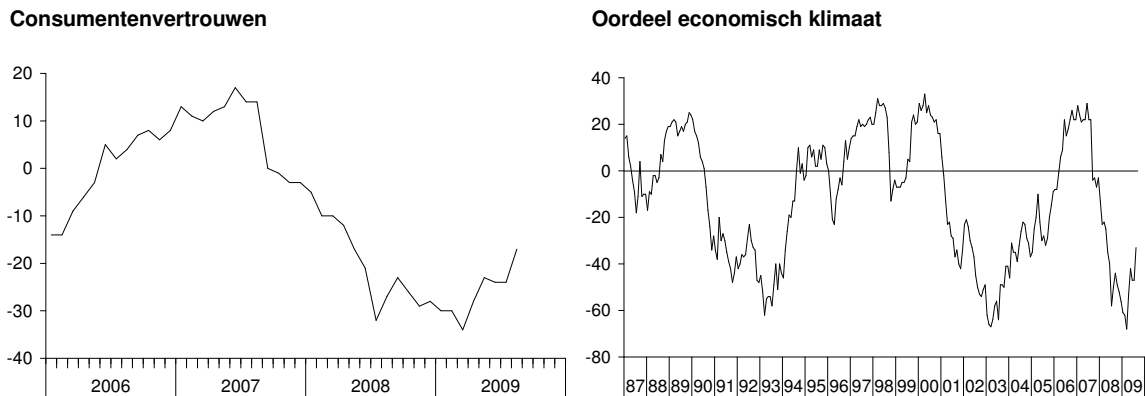
Het heeft lang geduurd voor de ontwikkeling van het consumentenvertrouwen terug te zien was in een aanpassing van de consumptieve uitgaven. Al in de zomer van 2007, toen de kredietcrisis begon, duikelde het vertrouwen van consumenten. Vervolgens nam het vertrouwen tot de zomer van 2008 verder af, om daarna min of meer te stabiliseren op een laag niveau (zie figuur 3.7, links). De consumptieve bestedingen van Nederlandse huishoudens daarentegen daalden pas vanaf het tweede kwartaal van vorig jaar enigszins. In het vierde kwartaal van 2008 nam de consumptie, van kwartaal op kwartaal, zelfs weer licht toe met 0,4%. De omslag begin 2009 was abrupt: de seizoengecorrigeerde consumptieve bestedingen lagen in de eerste drie maanden van dit jaar 2,0% lager dan een kwartaal eerder. Huishoudens reageerden daarmee op de forse

¹⁹ Bij de verdeling van de nationale koek blijven (fictieve) vermogensverliezen en -winsten buiten beeld. Het netto vermogen van gezinnen is zowel absoluut als in procenten van het beschikbaar gezinsinkomen in 2008 en de eerste helft van 2009 wel flink afgenomen (zie tabel 3.2).

aandelenkoersdaling sinds de val van Lehman Brothers, de tot dan toe continu verslechterende economische vooruitzichten en de verwachte oploep van de werkloosheid. In augustus werden huishoudens aanzienlijk optimistischer over de economische situatie. De koopbereidheid blijft vooralsnog echter laag. Over heel 2009 bekeken neemt de particuliere consumptie naar verwachting dan ook af met 2¾%, de grootste naoorlogse daling. Volgend jaar daalt de consumptie waarschijnlijk nog ¾% verder vanaf het toch al lage niveau dit jaar.

Figuur 3.7 Consumentenvertrouwen vanaf 2006 (links) en oordeel over economisch klimaat vanaf 1987 (rechts)

Relatief gunstige inkomensontwikkeling in 2009

Ondanks de barre economische omstandigheden neemt het reëel beschikbaar loon- en uitkeringsinkomen van gezinnen, het meest relevante inkomensbegrip voor de particuliere consumptie, dit jaar met 3% toe. De werkgelegenheid neemt weliswaar af, maar daar staat, zoals gezegd, een aanzienlijke koopkrachtverbetering en een toename van het aantal uitkeringsgerechtigden tegenover. Die koopkrachtverbetering is voornamelijk een gevolg van het feit dat veel cao's voor dit jaar al in 2008 zijn afgesloten, toen de inflatie nog hoog en de werkloosheid nog laag was. Ook uitkeringsgerechtigden profiteren hiervan mee, zij het met enige vertraging, omdat de hoogte van de uitkering is gekoppeld aan de contractloonstijging in de marktsector. De daling van het incidentele looninkomen als gevolg van de afname van bonussen, winstdelingen en inkomsten uit overwerk komt niet in de koopkrachtcijfers tot uiting, maar drukt wel het reëel beschikbare looninkomen. Het totale reëel beschikbaar gezinsinkomen komt maar iets hoger uit dan vorig jaar, doordat het reëel uitgekeerd winstinkomen in 2009 naar verwachting met ruim 40% afneemt. In totaal hebben gezinnen, gecorrigeerd voor inflatie, dan ook grofweg even veel geld als vorig jaar te besteden en dat remt de groei van de consumptieve bestedingen.

In 2010 herstelt het uitgekeerd winstinkomen zich enigszins, maar dan neemt het beschikbaar looninkomen aanzienlijk af. Niet alleen loopt de werkgelegenheid volgens de raming snel terug onder invloed van de grote terugval van de productie en winstgevendheid in 2009, maar ook zal

Tabel 3.2 Consumptie, inkomen en vermogen van huishoudens, 2006-2010						
	2008	2006	2007	2008	2009	2010
	waarde	volumemutaties per jaar in %				
	mld euro					
Consumptie						
Vaste lasten ^a	62	- 11,9	- 1,1	3,4	1	1½
Overige consumptie	211	3,4	2,7	0,7	- 3¼	- 1½
Totale consumptie	272	- 0,3	1,7	1,3	- 2¼	- ¾
Reëel beschikbaar gezinsinkomen						
Looninkomen	192	0,5	5,4	0,8	2	- 3¼
Uitkeringsinkomen	63	2,7	- 1,1	2,2	6¼	3¼
Winstinkomen	16	- 6,6	12,2	- 8,6	- 42	22
% beschikbaar gezinsinkomen ^b						
Besparingen						
Individueel	- 1	- 1,9	0,3	- 0,4	2½	2¼
Collectief ^c	21	8,0	7,6	7,4	8¼	8¼
Vermogens en schulden^d						
Aandelenbezit	96	58	55	33	36	
Eigen woningbezit	1299	429	434	444	427	
Overige bezittingen ^e	608	208	210	208	213	
Hypotheekschulden	589	188	194	201	204	
Overige schulden	125	47	42	43	42	
Totaal bezittingen minus schulden	1289	460	462	440	429	
^a Aardgas, woningdiensten en niet-verzekerde zorg.						
^b Inclusief collectieve besparingen.						
^c Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen.						
^d Ultimo jaar. Cijfers voor 2009 betreffende standen ultimo juni 2009 als percentage van het gemiddeld beschikbaar inkomen in 2008 en 2009.						
^e Spaargelden, chartaal geld, girale deposito's, obligaties, aandelen aanmerkelijk belang, ondernemingsvermogen zelfstandigen, grond en ander onroerend goed.						

de gemiddelde contractloonsstijging ten opzichte van de inflatie veel geringer zijn. Per saldo neemt het reëel beschikbaar gezinsinkomen daardoor af met 1%.

Vermogens drukken consumptie aanzienlijk

De particuliere consumptie neemt volgens de raming dit jaar beduidend sneller af dan komend jaar, hoewel het beschikbaar inkomen juist komend jaar scherp terugvalt. De belangrijkste verklaring voor dit verschil is de ontwikkeling van de vermogens van gezinnen. Met name het eigenwoningbezit en het aandelenvermogen bepalen het patroon van deze vermogensontwikkeling. De huizenprijzen dalen al enige maanden en naar verwachting houdt deze ontwikkeling ook nog wel even aan. De resulterende afname van het eigenwoningvermogen beperkt gezinnen in hun consumptiemogelijkheden, want ze hebben geen waardevermeerdering om eventueel te consumeren. Deze ontwikkeling is bovendien slecht voor het consumentenvertrouwen. Op de beursvloer verging het gezinnen nog slechter, wat de

consument er ook niet vrolijker op heeft gemaakt. Tussen de zomer van 2007 en maart 2009 verloor de AEX-index meer dan 60% van zijn waarde. Huishoudens zagen daardoor hun aandelenvermogen ruim 70 mld euro kleiner worden. Omdat consumenten doorgaans heftiger reageren op een daling van de aandelenkoersen dan op een stijging ervan, is het effect op de particuliere consumptie aanzienlijk. Tezamen drukken de vermogens de consumptie dit jaar met ongeveer 1¼%. Volgend jaar is dit neerwaartse effect geringer, doordat in de raming een gunstigere ontwikkeling van de aandelenkoersen besloten ligt.²⁰

Vooraf op duurzame goederen bezuinigd

Huishoudens bezuinigen dit jaar naar verwachting vooral op uitgaven aan duurzame goederen. Deze producten hebben relatief vaak een luxe karakter en de aankoop ervan kan bovendien in veel gevallen gemakkelijk even worden uitgesteld, indien nodig. Zo zijn dit jaar tot nog toe veel minder personenauto's aangeschaft dan vorig jaar. De Nederlandse sloopregeling biedt hiervoor onvoldoende soelaas (zie kader). Voor 2009 wordt een teruggang in de consumptie van duurzame goederen van bijna 10% voorzien. Maar ook aan voedings- en genotmiddelen besteden gezinnen naar het zich laat aanzien minder dan vorig jaar, al is de afname dit jaar, met ongeveer 2%, veel kleiner dan bij de duurzame goederen. De uitgaven aan vaste lasten, die voornamelijk worden bepaald door beleidsmaatregelen en de temperatuur en daarom grotendeels conjunctuurongevoelig zijn, nemen dit en volgend jaar licht toe.

Spaarquote weer positief

Zoals gezegd ontwikkelt de statische koopkracht (exclusief incidenteel loon) zich dit jaar in doorsnee nog gunstig. Toch hebben huishoudens in het eerste kwartaal van dit jaar flink bezuinigd op hun consumptieve uitgaven. Naast de geleden vermogensverliezen, speelt ook de somberheid over de economische omstandigheden hierbij ongetwijfeld een rol (zie kader). Het oordeel van huishoudens over het economisch klimaat bereikte in maart het laagste punt in meer dan 25 jaar (zie figuur 3.7, rechts). Onzekerheid over bijvoorbeeld het behoud van een baan heeft een deel van de consumenten er waarschijnlijk toe bewogen geld opzij te zetten voor eventuele magere tijden. Het resultaat is dat de individuele spaarquote dit jaar naar verwachting oploopt tot 2½%, waarmee deze spaarquote voor het eerst sinds 2002 weer substantieel positief is. Ook volgend jaar zijn consumenten nog behoedzaam, met een individuele spaarquote van 2¼%.

²⁰ Naar zijn aard is de ontwikkeling van de beurskoersen niet op een zinvolle wijze door een economisch model te voorspellen en deze wordt daarom geraamd met een technische aanname. De gemiddelde stijging van de beurskoersen wordt in de projectie bepaald als het rendement op staatsobligaties vermeerderd met een risico-opslag en verminderd met een gemiddeld dividendrendement.

Spaarquote neemt toe door onzekerheid

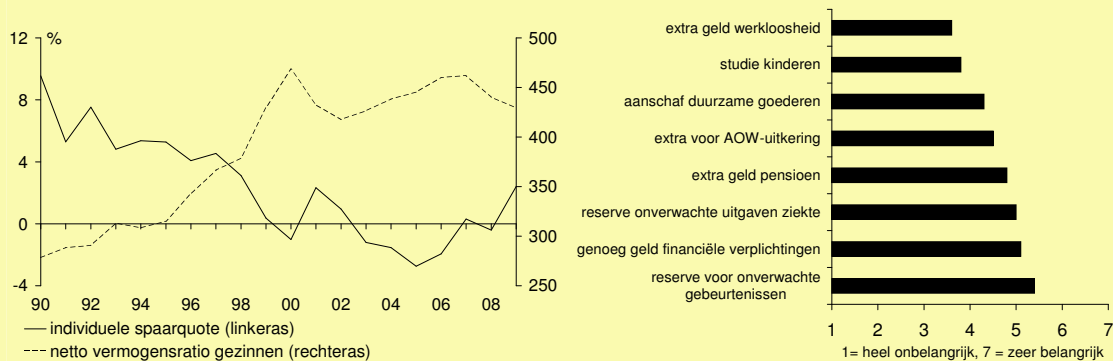
De individuele besparingen, het beschikbaar inkomen minus de consumptieve bestedingen, stijgen dit jaar naar verwachting tot 2½% van het beschikbaar inkomen. De laatste jaren loopt de individuele spaarquote weer op, nadat deze in de tweede helft van de jaren negentig sterk daalde en in de periode 2003-2006 zelfs negatief was. In de jaren negentig speelden de vermogenswinsten hierbij een belangrijke rol, terwijl de lage spaarquote in het huidige decennium mede werd veroorzaakt doordat de consumptie zich langzaam aanpaste aan de matige ontwikkeling van het beschikbaar inkomen. Naast deze economische factoren spelen psychologische aspecten een rol. Besparingen zijn het resultaat van een complex samenspel van de inkomensontwikkeling, de vermogensontwikkeling en het vertrouwen van de consument. Door alle interacties is het echter lastig te bepalen welk deel van de besparingen momenteel opzij wordt gezet om de vermogensverliezen aan te vullen en welk deel uit voorzorg voor toekomstige tegenvallers.

In juni dit jaar ligt de verhouding tussen het netto vermogen en het beschikbaar inkomen op 429%. Dit is ongeveer gelijk aan het niveau in 1999 (linkerfiguur), tien jaar eerder. Toen waren de consumenten echter buitengewoon optimistisch. De indicator van het consumentenvertrouwen was, gecorrigeerd voor seizoensinvloeden, ultimo 1999 gelijk aan 23. In juni dit jaar lag de indicator op -24. De spaarquote is nu bijna 2%-punt hoger dan tien jaar terug, wat deels aan de toegenomen onzekerheid en het afgenomen vertrouwen kan worden toegeschreven. Uit voorzorg bouwt de consument een extra financiële buffer op.

De grotere voorzichtigheid uit zich macro-economisch in een hogere spaarquote. Deze bevindingen sluiten aan bij recent CPB-onderzoek met microdata, waarin aandacht wordt besteed aan de motieven die mensen in de DNB Household Survey rapporteren voor het sparen.^a Het belangrijkste motief dat door gezinnen wordt genoemd is voorzorg. Mensen sparen het vaakst vanwege onzekerheid over de toekomst en om het hoofd te bieden aan onverwachte gebeurtenissen (zie rechterfiguur). Spaarmotieven veranderen niet alleen in de tijd, maar verschillen ook tussen de cohorten. Sparen om vervolgens duurzame goederen aan te schaffen, zoals een auto of een motor, is bijvoorbeeld belangrijker argument voor jongeren dan voor ouderen.

Onzekerheid beïnvloedt niet alleen de hoogte maar ook het soort besparingen. In de jaren negentig was beleggen in aandelen ongekend populair. Op het hoogtepunt in 2000 waren er bijna 2 mln particuliere beleggers. In maart 2009 waren dat er iets minder dan 1 mln.^b Het aantal beleggers is daarmee ongeveer even groot als in het midden van de jaren negentig. Huishoudens hebben hun aandelen verkocht en in plaats daarvan gekozen voor relatief veilige spaardeposito's. Het is de vraag of gezinnen weer gaan beleggen als de beurzen weer aantrekken. Voor het modale huishouden zal beleggen als alternatief voor sparen vermoedelijk voor langere tijd hebben afgedaan. Verwacht wordt dat de komende jaren het aantal beleggers niet ver boven de 1 mln zal liggen.

Individuele spaarquote en netto vermogensratio (links) en spaarmotieven (rechts)

^a M. Mastrogiacomo, R. Alessie en R. Euwals (2009), Saving Motives and Saving Behavior, Ranking the Relevance of Saving Motives in Explaining the Variation in Saving Rates, binnenkort te verschijnen.

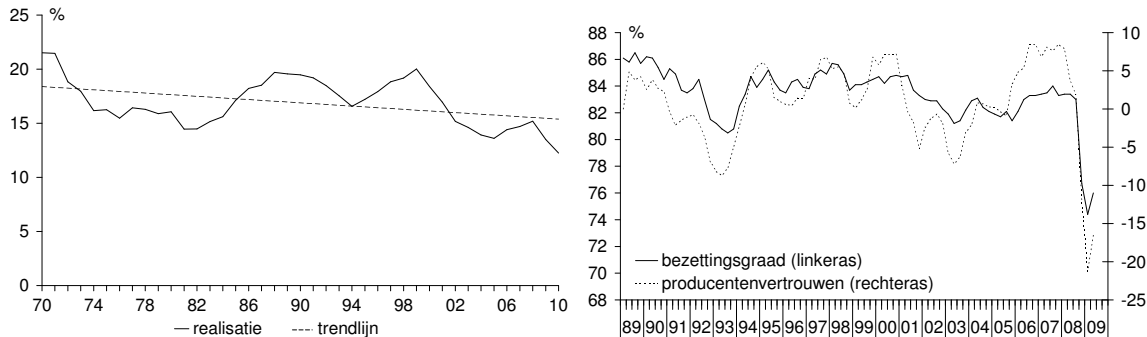
^b Zie Millward Brown Centrum voor Marketing analyses (2009).

3.2.2 Investerings en winstgevendheid

Bedrijfsinvesteringen: dieptepunt nog niet in zicht

In de loop van vorig jaar kreeg de financiële crisis vat op de 'reële' economie, wat relatief scherp tot uiting komt in het verloop van de bedrijfsinvesteringen in de ramingsjaren. Zowel bij de industrie als bij het wegtransport en de zakelijke dienstverlening zakte het producentenvertrouwen vorig jaar na de zomer tamelijk abrupt weg. Productieverwachtingen voor dit jaar werden fors naar beneden bijgesteld mede onder invloed van de wereldhandel, die na een aanvankelijke groeivertraging een flinke krimp vertoonde. Doordat de productie dit jaar ook feitelijk onder druk komt te staan, daalde de bezettingsgraad sterk, hetgeen ook uit de conjunctuurenquêtes van het CBS naar voren komt. Waar het grootste deel van vorig jaar ondernemers in de meeste bedrijfstakken nog aangaven dat personeelstekort de belangrijkste productiebelemmering was, wordt vanaf het laatste kwartaal van vorig jaar vooral gewezen op een vraagtekort en in samenhang daarmee 'te grote productie- of vervoerscapaciteit'. De lage bezettingsgraden zetten een stevige rem op de uitbreidings- en vervangingsinvesteringen. De bedrijfsinvesteringen nemen naar verwachting dit en volgend jaar fors af, met respectievelijk 14% en 9½%. De krimp van de investeringen is beduidend sterker dan tijdens voorgaande perioden van laagconjunctuur. Alleen in 1981 kwam de daling met 10,8% enigszins in de buurt van de huidige verwachte krimp.

Figuur 3.8 Investeringsquote (links), bezettingsgraad en producentenvertrouwen industrie (rechts)

Weinig redenen om te investeren

De investeringsgeneigdheid is ook afgenomen doordat, zoals gebruikelijk bij een dalende conjunctuur, de winstgevendheid onder druk is komen te staan. Aanpassing van de personeelsomvang aan het productieniveau vindt vertraagd plaats, soms noodgedwongen vanwege institutionele belemmeringen, soms weloverwogen (labour hoarding). De kosten van de vertraagde personeelsaanpassing kunnen door de terugvallende vraag en toenemende concurrentie niet volledig worden doorberekend in de afzetprijzen, wat de winstgevendheid drukt. De winstquote van productie in Nederland daalt tot 9¼%, het laagste cijfer in 11 jaar. Als dan door de banken ook nog de kredietvoorwaarden worden aangescherpt, ontstaat een economisch klimaat waarin ondernemers minder geneigd en in staat zijn om hun productie- of

Sloopregelingen: de vervuiler beloond

In navolging van Frankrijk en Duitsland trachten diverse landen dit jaar via sloopregelingen de verkopen van nieuwe, milieuvriendelijker auto's te stimuleren. In Duitsland stegen de autoverkopen het eerste halfjaar van 2009 met circa 25% en is de regeling (2500 euro slooppremie bij aankoop van nieuwe auto) uitgebreid tot eind van dit jaar. Het stimuleringsbudget van oorspronkelijk 1,5 mld euro kan daardoor wel eens oplopen tot 5 mld euro. In Frankrijk, waar de schrootpremie flink lager was (1000 euro), was in het eerste halfjaar slechts sprake van een lichte stijging van de autoverkopen. Maar er kwam wel een eind aan de verkoopdalingen en dit succes leidde ook in Frankrijk tot uitbreiding van het budget van 220 naar 300 mln euro. Vervolgens heeft ook de Verenigde Staten op 27 juli een sloopregeling geïntroduceerd, en met groot succes. Inruil van een oude auto voor een nieuwe leverde 3500 tot 4500 dollar op. In de eerste week van invoering was het beschikbare budget van 1 mld dollar al verbruikt, waarna het met 2 mld dollar werd opgehoogd. Ook dat extra budget was in augustus al volledig uitgeput. In het kader van het zogenoemde Cash for Clunkers programma hebben ongeveer 700 000 transacties plaatsgevonden.

Enige kanttekeningen bij de beoordeling van het succes van sloopregelingen zijn wel op hun plaats. De sloopregelingen zijn veelal (ook) als milieusubsidie gepresenteerd, maar uiteindelijk zal het positieve effect op het milieu beperkt zijn. Nieuwe auto's zijn de laatste jaren slechts een paar procent zuiniger geworden, waardoor de uitstoot van CO₂, NOx en fijn stof maar weinig afneemt. Bovendien zouden de oude auto's na verloop van tijd toch wel vervangen zijn door een milieuvriendelijker exemplaar, zodat er alleen extra milieuwinst wordt gerealiseerd in de periode totdat de gesloopte auto's ook zonder sloopregeling zouden zijn vervangen. Daarnaast zijn er ook ongunstige milieueffecten; de sloopregelingen verkorten de levensduur van auto's, wat tot extra emissies leidt bij de productie en het transport van nieuwe auto's en de sloop van oude auto's. Voorts ontvangen degenen die langdurig in een oude, vieze auto hebben rondgereden hiervoor nu een bonus, terwijl mensen die om milieuredenen al eerder op een milieuvriendelijke auto zijn overgestapt deze bonus mislopen. Zo beschouwd worden de vervuilers beloond.

Waarschijnlijk zijn de sloopregelingen vooral bedoeld als productiestimulans voor in moeilijkheden verkerende binnenlandse autoproducenten en dealers. In Frankrijk winnen de binnenlandse producenten inderdaad marktaandeel, maar is de markt nog slechts licht gegroeid. In Duitsland pakt dat anders uit. De verkoop van binnenslands geproduceerde auto's steeg weliswaar met 14%, maar de afzet van geïmporteerde auto's nam met 50% nog veel sterker toe. Hierdoor nam het marktaandeel van auto's van Duitse makelij op de eigen markt af van 64% naar 58%.

Een laatste kanttekening betreft de tijdelijkheid van de regelingen. Zij leiden tot eerdere vervanging dan gepland, wat ten koste gaat van verkopen in de periode na afloop van de regeling. Worden de problemen op deze manier niet naar later verschoven? Ja, maar de hoop is dat dan de crisisperiode overbrugd is en dat meer structurele vraagfactoren de autoverkopen zullen stuwten. Omdat in de Verenigde Staten de regeling al ten einde is, zullen de autoverkopen in augustus waarschijnlijk een flinke oppepper krijgen, maar lijkt een scherpe terugval in september en latere maanden zeer waarschijnlijk, tenzij de regeling nog verder wordt verlengd.

Sinds 29 mei 2009 kent ook Nederland 'de nationale sloopregeling', waarbij de bezitter van een benzineauto van vóór 1996 of van een dieselauto van vóór 2000 een 'schone lucht'-premie ontvangt van 750 tot 1750 euro bij aanschaf van een nieuwere (bestel)auto.^a In Nederland profiteren daarvan vooral autoslopers en -dealers op de tweedehandsmarkt. Met het beschikbare budget van 85 mln euro kunnen ongeveer 85 000 oude auto's eerder gesloopt worden. Slechts één op de acht bezitters van een sloopauto koopt daarvoor een nieuwe auto terug. Voor de Nederlandse economie is dit geen probleem, omdat ons land geen grote auto-industrie kent. Voor het Nederlandse bbp zijn waarschijnlijk de buitenlandse sloopregelingen belangrijker dan de Nederlandse sloopregeling, omdat bedrijven die auto-onderdelen toeleveren aan de Europese auto-industrie hiervan flink profiteren.

^a Voor de precieze hoogte van de premie en de eisen waaraan een vervangende auto moet voldoen, zie www.nationalesloopregeling.nl.

vervoerscapaciteit uit te breiden. Ook voor het vervangen van kapitaalgoederen is het klimaat niet gunstig. In veel gevallen zal de productiecapaciteit die buiten gebruik gesteld raakt door faillissementen niet worden vervangen en worden beoogde vervangingsinvesteringen door de toegenomen onzekerheid voorlopig uitgesteld.

De bedrijfsinvesteringen nemen volgend jaar nog verder af, vanwege de vertraagde doorwerking van de productie- en winstdaling in 2009 en de matige vooruitzichten. De uitvoer trekt maar licht aan en de consumptieve bestedingen krimpen nog verder. Bovendien blijven de financieringsmogelijkheden ook volgend jaar minder gunstig dan in de afgelopen jaren.

Omdat de economische crisis vrijwel alle bedrijfssectoren raakt, nemen de investeringen in bijna alle geledingen af. Een uitzondering hierop vormen de vliegtuigen, waarvan de bestellingen al lang van tevoren zijn gedaan. De investeringen in railvoertuigen vertonen alleen dit jaar nog een forse groei, maar vallen volgend jaar terug. Dat geldt ook voor de investeringen in de energiesector, waar vooral dit jaar enkele zeer grote projecten gereedkomen. De grootste klappen vallen bij de conjunctuurgevoelige investeringen in machines, computers en het wegvervoer. Bij de conjunctuurgevoelige investeringen is de krimp dan ook nog sterker dan bij de totale investeringen. Naast een scherpe terugval van de aankopen van leaseauto's nemen ook de aankopen van nieuwe vrachtauto's af. In de afgelopen jaren nam het aantal zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers) sterk toe, wat een impuls gaf aan de investeringen in bestelwagens. Deze impuls zal dit en volgend jaar waarschijnlijk afwezig zijn.

Tabel 3.3 Investeringen en rendement bedrijvensector		2008	2006	2007	2008	2009	2010
		waarde	volumemutaties per jaar in %				
		mld euro					
Bedrijfsinvesteringen							
w.v. machines en computers		24,2	11,6	8,6	4,0	- 18¼	- 11
bedrijfsgebouwen		13,8	4,4	17,3	19,7	- 11	- 13½
vervoermiddelen		9,7	15,8	1,8	3,0	- 19¾	- 16¾
overige materiële en immateriële activa		15,5	8,6	- 5,8	7,0	- 4½	- ¼
Totaal		63,1	9,7	5,3	7,0	- 14	- 9½
w.v. conjunctuurgevoelig ^a		49,0	4,7	9,3	5,0	- 18¼	- 8½
Investeringen in woningen							
		37,9	5,8	4,2	0,9	- 12¼	- 8
			niveau in %				
Investeringsquote overige vaste activa ^b			14,4	14,7	15,2	13½	12¼
Rendement							
Kapitaalinkomensquote			22,4	21,6	21,0	18¾	21½
Winstquote (van productie in Nederland) ^c			14,1	14,6	13,2	9¼	12

^a Exclusief overige vervoermiddelen, energie en immateriële activa.

^b In procenten van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (sector bedrijven excl. onroerend goed).

^c Bedrijven exclusief delfstoffenwinning, onroerend goed, zorg en banken en verzekeringen.

Als gevolg van de sterk afnemende investeringsgeneigdheid loopt ook de investeringsquote van de marktsector naar verwachting scherp terug, tot 13½% dit jaar en 12¼% volgend jaar. Een dergelijke lage investeringsquote is niet eerder voorgekomen, afgaande op de beschikbare tijdreeks vanaf 1970. Hoewel de investeringsquote over de afgelopen vier decennia gemiddeld genomen een licht trendmatige daling vertoont, komt het verwachte niveau voor 2010 nog altijd 3%-punt lager uit dan het trendmatig gemiddelde (zie figuur 3.8, links). Dat komt overeen met het verschil ten tijde van de crisis begin jaren tachtig.

Winsten bedrijven fluctueren sterk

De winsten van bedrijven in de marktsector lopen dit jaar naar verwachting sterk terug. Door de sterke terugval van de arbeidsproductiviteitsgroei lopen de arbeidskosten per eenheid product sterk op. Ondanks een opwaarts effect van de ontwikkeling van de afzetprijzen en de ruilvoetontwikkeling neemt de kapitaalinkomensquote, het complement van de arbeidsinkomensquote, dit jaar naar verwachting met 2¼% af. Om de winsten weer op peil te brengen zullen bedrijven werkgelegenheid afstoten. Dit leidt komend jaar naar verwachting tot een forse stijging van de arbeidsproductiviteit en een toename van de kapitaalinkomensquote met 2¾%-punt.

De kapitaalinkomensquote houdt geen rekening met de invloed van de belastingen en de rentelasten op de winsten. Om deze factoren tot uitdrukking te kunnen brengen, wordt bij het berekenen van de winstquote van de productie in Nederland gekeken naar de niet-financiële marktsector. Het overig inkomen (winsten) van de banken en het verzekeringswezen worden daartoe afgetrokken van het overig inkomen van de marktsector.

De ontwikkeling van de winsten van banken en het verzekeringswezen wijkt dit en volgend jaar naar verwachting net als de afgelopen jaren af van die van andere branches van de marktsector. Door de renteontwikkelingen fluctueert de toegerekende vergoeding voor bankdiensten (fisim) en daarmee het overig inkomen van banken sterk. Daarnaast hebben banken in 2008 en 2009 fors moeten afschrijven op slechte leningen en betaalde goodwill. Anders dan in een bedrijfseconomische boekhouding, worden deze vermogensverliezen en afschrijvingen niet meegenomen in de productierekeningen van de Nationale rekeningen en komen dus niet tot uiting in de ontwikkeling van het overige inkomen (zie kader). De verwachting is echter dat banken zullen proberen, bijvoorbeeld door te snijden in de kosten, hun winsten op operationele activiteiten verder te vergroten. In de projectie wordt er daarom van uitgegaan dat de operationele winsten van banken en het verzekeringswezen zich dit jaar veel gunstiger ontwikkelen dan die van niet-financiële bedrijven. Volgend jaar neemt het overig inkomen van banken en het verzekeringswezen naar verwachting iets minder toe, mede omdat de fisim afneemt doordat de rente op deposito's en leningen zich aanpast aan de gedaalde korte rente. De kapitaalinkomensquote van de niet-financiële marktsector valt daarom dit jaar naar verwachting sterker terug dan die van de marktsector, om volgend jaar iets meer toe te nemen.

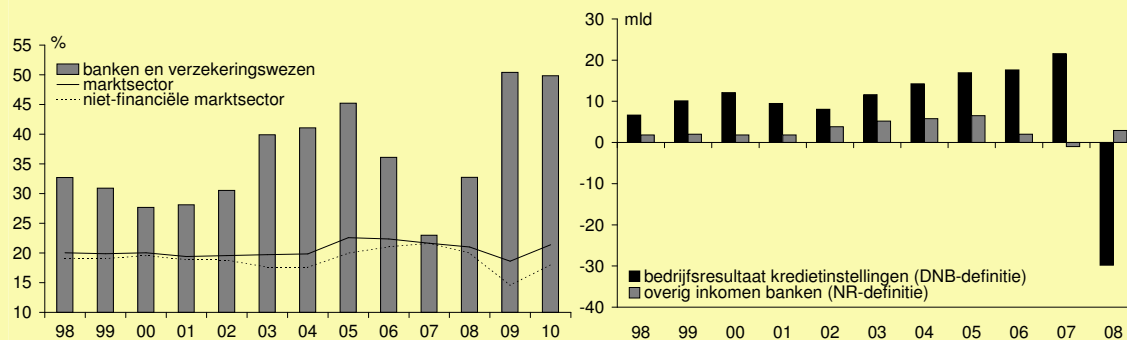

Paradoxe winstontwikkeling van banken in Nationale rekeningen

De kapitaalinkomensquote, een belangrijke indicator voor de winst, lag voor banken en het verzekeringswezen in 2008 beduidend hoger dan in 2007 (zie linkerfiguur). De verwachting is dat deze indicator dit jaar verder oploopt. Het niveau ligt bovendien boven dat van de niet-financiële marktsector. Hoe zijn deze positieve cijfers te rijmen met de berichtgeving over de financiële problemen bij banken, die met staatssteun overeind moeten worden gehouden?

Bij de berekening van de kapitaalinkomensquote in de Nationale rekeningen worden winsten gedefinieerd als dat deel van de toegevoegde waarde dat niet wordt besteed aan de productiefactor arbeid. De toegevoegde waarde van banken bestaat voor een groot deel uit de toegerekende vergoeding voor geleverde bankdiensten (fisim). Deze toegerekende vergoeding is gebaseerd op de verschillen tussen de interne referentierente (de rente op interbancaire leningen) en de rente op uitstaande deposito's en leningen. De fisim is gelijk aan dit verschil maal de waarde van de desbetreffende balanspost. Anders dan bij het bedrijfseconomische winstbegrip, zoals dat bijvoorbeeld gehanteerd wordt in de statistieken van De Nederlandsche Bank, worden vermogenswinsten of -verliezen niet meegenomen. Ook afboekingen op betaalde goodwill en winsten van buitenlandse deelnemingen blijven buiten beschouwing. In de bedrijfseconomische boekhouding wordt voor het bedrijfsresultaat gekeken naar het verschil tussen de nominale renteopbrengsten en rentelasten, terwijl bij de kapitaalinkomensquote alleen wordt gekeken naar de vergoeding voor de geleverde bank diensten.

Kapitaalinkomensquoten (links) bedrijfsresultaat van kredietinstellingen en overig inkomen banken (rechts)

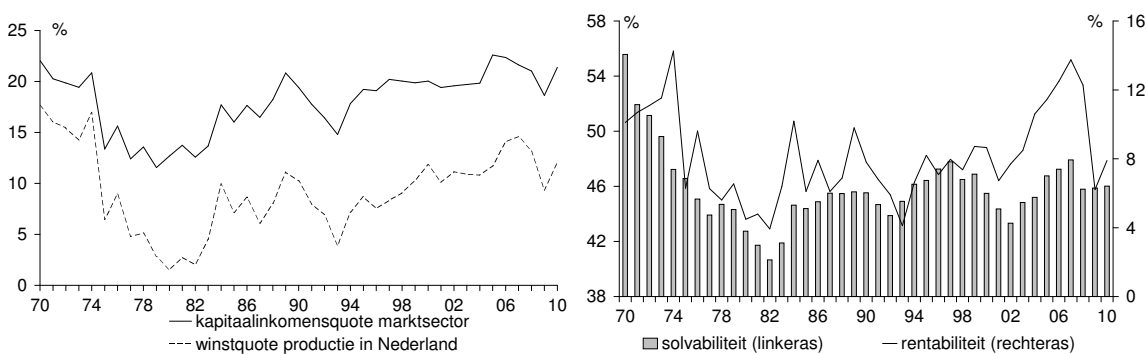
Gezien de afwijkende definities is het niet verrassend dat de ontwikkelingen tussen indicatoren verschillen. De rechterfiguur laat het bedrijfsresultaat (bedrijfseconomische winst) van kredietinstellingen en het overig inkomen van banken volgens de definitie van de Nationale rekeningen zien. In 2008 dalen de bedrijfseconomische winsten sterk door de afboekingen van het Fortis deel van ABN-AMRO (12,5 mld) en negatieve vermogenseffecten. In de Nationale rekeningen liepen de winsten vooral in de jaren 2005-2007 sterk terug, om sinds 2008 weer sterk op te lopen. Deze ontwikkeling is bijna uitsluitend toe te schrijven aan de ontwikkeling van fisim. In navolging van vooral de korte rente is de fisim in 2006 en 2007 sterk gedaald, om sinds het laatste kwartaal van 2008 weer sterk op te lopen. De rentes op leningen en deposito's volgen de ontwikkeling van de interne referentierente met een vertraging. Een dalende (stijgende) korte rente leidt eerst tot een hogere (lagere) fisim, die weer daalt (stijgt) als de rentes op deposito's en leningen zich aanpassen.

De kapitaalinkomensquote geeft een indicatie van de operationele winsten op de door banken geleverde diensten. Het zegt niets over de beleggingsactiviteiten van banken en de bedrijfsresultaten van allerlei instrumenten om risico's af te dekken. Bovendien zou de door banken gepercipieerde operationele winst lager kunnen zijn dan de kapitaalinkomensquote aangeeft, omdat banken door de kredietcrisis worden geconfronteerd met een hoger risico. Het uit elkaar lopen van beide indicatoren in 2008 laat zien dat de problemen in de financiële sector weinig te maken hebben met de winstgevendheid op de traditionele bankactiviteiten. De macro-economische indicator biedt daarom maar een beperkt zicht op de financiële kwetsbaarheid van de banken.

De belastingquote ligt dit en volgend jaar ongeveer 1½%-punt lager dan in het afgelopen jaar. Door de daling van de bedrijfseconomische winsten hoeft er minder vennootschapsbelasting afgedragen te worden. Ook de rentelastenquote ligt op een lager niveau. Deze rentelastenquote is wel gecorrigeerd voor de vergoeding voor geleverde bankdiensten. De hogere fisim heeft in de systematiek van de Nationale rekeningen een drukkend effect op de rentelastenquote van ongeveer 1½%-punt. Zonder fisim zouden de hogere risicopremies, die bedrijven door de kredietcrisis moeten betalen, in de rentelasten tot uitdrukking komen. Deze komen nu voor een gedeelte tot uiting in een hogere vergoeding voor geleverde bankdiensten.

Na aftrek van de rentelastenquote en de belastingquote van de kapitaalinkomensquote resteert de winstquote. Het verloop van deze winstquote wordt veel minder dan de kapitaalinkomensquote beïnvloed door de afwijkende winstontwikkeling van banken en het verzekeringswezen. De verwachting is dat de winstquote dit jaar terugvalt van 13,2% tot 9¼% om volgend jaar weer op te klimmen naar 12%. De daling in de projectie dit jaar is fors, maar niet uniek. In 1977 was de daling even groot, terwijl in 1975 de winsten door de oliecrisis nog veel sterker afnamen. Historisch gezien is een winstquote van 9¼% niet extreem laag. In een groot deel van de jaren negentig van de vorige eeuw lag de quote onder dat niveau.

Figuur 3.9 Kapitaalinkomens- en winstquote (links), solvabiliteit en rentabiliteit (rechts)

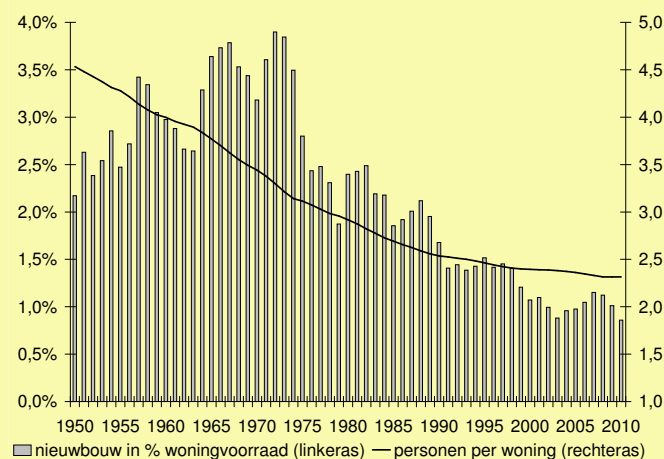
Negatieve herwaarderingen belemmeren investeringen

Hoewel de winsten van productie in Nederland niet extreem laag zijn, vallen de investeringen van bedrijven toch scherp terug. Dit komt in de eerste plaats doordat de inkomsten uit het buitenland eveneens sterk terugvallen. De rentabiliteit op het eigen vermogen halveert hierdoor en komt in de projectie lager uit dan in 2001 en 2002. Toen vielen de inkomsten uit het buitenland mede door een terugvallende internationale conjunctuur eveneens sterk terug. Daarnaast zijn bedrijven in 2008 geconfronteerd met forse negatieve herwaarderingen als gevolg van dalingen van de beurskoersen en afboekingen op betaalde goodwill. Hoewel de beurskoersen langzamerhand weer stijgen, is de verwachting dat er ook in 2009 nog moet worden afgeboekt op slechte investeringen uit het verleden. Bedrijven reageren hierop door de schuldenlast te verminderen en ingehouden winsten te gebruiken om het eigen vermogen te vergroten. Mogelijk worden bedrijven door de grotere onzekerheid gestimuleerd iets grotere

Nieuwbouw brokkelt af

Sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog zijn in Nederland veel nieuwe woningen gebouwd. Bodem rond 1950 2,2 miljoen huizen plaats aan 10 miljoen personen, momenteel huizen er 16½ miljoen mensen in 7,1 miljoen woningen. De bouwwoede bereikte met zo'n 150 000 nieuwe woningen per jaar een hoogtepunt aan het begin van de jaren zeventig. In de topjaren bedroeg de nieuwbouw bijna 4% van de woningvoorraad, in het laatste decennium schommelt de nieuwbouwproductie rond de 1% (zie figuur). Het aantal afgebouwde woningen komt daarmee lager uit dan nodig is om op termijn het groeiende aantal huishoudens zelfstandige woonruimte te kunnen bieden.^a

Nieuwbouw in % woningvoorraad (staaf, linker-as) en personen per woning (lijn, rechter-as)

In de huidige recessie is het vooruitzicht voor de woningbouw verre van rooskleurig. Kopers laten het massaal afweten. Het meest duidelijk is dit zichtbaar in de ontwikkeling van de verkoop van nieuwe koopwoningen. In het eerste halfjaar van 2009 werden 45% minder nieuwe koopwoningen verkocht dan in de overeenkomstige periode van 2008.

Leidt dit nu ook tot een halvering van de macro investeringen in woningen in 2009 en 2010? Nee, in de raming nemen de investeringen in woningen 'slechts' af van 38 mld in 2008 tot 30½ mrd in 2010 (prijzen 2008). De negatieve impuls in de vorm van de sterk verminderde vraag spreidt zich wegens uiteenlopende vertragingen in bouwtermijnen uit over een reeks van jaren en zal, ook na 2010, nog leiden tot een lagere woningbouwproductie. Naast de bouw van koopwoningen omvatten de investeringen in woningen de nieuwbouw van huurwoningen en de woningrenovatie, waar de conjuncturele invloed wat minder sterk is, en de overdrachtskosten. Deze laatste bestaan uit overdrachtsbelasting en bijkomende kosten als makelaarscourtage en notariskosten en worden vooral bepaald door het verloop van het aantal verkopen van bestaande woningen. Zie voor een onderbouwing van de investeringen in woningen tabel 3.4 in de hoofdstuktekst.

Gezien de onzekerheid op de markt voor koopwoningen wordt de vraag naar (nieuwe) huurwoningen op korte termijn wellicht groter. Hierop wordt al ingespeeld door te koop staande woningen (tijdelijk) te verhuren. Voor nieuwkomers op de woningmarkt is er nog meer goed nieuws. De betaalbaarheid van een koopwoning is in het tweede kwartaal van 2009 verbeterd.^b In de laatste decennia was sprake van een trendmatige gezinsverdunding (zie figuur). Het CBS voorziet dat deze trend zich de komende jaren in afgezwakte vorm voortzet, hetgeen de vraag naar woningen vergroot. Bij het aantrekken van de economie kan de latente vraag naar woningen weer snel manifest worden, wat in combinatie met de terugval in de woningbouwproductie te zijner tijd de huizenprijzen kan opdrijven.

^a CBS, Huishoudensprognose, juli 2009.

^b ABF Valuation, De WOX Quarterly, tweede kwartaal 2009. De betaalbaarheidsindex geeft het deel van het netto huishoudinkomen weer dat wordt besteed aan de woonlasten van een koopwoning.

financiële buffers aan te houden. Bovendien wordt de groei van leningen aan bedrijven gedrukt doordat banken de acceptatiecriteria hebben verscherpt.

De solvabiliteit (eigen vermogen in procenten van het totale vermogen) ligt dit en volgend jaar ongeveer op hetzelfde niveau als het afgelopen jaar. Deze solvabiliteit gaat echter gepaard met een vermindering van zowel de waarde van de activa als de passiva. Het balanstotaal van de niet-financiële bedrijven ligt gemiddeld in beide jaren echter naar schatting ongeveer 40 mld euro lager. Bedrijven moeten door de waardedalingen van hun activa het eigen vermogen aanvullen, wat ten koste gaat van de investeringen. Dit is de prijs die betaald wordt voor de kredieten die de afgelopen jaren niet rendabel zijn geïnvesteerd.

Investeringen in woningen lopen snel terug

In het vierde kwartaal van 2008 is 5¼% minder in woningen geïnvesteerd dan in de overeenkomstige periode van 2007. In het eerste kwartaal van 2009 stond de teller al op -8½%. Voor het gehele jaar 2009 dalen de investeringen in woningen naar verwachting met 12¼%. Waren het in 2008 vooral de overdrachtskosten die terugvielen door het verminderde aantal woningtransacties, vanaf 2009 wordt de malaise ook op de markt van nieuwbouwwoningen goed zichtbaar. Onzekerheid bij huizenbezitters over de verkoop van hun huidige woning resulteert in een afnemende vraag naar (nieuwe) woningen. Het aantal verkopen van nieuwe koopwoningen verminderde in het eerste halfjaar van 2009 met maar liefst 45% in vergelijking met de eerste helft van 2008.²¹

Tabel 3.4		Investeringen in woningen			
	2007	2008	2009	2010	
Aantal nieuwbouwwoningen	80 200	78 900	72 000	61 000	
	volumegroei in %				
Investeringen in woningen	4,2	0,9	- 12¼	- 8	
	groei bijdrage in %-punt				
w.v. nieuwbouw	2,0	1,7	- 5¼	- 6¼	
herstel- en verbouw	1,8	1,8	- 1¼	- 1½	
overdrachtskosten	0,4	- 2,6	- 4¼	0	

Het aantal bouwvergunningen bedroeg 87 000 in 2008 en zal naar verwachting teruglopen tot 53 000 in 2010, een ongekend laag niveau. In aanbouw zijnde woningen worden nog wel afgebouwd, zodat de terugloop in de vergunningen met vertraging en gespreid doorwerkt in de te realiseren nieuwbouw (zie ook kader over nieuwbouw). Het aantal op te leveren woningen zal naar verwachting afnemen tot 72 000 in 2009 en 61 000 in 2010, het laagste aantal sinds 2003. Hierdoor zullen de investeringen in nieuwbouwwoningen in 2009 met 10½% dalen en in

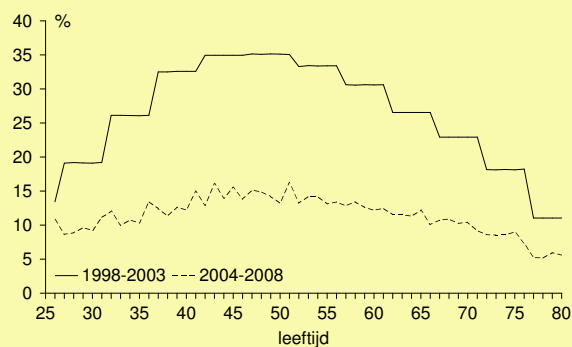
²¹ Onderzoeksinstituut OTB, Monitor Nieuwe Woningen, Tweede kwartaal 2009.

Aantal woningverbeteringen via tweede hypotheek neemt af

Het aantal woningverbeteringen gefinancierd met de overwaarde van het eigen huis is in 2008 flink afgenomen. In de DNB Household Survey wordt sinds 2003 naar de bestemming van de overwaarde gevraagd (ook voor de jaren 1998-2002). In 2008 is het aantal overwaardegebruikers (in procenten van het aantal eigenwoningbezitters) met 10 tot 20%-punt gedaald ten opzichte van de eerste registratie. De grootste afname wordt geobserveerd in de leeftijd van 45 tot 55 jaar. In de periode 1998-2003 had 35% van deze huishoudens de overwaarde van hun woning benut. In 2008 is dit gedaald tot ongeveer 12% (zie figuur). Ongeveer 75% van de respondenten gebruikt de overwaarde voor woningverbeteringen (zie tabel). Dit heeft waarschijnlijk te maken met de fiscale behandeling van investeringen in de eigen woning. Daarnaast maken veel huishoudens gebruik van de gunstige hypotheekrente (veel lager dan bij gewoon krediet) om andere duurzame artikelen aan te schaffen, ook al is de te betalen rente dan niet aftrekbaar.^a

Waarom zijn de woningverbeteringen via een tweede hypotheek in 2008 zo afgenomen? In de jaren 1998-2003 is de huizenmarkt sterk gegroeid, met waardestijgingen van soms 15-20% per jaar. Waarschijnlijk waren de verwachtingen van de huizenprijsontwikkeling toen ook hoog. Na de piek in 2004 is de spanning op de huizenmarkt steeds verder afgenomen. In 2008 was de situatie dan ook anders. De stijging van de huizenprijzen was toen al gering, de financiële producten die aangeboden werden ter financiering van de woningverbeteringen, zoals beleggingshypotheek, minder aantrekkelijk en de kans op een huizenprijsdaling was aanzienlijk groter. Uit een recente analyse van het CPB^b blijkt dat degenen die de overwaarde van het huis benutten vaker mensen zijn met liquiditeitsproblemen. De daling zou dan ook te maken kunnen hebben met toegenomen voorzichtigheid van huishoudens en van banken.

Hebt u één of meerdere keren overwaarde benut?

Waarvoor hebt u de overwaarde benut? (%) ^c

	1998-2003	2004-2008
Woningverbetering	77	72
Aankoop onroerend goed	5	3
Zakelijke investering	1	3
Aankoop duurzame goederen	18	13
Aankoop elektronische apparatuur	5	6
Vakantie, wereldreis, feest	3	5
Spaarrekening	4	8
Aankoop aandelen / beleggingen	7	4
Pensioenvoorziening / oude dag	2	1
Studie van de kinderen	1	3
Aflossing van andere leningen	12	4
Anders	9	12
Ik weet het niet	1	0

^a Omdat mensen meerdere antwoorden kunnen aankruisen, tellen de percentages in de tabel op tot meer dan 100.

^b I. Boukris en M. Mastrogiacomio (2009), Refinanced home improvements and price effects in the evolution of housing wealth and active savings in the Netherlands, binnenkort te verschijnen.

^c Bron: eigen berekeningen op basis van DNB Household Survey.

2010 met nog eens 12%. De nieuwbouw levert hiermee de grootste bijdrage aan de daling van de investeringen in woningen (tabel 3.4). De investeringen in herstel- en verbouw nemen naar verwachting in lichtere mate af (-6% en -4½% in respectievelijk 2009 en 2010), omdat de financiering hiervan deels via corporaties loopt. Daarnaast treedt een substitutie-effect op als de aanschaf van een nieuwe woning wordt uitgeruild tegen het (beperkt) opknappen van de bestaande woning. Een kader gaat in op de dalende trend om de overwaarde van de woning te gebruiken bij de financiering van woningverbeteringen. Ten slotte zijn er nog de overdrachtskosten (overdrachtbelasting, notariskosten en makelaarscourtage) die naar verwachting in 2009 teruglopen met bijna 30%, parallel aan de daling van het aantal transacties van bestaande woningen. In de raming ligt besloten dat volgend jaar het volume van de overdrachtskosten stabiliseert.

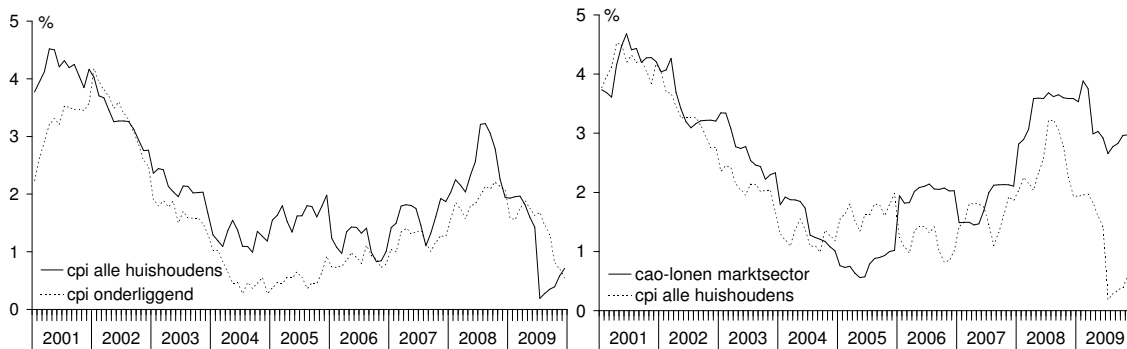
3.3 Prijzen en lonen

Inflatie neemt af door lage olieprijs en recessie

Door de uitzonderlijk diepe recessie en de sterke daling van de grondstoffenprijzen was een scenario met deflatie begin dit jaar niet geheel ondenkbaar. Het risico op deflatie is inmiddels sterk afgenomen door de stabilisatie van de volumeconjunctuur en enige oploop in de grondstoffenprijzen. Het vooruitzicht van conjunctureel herstel in combinatie met een uitzonderlijk ruim monetair beleid leidt weer tot angst voor hoge inflatie. Doordat de feitelijke productie ver onder de potentiële productie ligt, is een sterke oploop van de inflatie op korte termijn zeer onwaarschijnlijk. De loonstijgingen zullen naar verwachting nog enkele jaren gedrukt worden door de tamelijk hoge werkloosheid. Aangezien aanpassingen op de financiële markten veel sneller gaan dan die op de arbeidsmarkt zal een eventueel prijsopdrijvend effect door ruimhartig monetair beleid naar verwachting eerder zichtbaar worden in de prijzen van activa, zoals aandelen, dan in de prijzen van consumentenproducten.

De inflatie, afgemeten aan de consumentenprijsindex, wordt geraamd op 1% in zowel 2009 als 2010. De inflatie wordt in de tweede helft van dit jaar en de eerste helft van volgend jaar gedrukt door de sterke daling van de gas- en elektriciteitsprijzen. De verhoging van accijns op alcohol per januari jongstleden heeft dit jaar een beperkt opwaarts effect op de inflatie. De arbeidskosten per eenheid product zullen dit jaar oplopen, doordat de daling van de werkgelegenheid achterloopt bij die van de afzet. De sterke stijging van de arbeidskosten per eenheid product en van de betaalde rente over vreemd vermogen worden niet onmiddellijk doorberekend in hogere afzetprijzen; hierdoor staan de brutomarges dit jaar fors onder druk. Verdere reductie van de werkgelegenheid leidt volgend jaar tot lagere arbeidskosten en enig herstel van de brutomarge. Het herstel is echter te beperkt om het margeverlies van de afgelopen jaren in één keer goed te maken.

Figuur 3.10 Inflatie en contractloonstijging, 2001-2009

De onderliggende inflatie, die onder meer geschoond is voor veranderingen in energieprijzen en belastingen, neemt naar verwachting geleidelijk af tot minder dan 1% eind dit jaar en begin volgend jaar. De lage onderliggende inflatie weerspiegelt de afgenomen conjuncturele spanning, waarbij de feitelijke productie ver onder de potentiële productie ligt. De feitelijke inflatie ligt in de tweede helft van 2009 en de eerste helft van 2010 lager dan de onderliggende inflatie, want de daling van de energieprijzen werkt wel door in de cpi, maar niet in de onderliggende inflatie.

De geharmoniseerde inflatie ligt medio 2009 nog boven het gemiddelde van de eurozone, maar in de eerste helft van 2010 naar verwachting eronder. In de eerste helft van 2010 ligt de gasprijs in Nederland naar verwachting lager dan in de overeenkomstige periode het jaar ervoor, terwijl dat in de andere landen van de eurozone niet zo is. De gasprijzen worden in Nederland slechts tweemaal per jaar aangepast; in andere landen van de eurozone, die meer huisbrandolie gebruiken, werkt de olieprijs sneller door in de stookkosten.

Loonstijging vlakkt af wegens daling inflatie en oploep werkloosheid

De contractloonstijging in de marktsector vlakkt naar verwachting af van 3,5% in 2008 naar 3% in 2009 en 1½% in 2010. De contractloonstijging neemt af door de sterke daling van de inflatie en de sterke oploep van de werkloosheid. De voorziene afvlakking van de contractloonmutatie wordt geleidelijk zichtbaar in de reeds afgesloten cao's voor de marktsector. Voor ongeveer tweederde van de werknemers is een cao voor geheel 2009 en dikwijls ook voor de eerste maanden van 2010 afgesloten. De mutatie van de contractlonen (inclusief bijzondere beloningen) voor die werknemers bedraagt op jaarbasis gemiddeld 3,2%. De raming impliceert een contractloonstijging in de nog af te sluiten cao's van ongeveer 1%, rond het niveau van de inflatie.

De incidentele loonontwikkeling in de marktsector is dit jaar naar verwachting negatief (–½%), net als vorig jaar. De afgelopen decennia was de incidentele loonontwikkeling meestal positief, maar zowel in 1972 als in 1979 was deze nog sterker negatief (–0,9%). De sterke economische krimp leidt tot minder winstdelingen en bonussen (met name in de financiële

Tabel 3.5	Prijzen en lonen, 2006-2010				
	2006	2007	2008	2009	2010
	bijdragen in %-punten				
Opbouw consumptieprijs					
Invoer	1,2	0,8	2,0	- 1/2	1/2
Indirecte belastingen en niet-marktsector	1,0	0,7	1,4	1/2	0
Arbeidskosten	0,1	1,4	1,1	3	- 1/2
Bruto margeverbetering ^a	<u>- 0,2</u>	<u>- 1,3</u>	<u>- 2,4</u>	<u>- 2 1/2</u>	<u>1 1/4</u>
Consumptieprijs (mutaties per jaar in %) ^b	2,2	1,6	2,1	1/2	1 1/4
Consumentenprijsindex (cpi, mutaties per jaar in %)	1,1	1,6	2,5	1	1
Opbouw loonvoet marktsector					
Contractloon (incl. overloop)	2,0	1,8	3,5	3	1 1/2
Incidenteel	<u>0,6</u>	<u>1,9</u>	<u>- 0,2</u>	<u>- 1/2</u>	<u>1 1/4</u>
Brutoloon	2,6	3,7	3,3	2 1/2	2 3/4
Sociale lasten werkgevers	0,0	- 0,4	0,2	1/4	0
Loonvoet marktsector (mutaties per jaar in %)	2,6	3,3	3,6	2 3/4	2 3/4
^a Inclusief afschrijvingen en rente.					
^b De consumptieprijs (Nationale rekeningen) en de consumentenprijsindex (maatstaf voor maandelijkse inflatiecijfers) hebben niet precies dezelfde dekking en weging. De consumentenprijsindex omvat niet de rentemarge van banken, maar wel consumptiegebonden belastingen; bij de consumptieprijs is het andersom.					

sector) en vergoedingen voor overwerk (met name in industrie en transport). De afname van de bonussen in het laatste kwartaal van 2008 had een drukkend effect op de lonen bij financiële instellingen van zo'n 10%. Het negatieve effect van de loondrift (-1 3/4%) doet de positieve effecten van de veranderingen in de samenstelling van de beroepsbevolking (3/4%) en de daling van het ziekteverzuim (1/2%) meer dan teniet. De winstdelingen, bonussen en vergoedingen voor overwerk liggen ook komend jaar naar verwachting op een laag niveau. De incidentele loonstijging wordt naar verwachting weer positief, door de voortgaande stijging van de leeftijd en het opleidingsniveau van de beroepsbevolking. Het ziekteverzuim zal door de Mexicaanse griep op jaarbasis ongeveer 1/2%-punt hoger uitvallen, maar wordt vooral in 2010 gedrukt door de oploep van de werkloosheid. De fluctuaties in het ziekteverzuim hebben tegengestelde effecten op de incidentele loonontwikkeling en de sociale lasten van werkgevers, doordat de loondoorbetaling bij ziekte niet wordt geboekt onder het brutoloon, maar onder de sociale lasten voor werkgevers.

De sociale lasten voor werkgevers nemen dit jaar gemiddeld licht toe. De stijging van de pensioenpremies wordt slechts gedeeltelijk gecompenseerd door de verlaging van de awf-premie voor werkgevers en van de inkomensafhankelijke bijdrage voor de zorgverzekering. De pensioenpremies stijgen in reactie op de sterke daling van de dekkingsgraden door de financiële crisis. Komend jaar nemen de sociale lasten verder toe door een stijging van de inkomensafhankelijke bijdrage zvw en van de premie voor de wachtgeldfondsen. De mutatie van de loonvoet in de marktsector wordt geraamd op 2 3/4% in zowel 2009 als 2010.

3.4 Arbeidsmarkt

Klappen op de arbeidsmarkt

Naar verwachting vallen er vanaf de tweede helft van 2009 rake klappen op de arbeidsmarkt. Met enige vertraging tekent de ongekend sterke krimp van de productie in de eerste helft van dit jaar zich af in de arbeidsmarkt cijfers. Het aantal ontslagaanvragen en faillissementen loopt sterk op terwijl het aantal vacatures keldert. De krimp van de werkgelegenheid vindt vooral plaats in de marktsector. De overheid en vooral de zorgsector blijven naar verwachting groeien.

Ontmoediging arbeidsaanbod

De crisis ontmoedigt personen om zich aan te bieden op de arbeidsmarkt. Naar verwachting stijgt het arbeidsaanbod in 2009 nog in geringe mate met 40 000 personen, maar voor 2010 wordt een daling van 15 000 personen voorzien (tabel 3.6). De daling gaat tegen de maatschappelijke trend in. Over een langere periode gezien stijgt namelijk de participatie van vrouwen en ouderen. Om die reden is de stijging van het arbeidsaanbod de afgelopen jaren fors geweest en bedroeg in verschillende jaren meer dan 100 000 personen. De crisis zet echter een rem op deze trend. Vrouwen wachten even met herintreden, ouderen stellen hun uittreding niet verder uit en jongeren besluiten langer in het onderwijs te blijven. Daarnaast zal een deel van de tijdelijke arbeidsmigranten uit de Midden- en Oost-Europese landen het land verlaten vanwege gebrek aan werk. De ontmoediging komt tot uitdrukking in het conjuncturele deel van het arbeidsaanbod. Door de crisis melden zich in 2010 ongeveer 80 000 personen minder op de arbeidsmarkt.

Het effect op het arbeidsaanbod van sommige beleidsmaatregelen, zoals de afschaffing van de vervolguitering ww, wordt groter door de oplopende werkloosheid. Bij het aflopen van een uitkering krijgen werklozen een forse prikkel om een nieuwe baan te vinden en vooral ook om een minder aantrekkelijke baan te accepteren. De maatregel is in 2003 genomen, maar veel personen gaan de gevolgen ervan in 2010 voelen. De prikkel tot deelname aan de arbeidsmarkt komt tot uiting in het participatiedeel van het arbeidsaanbod, welke in 2010 met een toename van 75 000 personen groter is dan in 2009 met 65 000 personen.

Forse krimp werkgelegenheid

De werkgelegenheid in arbeidsjaren neemt in 2009 naar verwachting met 1½% af en gaat gedurende 2010 nog sterker bergafwaarts, met 3¾%. De terugval van de productie en de winstgevendheid heeft aanzienlijke gevolgen voor de marktsector, waar de werkgelegenheid sterk zal dalen, met 2½% in 2009 en 5¼% in 2010. Een dermate scherpe daling is uniek voor de naoorlogse periode. Ondanks de conjuncturele ontwikkeling daalt de werkgelegenheid niet in alle sectoren van de economie. Daarnaast blijven er nieuwe banen beschikbaar, wat tot uiting komt in het aantal vacatures. Het aantal is gedaald van 250 000 in het tweede kwartaal van 2007 naar 135 000 in het tweede kwartaal van 2009, maar het dieptepunt van de vorige recessie,

80 000 vacatures in het derde kwartaal van 2003, is nog niet bereikt. Naar verwachting zal vooral de werkgelegenheid in de zorg nog verder toenemen. De groei is onder meer het gevolg van de vergrijzing van de Nederlandse bevolking, die onverminderd verder gaat. Daarnaast neemt de omvang van de werkgelegenheid bij de overheid licht toe.

De crisis gaat niet voorbij aan de zelfstandigen. Het aantal opdrachten loopt flink terug en velen besluiten te stoppen. Naar verwachting neemt het aantal zelfstandigen in 2009 fors af, met ruim 35 000 personen. De daling doet een flink deel van de toename van 100 000 personen in de periode 2003-2008 teniet. De werkgelegenheid van werknemers in de marktsector, die sterk vermindert, biedt geen rooskleurig alternatief. Mede hierdoor zal het aantal zelfstandigen in 2010 naar verwachting met slechts ongeveer 10 000 personen verder dalen.

Werkloosheid naar grote hoogte

De werkloosheid stijgt naar verwachting tot 5¼% (405 000) personen in 2009 en 8% (615 000 personen) in 2010. Daarmee bereikt de werkloosheid gemeten in personen een recordhoogte; in de jaren tachtig en dertig was de werkloosheid in personen lager. Voor de werkloosheidsgraad is in de ramingsperiode geen recordhoogte voorzien, in 1983 en 1984 was de graad ruim 10% en in 1935 bijna 20%. De verwachte stijging van de werkloosheid is geringer dan in de raming die het CPB in juni uitbracht. Een kader gaat in op de achtergronden hiervan.

Tabel 3.6 Kerngegevens Arbeidsmarkt 2006-2010		2008	2006	2007	2008	2009	2010
	niveau in dzd	mutaties per jaar in dzd personen					
Arbeidsaanbod ^a	7972	103	144	138	40	- 15	
w.v. demografie		- 31	- 35	- 16	- 5	- 10	
participatie		91	89	74	65	75	
conjunctureel		24	90	80	- 20	- 80	
		mutaties per jaar in %					
Werkgelegenheid (arbeidsjaren)	6812	1,6	2,3	1,2	- 1½	- 3¼	
w.v. marktsector	5082	1,9	2,7	1,2	- 2½	- 5¼	
zorgsector	866	2,4	1,5	1,8	2¾	2	
overheid	784	- 0,8	0,2	0,5	¼	0	
Beroepsbevolking	7714	1,2	1,6	1,5	½	0	
Werkzame beroepsbevolking	7410	2,2	2,6	2,1	- ¾	- 2¾	
		niveaus					
Werkloze beroepsbevolking (in dzd)		413	344	304	405	615	
Werkloze beroepsbevolking (in %)		5,5	4,5	3,9	5¼	8	

^a Het arbeidsaanbod is gedefinieerd als de som van werkzame personen vanaf 12 uur per week en de werkloze beroepsbevolking.

Bijstelling werkloosheidsraming

In de *Koninginne MEV*, die het CPB in juni uitbracht, liep de geraamde werkloosheid op van gemiddeld 430 000 in 2009 naar 730 000 in 2010, oftewel met 300 000 personen. In de voorliggende *MEV* blijft de geraamde stijging van de werkloosheid beperkt tot 210 000 personen, van gemiddeld 405 000 personen in 2009 naar 615 000 in 2010. Waarom neemt de werkloosheid in de *MEV* zoveel minder toe?

De belangrijkste oorzaak van de geringere stijging is gelegen in de gunstiger, of beter gezegd minder ongunstige, ontwikkeling van de werkgelegenheid. De bulk van de extra werkgelegenheid vergeleken met de *Koninginne MEV* zal in de marktsector neerslaan. Het gaat daarbij om circa 100 000 personen. Daarnaast ontwikkelt volgens de nieuwste raming de werkgelegenheid in de zorgsector en bij de overheid zich volgend jaar wat positiever dan eerder gedacht, maar dit wordt ruimschoots gecompenseerd doordat in de huidige raming het arbeidsaanbod van 2009 op 2010 minder krimpt.

Aan de extra werkgelegenheid in de marktsector liggen drie hoofdoorzaken ten grondslag. In de eerste plaats is tussen de *Koninginne MEV* en de *MEV* de regeling voor deeltijd-ww verlengd en geïntensiveerd. Als gevolg hiervan blijven meer werknemers formeel in loondienst, ook al is er voor hen tijdelijk geen of onvoldoende werk. Deze werknemers krijgen weliswaar een gedeeltelijke ww-uitkering, maar worden niet gerekend tot de werkloze beroepsbevolking. Hierdoor neemt de werkgelegenheid in de marktsector minder af dan eerder werd gedacht.

In de tweede plaats ontwikkelt de productie in de marktsector zich in de *MEV* wat minder ongunstig dan ten tijde van de *Koninginne MEV* werd voorzien. In juni werd geraamd dat de productie in de marktsector in 2009 en 2010 gecumuleerd met 7½% zou afnemen. In de *MEV* blijft als gevolg van een wat gunstiger internationale economische ontwikkeling de krimp beperkt tot 6½%, waardoor ook de werkgelegenheid wat minder afneemt.

In de derde plaats komt in de voorliggende raming de winstgevendheid in de marktsector in 2009 en 2010 beduidend beter uit dan eerder werd voorzien. De kapitaalinkomensquote, het complement van de arbeidsinkomensquote, daalt in de voorliggende raming in 2009 nog wel met ruim 2¼%-punt, maar dat is substantieel minder dan eerder werd voorzien. Door de verbeterde winstgevendheid hoeven bedrijven minder drastisch te reorganiseren en rationaliseren en zullen minder bedrijven failliet gaan, wat de werkgelegenheid ten goede komt. De redenen voor de gunstiger winstgevendheid zijn drievoudig. Er wordt veel minder dan gedacht betaald aan incidenteel loon. Het gaat daarbij vooral om minder bonussen, winstdelingen en overwerkvergoedingen. Daarnaast zijn de winsten van de banken, die deel uitmaken van de marktsector, door een hogere toegerekende vergoeding voor geleverde bankdiensten hoger dan eerder gedacht.^a Ten slotte blijkt uit door het CBS bijgestelde realisatiecijfers dat de kapitaalinkomensquote in 2008 bijna 1%-punt hoger is dan waarvan bij de *Koninginne MEV* werd uitgegaan. Ook hierdoor komt het niveau van de winstgevendheid in 2009 en 2010 hoger uit.

^a Zie ook kader over de paradoxale winstontwikkeling van banken in paragraaf 3.2.2 van deze *Macro Economische Verkenning*.

De werkloosheid stijgt volgens de raming aanzienlijk ondanks de mogelijkheid voor bedrijven om deeltijd-ww voor hun werknemers aan te vragen. Het doel van de regeling is om bedrijven in staat te stellen vakkrachten in dienst te houden, zodat de bedrijven snel aan de vraag kunnen voldoen wanneer de economie weer aantrekt. In het geval van een tijdelijke conjuncturele vraaguitval kan de maatregel zinvol zijn: werknemers worden niet werkloos en het bedrijf kan daarna op de oude voet verder.

Onder twee omstandigheden leidt deeltijd-ww niet tot minder werkloosheid: ten eerste als het bedrijf ook zonder de maatregel op de oude voet verder gegaan zou zijn, en ten tweede als blijkt dat het bedrijf sowieso niet op de oude voet verder kan. In de eerste situatie heeft het bedrijf zelf financiële middelen achter de hand om eigen keuzes te maken. Het bedrijf kan besluiten bepaalde werknemers in dienst te houden, ook al is er tijdelijk minder werk. De tijdelijke vraaguitval is dan een bedrijfsrisico dat het bedrijf zelf draagt. Deeltijd-ww leidt in deze situatie niet tot minder werkloosheid. In de tweede situatie worden niet-rendabele werkzaamheden in stand gehouden die na enige tijd toch geëlimineerd worden. Deeltijd-ww leidt in deze situatie alleen maar tot uitstel van executie, de werkloosheid is lager maar zal later onherroepelijk verder oplopen.

Strengere voorwaarden aan de deeltijd-ww dienen ervoor te zorgen dat de collectieve middelen alleen bij dreigend ontslag van vakkrachten door tijdelijke vraaguitval worden ingezet. Het doel zelf is echter niet verifieerbaar. Daardoor is het waarschijnlijk dat een deel van de toekenningen voor deeltijd-ww geen effect heeft op de werkloosheid, terwijl een ander deel van de toekenningen alleen maar leidt tot uitstel van werkloosheid. Naar verwachting drukt de regeling de werkloosheid met ongeveer 10 000 personen in 2009 en 25 000 in 2010. Vervolgens zal ongeveer eenderde van de werknemers in de deeltijd-ww later alsnog met baanverlies worden geconfronteerd.

4 Collectieve financiën en koopkracht

De recessie en de kredietcrisis laten diepe sporen na in de overheidsfinanciën. Het begrotingssaldo slaat dit jaar om van een overschot naar een tekort van naar verwachting 4,6% bbp en verslechtert volgend jaar verder naar een tekort van 6,3% bbp. Hierdoor loopt de EMU-schuld sterk op. De statische koopkracht verbetert in doorsnee nog in 2009 en daalt slechts licht in 2010.

4.1 Inleiding

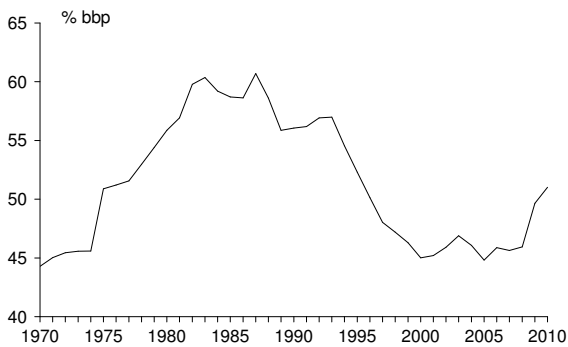
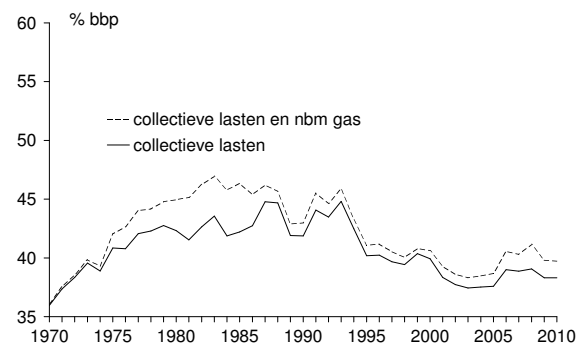
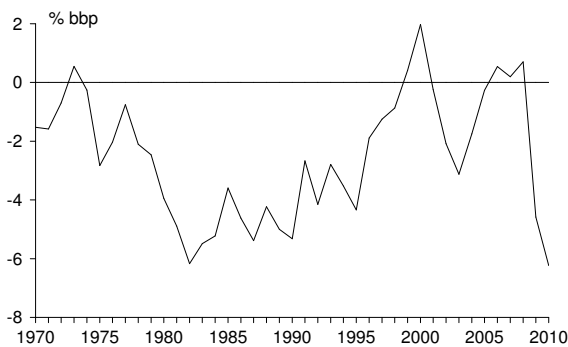
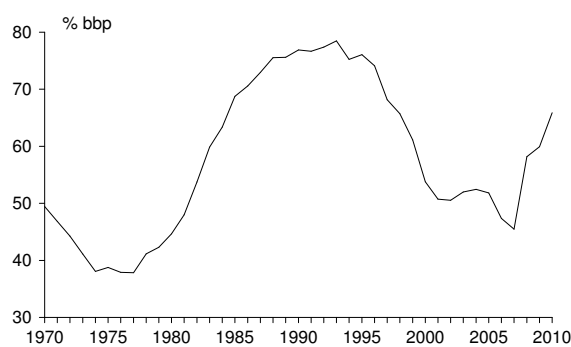
Overheidsfinanciën in recordtempo verslechterd

De kredietcrisis en het sterk verslechterde economische beeld laten diepe sporen na in de overheidsfinanciën. Het begrotingssaldo, dat in 2008 nog een overschot van 0,7% bbp liet zien, is in korte tijd omgeslagen in een tekort van naar verwachting 4,6% bbp in 2009 en 6,2% bbp in 2010. De recessie leidt tot aanzienlijk tegenvallende ontvangsten uit belasting- en premieheffing en tegelijk sterk oplopende uitgaven aan werkloosheidsuitkeringen en rente. Daarnaast zijn er nog andere factoren die bijdragen aan de verslechtering van het EMU-saldo²²: tegenvallende gasbaten en een oplopend tekort van de lagere overheid. Bovendien heeft het kabinet in een Aanvullend Beleidsakkoord²³ een stimuleringspakket afgesproken van circa 0,5% bbp.

In vergelijking met voorgaande crises is de snelheid van de verslechtering van het budgettaire beeld ongeëvenaard (figuur 4.1). Dit hangt rechtstreeks samen met de eveneens uitzonderlijk forse krimp van de Nederlandse economie. De collectieve uitgavenquote stijgt in twee jaar tijd met 5%-punt bbp. Dit reflecteert de werking van automatische stabilisatoren: bij een dalende productie (de noemer) nemen de werkloosheidsuitgaven sterk toe, terwijl dit niet wordt gecompenseerd door het volume van de overige overheidsuitgaven die zich meestal acyclisch ontwikkelen (de teller). Aan de inkomstenkant van het budget leidt de productiedaling tot nog sterker teruglopende belasting- en premie-inkomsten, waardoor de collectieve lastendruk afneemt. In de laagconjunctuur van begin deze eeuw was de verslechtering van het EMU-saldo veel meer het gevolg van een terugval van de collectieve lastendruk. Naast de lastenverlichting in het kader van de belastingherziening 2001, hing dit vooral samen met uitholling van de belastinggrondslag door sterk oplopende pensioenpremies. De huidige verslechtering van het EMU-saldo met 7%-punt bbp is in omvang vergelijkbaar met die in de jaren zeventig en begin jaren tachtig. Maar niet in snelheid: de verslechtering van het EMU-saldo deed zich toen in negen jaar voor, nu in twee jaar. De collectieve uitgaven lieten in de jaren zeventig een grote

²² Hierbij is nog geen rekening gehouden met de ING-backup facility. Het CBS onderzoekt nog in hoeverre hiervoor eventueel een niet-marktconforme prijs is betaald.

²³ Werken aan toekomst, een aanvullend beleidsakkoord bij 'samen werken, samen leven', Tweede Kamer, Vergaderjaar 2008-2009, 31 070, nr. 24.

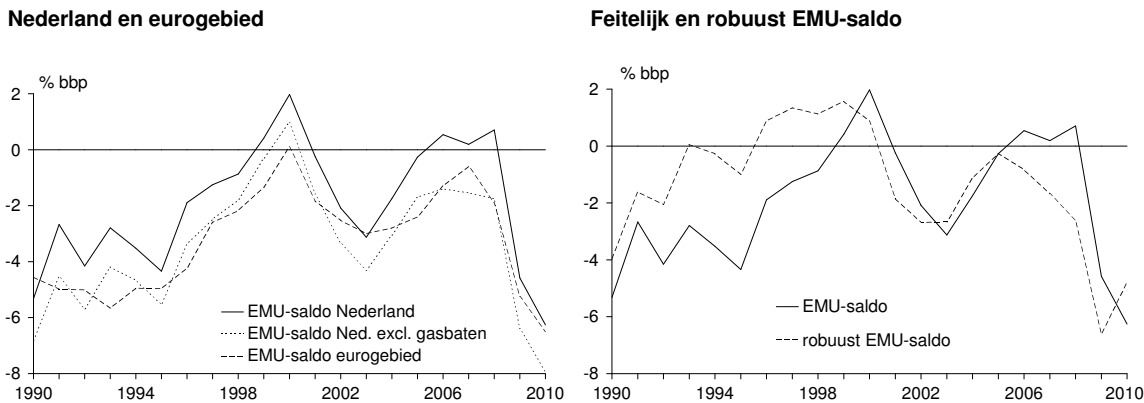
Figuur 4.1 Kengetallen overheidsfinanciën, 1970-2010**Collectieve uitgaven^a****Collectieve lasten en gasbaten****EMU-saldo^a****EMU-schuld**

^a In 1995 gecorrigeerd voor de afkoop van de jaarlijkse subsidies aan de woningcorporaties (4,9% bbp).

stijging zien als gevolg van de uitbouw van de verzorgingsstaat.²⁴ De stijging van de collectieve lasten en de rijkelijk vloeiende aardgasbaten waren onvoldoende om een gestage verslechtering van het EMU-saldo te voorkomen, zeker toen de verslechtering van de concurrentiepositie de economische groei onder druk zette. De abrupte daling van de aardgasbaten in 1987 werd voor een belangrijk deel opgevangen door het energieprijzvoordeel voor bedrijven en gezinnen door middel van accijnsverhoging naar de collectieve sector te sluisen. Figuur 4.1 laat ook zien dat medio jaren tachtig een trendbreuk is ingezet in het verloop van de collectieve uitgavenquote en het EMU-saldo. Het duurde toen nog wel tien jaar voordat de schuldquote op een dalend pad gezet kon worden.

Ook in Europees perspectief valt de zeer snelle verslechtering van het Nederlandse EMU-saldo op (figuur 4.2). Dat is niet het gevolg van discretionair beleid: in veel landen dragen grote stimuleringspakketten bij aan de verslechtering van het saldo. De oorzaak is dat automatische stabilisatoren in Nederland relatief goed zijn vormgegeven via het trendmatig begrotingsbeleid. Het kabinet heeft de automatische stabilisatie versterkt door de conjunctuurgevoelige uitgaven

²⁴ Zie ook: Frits Bos, De Nederlandse collectieve uitgaven in historisch perspectief, CPB Document 109, februari 2006.

Figuur 4.2 EMU-saldo Nederland in internationaal en lange-termijnperspectief, 1990-2010

buiten de kadertoetsing te plaatsen (paragraaf 4.2). In de laagconjunctuur van begin deze eeuw deed zich eveneens zo'n relatief snelle verslechtering van het Nederlandse EMU-saldo voor als gevolg van sterk werkende automatische stabilisatoren.²⁵

Tijdelijk of structureel?

Het EMU-saldo voor 2010 komt in de huidige raming aanzienlijk slechter uit dan in de CPB-doorrekening aan het begin van de kabinetsperiode: een tekort van 6,3% bbp in plaats van het destijds berekende overschot van 1,0% bbp in 2010.²⁶ De EMU-schuld komt volgend jaar uit op 66% bbp, 26%-punt hoger dan bij het coalitieakkoord werd aangenomen (figuur 4.3).

De belangrijkste oorzaak voor de snelle verslechtering van het EMU-saldo ligt in de uitzonderlijk grote bijstelling van de economische groeiverwachtingen. Op dit moment is niet goed te bepalen welke effecten structureel van aard zijn en welke conjunctureel en dus tijdelijk. Voor een beoordeling van de onderliggende ontwikkeling wordt veelal gekeken naar het structurele EMU-saldo (waarin wordt gecorrigeerd voor de stand van de conjunctuur) en het robuuste saldo (waarin bovendien wordt gecorrigeerd voor rente en aardgasbaten). De omvang van de conjuncturele component van het EMU-saldo is echter voor recente jaren moeilijk vast te stellen, omdat (nog) niet duidelijk is welk cijfer gebruikt moet worden voor de potentiële groei van het bbp (zie kader). Naast de grote onzekerheid over de potentiële groei en de begrotingselasticiteit bestaat er onzekerheid over de fasering van het conjuncturele effect. Bovendien kunnen incidenten en tijdelijke invloeden, bijvoorbeeld maatregelen in het kader van de kredietcrisis, het beeld verstoren. Structurele EMU-saldi moeten daarom met grote voorzichtigheid worden gehanteerd.²⁷

De sterke verslechtering van de EMU-schuldquote ten opzichte van het coalitieakkoord is het gevolg van de grote EMU-tekorten, de interventies in de financiële sector en het zogenoemde noemereffect (figuur 4.3). De nominale schuld van de collectieve sector stijgt jaarlijks met het feitelijk financieringstekort. Door de grote EMU-tekorten neemt de nominale

²⁵ Zie ook *Centraal Economisch Plan 2009*, blz. 84-87.

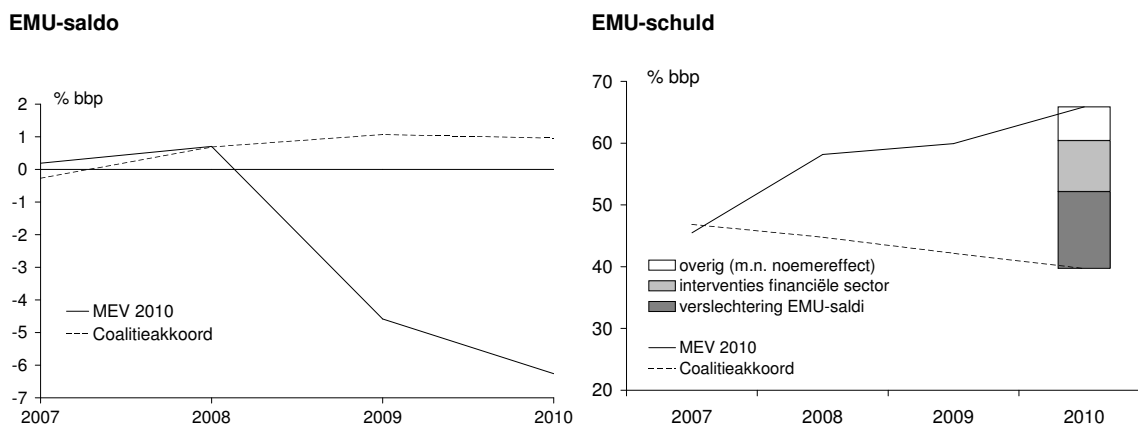
²⁶ CPB, Actualisatie Economische Verkenning 2008-2011, CPB Document 151, september 2007.

²⁷ Zie ook *Macro Economische Verkenning 2009*, blz. 68-70 en *Centraal Economisch Plan 2009*, blz. 144.

schuld sterk toe: in 2009 met 26 mld euro en volgend jaar naar verwachting met 36 mld euro. Daarnaast zorgen de interventies in de financiële sector voor een sterke oploep van de nominale schuld: in 2008 een toename van 81 mld euro, gevolgd door een afname met 34 mld euro in 2009 door de aflossing van een lening door Fortis Nederland. De schuldpositie van de overheid wordt gewoonlijk gerelateerd aan het bbp. De kredietwaardigheid van de overheid berust immers vooral op haar vermogen om belasting te heffen en daarmee op de belastingbasis waarover zij kan beschikken. Wanneer de nominale bbp-groei groter is dan de groei van de nominale schuld dan zal de schuldquote dalen. De bbp-groei blijft in 2009 en 2010 sterk achter bij de aannames van het coalitieakkoord, waardoor de bruto schuldquote aanzienlijk verslechtert.

Deze schuldquote geeft niet het volledige beeld van de financiële positie van de overheid. Door de interventies in de financiële sector is niet alleen de bruto schuld toegenomen, maar ook het financiële bezit. De netto vermogenspositie verandert hierdoor niet; dit zal pas gebeuren bij herwaardering van de deelneming of als de Staat winst of verlies maakt bij de verkoop.²⁸ Daarnaast is de garantieverlening sterk toegenomen.²⁹ Het aangaan van een garantieverplichting heeft geen directe budgettaire gevolgen. Pas op het moment dat een instelling niet meer aan zijn verplichtingen kan voldoen en de garantie door een derde partij wordt ingeroepen, is sprake van een kasuitgave die relevant is voor het EMU-saldo en de EMU-schuld.³⁰

Figuur 4.3 EMU-saldo en EMU-schuld, 2007-2010

De fors hogere schuld en de forse verslechtering van het EMU-saldo als gevolg van de kredietcrisis betekenen een substantiële uitdaging voor de overheidsfinanciën op (middel)lange termijn. Naast de ‘misgelopen’ economische groei en de fors hogere EMU-schuld verslechtert

²⁸ Ook als hiervoor wordt gecorrigeerd ontstaat geen goed beeld van de verslechtering van de financiële positie van de overheid. Afgezien van de sterke vergroting van de financiële risico's, komt dit met name doordat de intering op de aardgasvoorraden buiten beschouwing blijft (zie kader De financiële positie van de overheid, *Centraal Economisch Plan 2006*, blz. 140).

²⁹ Zie ook *Centraal Economisch Plan 2009*, blz. 87-89.

³⁰ Uiteraard hebben deze financiële transacties en garanties wel indirect gevolgen voor het EMU-saldo via rentebetalingen en -ontvangsten, dividendontvangsten en garantiëpremies.

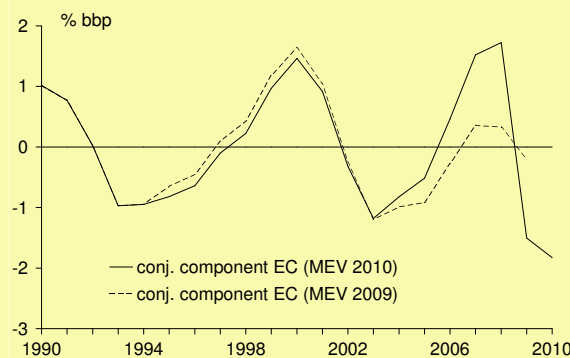
Nog grotere onzekerheid over structurele EMU-saldo dan gewoonlijk

Het structurele EMU-saldo is het saldo geschoond voor de stand van de conjunctuur. Deze conjuncturele component wordt bepaald door de geschatte afwijking tussen het feitelijke en het potentiële bbp (de output gap) te vermenigvuldigen met de gevoeligheid van het EMU-saldo voor mutaties van het bbp (de begrotingselasticiteit). Deze berekening is omgeven met een grote onzekerheidsmarge. Juist aan het einde van de projectieperiode is de potentiële groei en daarmee de conjuncturele component moeilijk te schatten en deze wordt daarom achteraf vaak aanzienlijk bijgesteld. Momenteel is de onzekerheid nog groter dan gebruikelijk door de abruptheid en de omvang van de bbp-daling.^a Dat geldt zowel voor de CPB-methode als voor de methode van de Europese Commissie (EC), die wordt gebruikt bij de beoordeling van het stabiliteitsprogramma van de lidstaten.^b

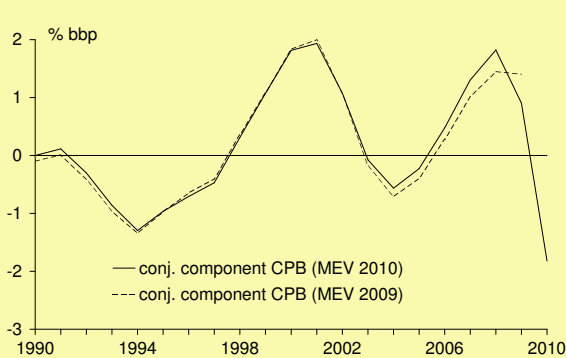
De raming voor de potentiële groei wordt opgebouwd uit ramingen voor het structurele arbeidsaanbod, de evenwichtswerkloosheid en de structurele arbeidsproductiviteit. Beide methoden maken gebruik van filters om de componenten van potentiële groei te corrigeren voor de conjuncturele dynamiek. De daarbij altijd optredende eindpuntgevoeligheid voor nieuwe / andere waarnemingen is een extra bron van onzekerheid nu er zo'n grote neerwaartse schok optreedt, die via de filters wordt 'weggesmeerd' over de omliggende jaren. De figuur illustreert dat ten opzichte van de inschatting één jaar geleden niet alleen de huidige potentiële productie aanzienlijk wordt aangepast, maar ook die van de voorgaande jaren. Dit leidt – vooral bij de EC-methode – tot grote bijstellingen van de output gap en daarmee van de conjuncturele correctie. Achteraf gezien was het structurele saldo in de recente jaren van hoogconjunctuur (veel) slechter dan gedacht ten tijde van de besluitvorming. Bestudering van de eerdere financiële systeemcrises laat zien dat in veel gevallen er vlak na de crisis een lager bbp-niveau was, dat niet werd goedge maakt door een hogere groei in de jaren daarna.^c Wanneer dat het geval zou zijn in Nederland, zou het niveau van de potentiële productie als gevolg van de kredietcrisis naar beneden moeten worden bijgesteld. Een dergelijke bijstelling zou ook betekenen dat het structurele EMU-saldo (en daarmee het robuust saldo) lager uitvalt. De mechanische bijstelling van de potentiële productie, zoals die wordt berekend in beide methoden, geeft hiervoor slechts een eerste – en uiteenlopende – indicatie.

Ook de begrotingselasticiteit is omgeven met een aanzienlijke onzekerheidsmarge. Conjunctuurschommelingen hebben diverse achtergronden, met een verschillende doorwerking naar het EMU-saldo. Met name de belastinginkomsten kunnen grilliger reageren dan in de begrotingselasticiteit is verondersteld. Zo vallen in de huidige crisis de opbrengsten vennootschapsbelasting en dividendbelasting meer tegen dan verwacht (zie paragraaf 4.4). Op dit moment is onduidelijk in welke mate dit tegenvallende verloop conjunctureel of structureel is.

Conjuncturele component EC-methode

Conjuncturele component CPB-methode

^a Zie ook OECD Economic Outlook, The sensitivity of output gap estimates to the end-point treatment, OECD Economic Outlook, Box 4.3, juni 2009.

^b Zie voor een uitvoerige bespreking van deze methoden H. Kranendonk, Het structureel EMU-saldo: de methoden van het CPB en de Europese Commissie vergeleken, CPB Memorandum 72, www.cpb.nl.

^c Zie *Centraal Economisch Plan 2009*, blz. 138-144.

de crisis ook via andere kanalen de vooruitzichten voor de begroting.³¹ Daarbij gaat het bijvoorbeeld om vermogensverliezen van gezinnen en pensioenfondsen.

In dit licht heeft het kabinet in het Aanvullend Beleidsakkoord naast het stimuleringspakket ook aangegeven hoe het vanaf het verkiezingsjaar 2011 wil gaan werken aan het herstel van de overheidsfinanciën. Bij een herstel van de economische groei (minimaal 0,5% bbp-groei in 2011) wordt het tijdelijke stimuleringspakket van 0,5% bbp in 2010 niet doorgetrokken naar 2011 en zal bovendien het tekort dat jaar met 1,8 mld euro (0,3% bbp) extra worden gereduceerd. Daarnaast is afgesproken dat nog in deze kabinetsperiode maatregelen worden genomen om de houdbaarheid van de overheidsfinanciën te verbeteren. Daarbij denkt het kabinet onder meer aan een verhoging van de aow-leeftijd naar 67 jaar.

Hoe een en ander uitpakt voor de overheidsfinanciën op (middel)lange termijn is op dit moment lastig te kwantificeren. Volgend jaar zal het CPB een middellange-termijnverkenning publiceren ten behoeve van beleidsvoorbereiding voor de komende kabinetsperiode. Ook zal het CPB volgend jaar met een actualisatie van de vergrijzingsstudie (*Ageing and the Sustainability of Dutch Public Finances*) komen. Dan zullen hierover de eerste conclusies worden getrokken.

	2006	2007	2008	2009	2010
	% bbp				
Bruto collectieve uitgaven	45,9	45,6	45,9	49,6	51,0
Collectieve lasten	39,0	38,9	39,1	38,3	38,3
Niet-belastingmiddelen	7,4	6,9	7,6	6,8	6,4
EMU-saldo	0,5	0,2	0,7	- 4,6	- 6,2
EMU-saldo structureel (EC-methode)	0,1	- 1,2	- 0,9	- 3,4	- 4,4
Idem, CPB-methode	0,1	- 1,0	- 1,0	- 5,8	- 4,4
Robuust EMU-saldo	- 0,8	- 1,7	- 2,6	- 6,6	- 4,8
EMU-schuld	47,4	45,5	58,2	59,9	65,8
Microlastenontwikkeling (mld euro)	- 1¼	- 1	5	- 1½	½
Koopkracht, mediaan alle huishoudens (% mutatie)	2,5	2,2	- 0,1	1¾	- ¼

4.2   **Beleidsuitgangspunten**

Aanvullend Beleidsakkoord: aanpassing Coalitieakkoord

Het kabinet heeft in het voorjaar een Aanvullend Beleidsakkoord gesloten. In dit akkoord zijn in aanvulling op het coalitieakkoord afspraken gemaakt voor actieve stimulering van de economie op korte termijn en een begin met herstel van de overheidsfinanciën op middellange en lange termijn. Daarbij is het stimuleringspakket buiten het uitgavenkader en het inkomstenkader geplaatst. Bovendien heeft het kabinet afgesproken om de automatische stabilisatie ook aan de uitgavenkant van de begroting te versterken door de

³¹ Zie *Centraal Economisch Plan 2009*, blz. 17.

werkloosheidsuitgaven en de ruilvoet eveneens buiten de kadertoetsing te plaatsen (zie paragraaf 4.3). De overige tegenvallers moeten zoals gebruikelijk binnen het kader worden gecompenseerd.

Het stimuleringspakket heeft een omvang van 2¾ mld euro in 2009 en 3¼ mld euro in 2010.³² Hiervan betreft 2 mld euro respectievelijk 2½ mld euro uitgavenintensiveringen en ¾ mld euro respectievelijk ruim ½ mld euro fiscale maatregelen.

Aan de uitgavenkant trekt het kabinet ¾ mld euro in 2009 en 1 mld euro in 2010 uit voor versnelde investeringen in (onderhoud van) infrastructuur en in (versnelde) bouw, onder andere in de zorg en het onderwijs. Een tweede enveloppe heeft betrekking op arbeidsmarkt, onderwijs en kennis; hiervoor is ¾ mld euro respectievelijk 1 mld euro gereserveerd. In dit kader is per 1 april een regeling voor deeltijd-ww geïntroduceerd. De deeltijd-ww komt in de plaats van de verruiming van de Werktijdverkorting, waarvan de inschrijving begin 2009 is gesloten. Een derde uitgavenenveloppe heeft een omvang van ruim ½ mld euro in beide jaren en betreft maatregelen om energiebesparing (onder meer sloopregeling auto's) en duurzaam ondernemen te stimuleren.

Het lastenpakket bestaat vooral uit tijdelijke maatregelen voor bedrijven, zoals verruiming van de wet Bevordering speur- en ontwikkelingswerk (wvso) in 2010 en 2011 en versoepeling van verliesverrekening bij de vennootschapsbelasting en inkomstenheffing voor verlies geleden in 2008. Verhuurders van woningen mogen in 2009 en 2010 ook gebruikmaken van de energie-investeringsaftrek. Voorts kunnen alle bedrijven ervoor kiezen om van 1 juli 2009 tot 1 januari 2011 de btw per kwartaal af te dragen.³³ Daarnaast wordt ook een structurele maatregel genomen: het afschaffen van de in 2008 ingevoerde vliegbelasting (¼ mld euro).

Bijstelling beleidsuitgangspunten 2009

De belangrijkste aanpassing van de beleidsuitgangspunten sinds het *Centraal Economisch Plan 2009* betreft het Aanvullend Beleidsakkoord. In dit kader is vanaf 1 april 2009 de deeltijd-ww ingevoerd. Het totale budget is momenteel vastgesteld op 1 mld euro, waarvan naar schatting eenderde in 2009 zal worden gespendeerd. Weliswaar zal het leeuwendeel van de aanvragen voor deeltijd-ww plaatsvinden in 2009, maar de regeling kan voor maximaal 65 weken gelden, zodat een substantieel deel van de uitgaven pas in 2010 plaatsvindt. De deeltijd-ww wordt deels gefinancierd door besparingen op de reguliere ww. Een ander deel van de kosten wordt gedekt door bezuinigingen op re-integratie, scholing en loonkostensubsidies. In het stimuleringspakket was juist extra geld gereserveerd voor re-integratie en scholing, zodat per saldo beperkt zal

³² Het stimuleringspakket is vormgegeven als een verdeelfonds op de Aanvullende Post Algemeen (à la fes). Hierdoor kan vrij worden geschoven tussen de jaren 2009 en 2010.

³³ Gemeten op EMU-basis (1 maand verschoven kas) is het hiermee gemoeide bedrag nihil. Op kasbasis (EMU-schuld) is het effect 5½ mld euro in 2009.

Deeltijd-ww in Europa

Na jaren van sterke werkgelegenheidsgroei zijn de arbeidsmarktomstandigheden in de meeste lidstaten van de Europese Unie (EU) in de loop van 2008 verslechterd. In februari 2009 bedroeg het werkloosheidspercentage in de EU bijna 8%, ruim 1%-punt hoger dan een jaar eerder. Het (gestandaardiseerde) werkloosheidspercentage in Nederland was in februari het laagste van alle lidstaten van de EU. De hoogste percentages werden gemeten in Spanje (ruim 15%) en de Baltische staten (rond 14%). In Duitsland was de werkloosheid 7%.

Overheden in de EU subsidiëren uiteenlopende vormen van werktijdverkorting. De aard van de maatregelen verschilt van land tot land, in samenhang met verschillen in nationaal arbeidsrecht en collectieve arbeidsovereenkomsten. In sommige landen hebben overheden bestaande regelingen uitgebreid (België, Nederland, Duitsland, Frankrijk, Italië en Oostenrijk). In andere landen zijn nieuwe regelingen in het leven geroepen (Hongarije, Portugal, Slovenië en Slowakije). In weer andere landen zijn maatregelen in voorbereiding. De meeste schema's waren aanvankelijk beperkt tot werknemers met een vaste aanstelling, tot specifieke bedrijfstakken en tot bedrijven met een minimum aantal werknemers. Veel beperkingen zijn recentelijk weggenomen. In Frankrijk en Duitsland is een vaste aanstelling niet langer een vereiste. In Duitsland en Oostenrijk zijn zowel de duur als de omvang van de financiële ondersteuning verruimd. Daar staat tegenover dat toegang tot de regelingen in meerdere landen aan strengere voorwaarden wordt verbonden, zoals een minimale omzetsdaling of een toezegging om werknemers niet te ontslaan zodra de regeling teneinde komt (Nederland, Hongarije, Oostenrijk en Slovenië).

De maatregelen stellen werkgevers in staat werknemers tijdelijk minder te laten werken dan contractueel is overeengekomen. Op de korte termijn wordt zo voorkomen dat vraaguitval tot massaal ontslag leidt. Het gevaar is echter dat zij noodzakelijke structurele aanpassingen vertragen. Bovendien is het gevaar aanwezig dat na verloop van tijd een groot aantal werknemers alsnog ontslag krijgt. Als de crisis lang aanhoudt, is de steun mogelijk niet voldoende om bedrijven in staat te stellen alle werknemers in dienst te houden. Daarnaast kunnen structurele wijzigingen sowieso tot onvermijdelijke ontslagen leiden. Daarom is het goed dat overheidssteun in veel landen gepaard gaat met prikkels of zelfs een verplichting om de inzetbaarheid van werknemers door opleiding te vergroten (België, Duitsland, Nederland, Hongarije, Oostenrijk en Tsjechië).

De Nederlandse variant van een betaalde verkorting van de werktijd, de deeltijd-ww, kent een maximale duur van 65 weken per werknemer. Gedurende die periode mag de werknemer maximaal de helft minder uren gaan werken en wordt hij voor die uren betaald uit de ww-gelden. Deze regeling vermindert op korte termijn de werkloosheid en kan in sommige gevallen langdurige werkloosheid voorkomen. Op langere termijn is echter een aantal minder gunstige effecten te verwachten. Allereerst remt de regeling de mobiliteit op de arbeidsmarkt. Juist in tijden van recessie is het belangrijk dat minder goed functionerende bedrijven inkrimpen of zelfs ophouden te bestaan, zodat ruimte wordt geboden aan nieuwe, innovatieve bedrijven die nieuwe werkgelegenheid genereren. In Nederland blijkt de regeling bovendien behoorlijk toegankelijk te zijn. Veel bedrijven schreven in op de regeling en dat was ook niet vreemd omdat er nauwelijks eisen aan waren verbonden. Officieel was de deeltijd-ww bedoeld voor het behoud van 'vakkrachten' in 'structureel gezonde' bedrijven. In eerste instantie was daar in het geheel geen controle op. Vanaf de verlenging van de regeling per 20 juli 2009 worden bedrijven enigszins geprikkeld om alleen hun meest waardevolle arbeidskrachten aan te melden voor de deeltijd-ww. Maar het blijft een moeilijke opgave voor de overheid om het geld op de juiste plaats te krijgen. Dit is een fundamenteel probleem, de overheid kan nauwelijks beoordelen welke bedrijven 'structureel gezond' zijn en welke werknemers 'vakkrachten' zijn. Het geld kan dus deels terecht komen bij bedrijven en werknemers waarvoor het niet bedoeld is. De 1 miljard euro die wordt uitgegeven aan de deeltijd-ww zal uiteindelijk moeten worden terugbetaald door de belastingbetaler of de werknemers zelf (zie kader 'De (ir-)relevantie van de ww-fondsen'). Gezien de genoemde argumenten – rem op de economische dynamiek en onterecht gebruik – is het de vraag of het gunstige korte-termijneffect op de werkloosheid opweegt tegen het forse bedrag.

worden bezuinigd op deze posten. Op de rijksbegroting in enge zin wordt dit jaar ¼ mld euro uitgetrokken voor het aankopen van vaccins tegen de Mexicaanse griep en het vaccineren van risicogroepen.

De microlasten komen in 2009 ½ mld lager uit dan in het *Centraal Economisch Plan* door de lastenverlichting uit het Aanvullend Beleidsakkoord.

Begrotingsbeleid neutraal in 2010

Het discretionaire begrotingsbeleid is volgend jaar vrijwel neutraal: per saldo wordt ½ mld euro omgebogen en de microlasten stijgen met ½ mld euro. Het effect van het stimuleringspakket is volgend jaar beperkt: de uitgaven stijgen hierdoor ten opzichte van 2009 met ¾ mld euro en de lasten met ¼ mld euro.

Ongerekend het stimuleringspakket wordt volgend jaar 1¼ mld euro omgebogen. Op de rijksbegroting in enge zin bedraagt de netto intensivering ½ mld euro. De belangrijkste intensiveringen doen zich voor in het onderwijs, veiligheid en wijkaanpak. Daartegenover staan bezuinigingen bij onder meer het openbaar bestuur en de subsidies. Bij de kinderopvang wordt omgebogen op de vergoeding voor buitenschoolse opvang en voor gastouderopvang.

Op het terrein van de sociale zekerheid bedraagt de netto ombuiging in 2010 ¾ mld euro. De afschaffing van de bijstand onder de 27 jaar betreft in tegenstelling tot 2009 ook bestaande gevallen. Deze personen vallen onder een nieuw in te voeren werkloosheidsregeling, waarin ze worden geacht te werken of scholing te volgen (netto ombuiging ¼ mld euro). De tegemoetkomingen in de anw en arbeidsongeschiktheidsverzekeringen worden bevroren, die in de aow wordt verlaagd, er komt een strengere indicatiestelling voor de Tegemoetkomingen onderhoudskosten thuiswonende gehandicapte kinderen (tog) en een loondoorbetalingsplicht voor zieke uitzendkrachten. Hierdoor wordt ¼ mld euro bespaard. Verder wordt ¼ mld euro omgebogen op het kindgebonden budget en de kinderbijslag. De kinderbijslag wordt bevroren. De uitgaven aan het kindgebonden budget vallen lager uit vanwege bevroering van de bedragen per kind, verlaging van de inkomensgrens en een snellere afbouw dan voorheen. De collectief gefinancierde zorguitgaven stijgen als gevolg van beleidsmaatregelen in 2010 met 1 mld euro minder. In de awbz wordt per saldo ½ mld euro omgebogen. Door een verdere beperking van de ondersteunende en activerende begeleiding en introductie van een eigen bijdrage voor het resterende deel nemen de zorguitgaven met 1 mld euro af. Daar staat de introductie van forfaitaire tegemoetkomingen voor chronisch zieken en gehandicapten met een omvang van ½ mld euro tegenover. Aan de hand van het zorggebruik wordt bepaald of iemand recht op die tegemoetkoming heeft. In de zvw worden eveneens enkele ingrijpende beleidsmaatregelen genomen met een totale besparing van ½ mld euro. De vervanging van het lumpsum vergoedingensysteem in 2008 door een prestatiebekostiging per uur heeft er toe geleid dat de uitgaven aan specialisten fors hoger uitkwamen dan bedoeld. Door aanpassing van het nieuwe vergoedingensysteem komen uitgaven aan specialisten in 2010 ¼ mld euro lager uit. Verder wordt er in 2010 ¼ mld bespaard door een aantal kleinere maatregelen. De vrije

beroepsbeoefenaars en de instellingen van de kortdurende ggz worden gekort op hun tarieven. De uitgaven aan geneesmiddelen dalen door de oploep van pakketmaatregelen uit 2009 en door de maatregel die genomen is om huisartsen te stimuleren meer generieke geneesmiddelen voor te schrijven. Ten slotte zullen consumenten die onnodig zonder verwijzing van de huisarts naar specialist of ziekenhuis gaan de extra kosten hiervan niet meer vergoed krijgen.

De microlasten worden in 2010 per saldo verzwwaard met ½ mld euro; de lasten voor gezinnen worden ¾ mld euro verzwwaard en de lasten voor bedrijven ¼ mld verlicht.³⁴ De microlasten komen ¼ mld euro hoger uit door de terugloop in het fiscale deel van het stimuleringspakket uit het Aanvullend Beleidsakkoord. Door de verhoging van de ww-premies van de sectorfondsen voor werkgevers stijgen de microlasten met ½ mld euro. Voorts komen de microlasten als gevolg van stijgende zvw-premies ½ mld euro hoger uit. De curatieve zorguitgaven nemen in 2010 toe met 1 mld euro. Omdat verondersteld is dat de exploitatie van het zvw-fonds ultimo 2009 in evenwicht is en dat de ziektekostenverzekeraars hun winstmarge niet veel verhogen zullen de zvw-premies eveneens met 1 mld euro toenemen. De inkomensafhankelijke premie stijgt met ¾ mld euro. Ongeveer ¼ mld euro hiervan wordt opgebracht door de toename van de premiegrondslag. De overige ½ mld euro wordt gedekt door een verzwaring van de microlasten: het premiepercentage gaat met 0,2%-punt omhoog. De gemiddelde nominale premie stijgt naar verwachting van 1064 naar 1085 euro. Dat is nagenoeg evenveel als de inflatie en daardoor 'lastenneutraal'. Voorts worden de microlasten verzwwaard door de bevrozing van de algemene heffingskorting (½ mld euro) en een verlaging van de arbeidskorting (¼ mld euro). De tijdelijke maatregel tot vervroegd en willekeurig afschrijven bij de vennootschapsbelasting en de inkomstenbelasting wordt verlengd; ook bepaalde investeringen gedaan in kalenderjaar 2010 mogen bedrijven in twee jaar afschrijven (-1 mld euro). De verliesverrekening van de vennootschapsbelasting is nu 1 jaar carry back en 9 jaar carry forward. De carry back wordt optioneel met 2 jaar verlengd in combinatie met 3 jaar minder carry forward (-¼ mld euro). Deze aanpassing van de verliesverrekening geldt voor verliezen over 2009 en 2010, waarbij een plafond geldt van 10 mln euro carry back extra per jaar. De octrooibox wordt omgevormd tot een innovatiebox (-¼ mld euro). Niet alleen winsten behaald met een octrooi, maar ook winsten behaald met andere speur en ontwikkelingsactiviteiten (o.a. software en bedrijfsgeheimen) kunnen in de innovatiebox worden ondergebracht; bovendien wordt het tarief verlaagd van 10% naar 5%. Enkele maatregelen gericht op ondernemerschap, waaronder verhoging van de mkb-winstvrijstelling en premievrijstelling voor kleine banen leiden tot ¼ mld lagere microlasten. Voorts leidt een verlaging van het tarief van de eerste en tweede schijf tot ¼ mld euro lagere microlasten. Ten slotte verlaagt het kabinet de tarieven van de

³⁴ De inkomstenindicator van het kabinet wijkt op een aantal punten af van de microlastendrukontwikkeling (mlo) van het CPB. De belangrijkste verschillen betreffen de zorgtoeslag (die onderdeel uitmaakt van de inkomstenindicator, maar niet van de mlo), de behandeling van financieringsverschuivingen, de maatregel vervroegd of willekeurig afschrijven en de aanpassing van de verliesverrekening. Bij deze laatste twee maatregelen wordt in de mlo gekeken naar de lastenontwikkeling per jaar, terwijl bij de inkomstenindicator de netto contante waarde het uitgangspunt is; hierdoor wordt ook de vermindering van de fiscale afschrijvingen en verliesverrekening in latere jaren meegenomen.

Tabel 4.2 Microlastenontwikkeling, 2006-2010		2006	2007	2008	2009	2010
		mld euro				
Totaal microlastendruk		- 1¼	- 1	5	- 1½	½
w.v. bedrijven		0	½	1¾	- 2	- ¼
gezinnen		- 1¼	- 1½	3	½	¾
overheid		0	0	¼	0	0

successierechten. Dit wordt gefinancierd door een verbreding van grondslagen van de successierechten en de vermogensheffing in box 3.

4.3 Collectieve uitgaven

Sterke toename collectieve-uitgavenquote

De bruto collectieve-uitgavenquote stijgt van 46% bbp in 2008 tot 51% bbp in 2010. Bij een scherpe terugval van de volumegroei van het bbp, versnelt de reële groei van de collectieve uitgaven. Als gevolg van de kredietcrisis nemen vooral de werkloosheidsuitgaven en de rentelasten sterk toe. Daarbij komt dat de prijsstijging van de collectieve uitgaven vooral in 2009 aanzienlijk uitgaat boven de prijsstijging van het bbp, mede doordat bij de afsluiting van cao's nog werd gerekend met een hoge inflatie en een lage werkloosheid. Afgezien van de werkloosheidsuitgaven groeien de uitgaven in de volumesfeer vooral bij prioriteiten van het kabinetsbeleid: infrastructuur (mede door het inlopen van vertragingen), zorg en onderwijs. Daarentegen is sprake van een volumereductie bij defensie en openbaar bestuur (efficiencykortingen). De uitgaven aan internationale samenwerking nemen in 2009 sterk af, omdat op Europees niveau is besloten dat Nederland vanaf 2007 per jaar 1 mld euro korting krijgt op de afdracht aan de EU. Dit jaar wordt deze korting met terugwerkende kracht verrekend waardoor de afdrachten met 3 mld euro afnemen, waarvan 2 mld euro (0,3% bbp) eenmalig is. Volgend jaar nemen deze uitgaven daardoor toe; daarnaast is in de begroting voor volgend jaar een reservering opgenomen voor schuldsanering Antillen.

Groei zorguitgaven zwakt af in 2010

Het volume van de collectieve zorguitgaven neemt in 2009 toe met 4%. Dat is iets boven de volumegroei van de afgelopen jaren. Het volume van de awbz neemt toe met 4¾%, waarvan 1%-punt wordt veroorzaakt door een financieringsmutatie. Het volume van de zvw groeit met 3¾%. Gecorrigeerd voor verschuivingen van de financiering is de groei van de collectieve zorguitgaven ¼% lager. Dit komt vooral door de verlaging van de eigen betalingen in de awbz in het kader van het afschaffen van de buitengewone uitgavenaftrek bij de belastingen. Gecorrigeerd voor financieringsverschuivingen is de volumegroei van de awbz 3¾% en van de zvw 4%. De feitelijke groei is wat lager door de pakketmaatregelen voor geneesmiddelen en de oplopende opbrengsten van de eigen betalingen.

Tabel 4.3	Collectieve uitgaven, 2008-2010						
	2008	2009	2010	2009	2010	2009	2010
	% bbp			volumemutatie in %		prijsmutatie in %	
Openbaar bestuur	10,6	11,4	11,3	¾	- 1¼	3¼	1¼
Veiligheid	1,7	1,8	1,8	- ¼	- ¾	3¼	1¾
Defensie	1,1	1,2	1,2	0	- 1¼	3	1¾
Infrastructuur	1,7	1,9	2,0	4	5¼	3	2¾
Onderwijs	5,0	5,5	5,5	1½	1	3¼	1¾
Collectieve zorg	8,7	9,6	9,8	4	3	2¼	½
w.v. awbz	3,3	3,7	3,8	4¾	- ¾	3½	2
zvw	5,0	5,4	5,6	3¾	3¾	1½	- ¼
overig (o.a. wmo)	0,4	0,4	0,5	3¼	24½	2¼	½
Sociale zekerheid	11,1	12,2	12,7	2	4¼	3¾	1
w.v. aow/anw	4,6	5,0	5,1	2	2	1¾	1
ww en bijstand	1,5	1,9	2,4	11½	25	9	- ¾
arbeidsongeschiktheid	1,8	1,9	1,9	- 1¼	- 1½	½	1½
overig (o.a. zorgtoeslag)	3,1	3,4	3,4	- ½	- ¾	6¼	1½
Overdrachten aan bedrijven	1,6	1,8	1,7	6¼	- 3½	1¼	¾
Internationale samenwerking	2,3	2,0	2,4	- 18½	23	1¼	¾
Rente	2,1	2,4	2,4	14¼	5¼	- 5½	- 1¼
Bruto collectieve uitgaven	45,9	49,6	51,0	1¾	2¾	2½	1
Reële bruto collectieve uitgaven				3	2¾	2½	1
Bruto binnenlands product				- 4¾	0	1¼	¾
	% totale werkgelegenheid			volumemutatie in %			
Werkgelegenheid overheid	15,6	15,9	16,4	¼	- ¼		
Werkgelegenheid zorg	12,7	13,3	14,0	2¾	2		

De prijsontwikkeling van de zvw blijft achter bij de loonkostenontwikkeling. Door het succesvolle preferentiebeleid van de zorgverzekeraars zullen de geneesmiddelenprijzen op jaarbasis nog verder dalen. Mede daardoor is de prijsontwikkeling van de zvw dit jaar 1½%.

In 2010 is de volumegroei van de collectieve zorguitgaven 3%. Gecorrigeerd voor de introductie van het forfait voor chronisch zieken en gehandicapten is de groei 2½%. Dat is ruim onder de ontwikkeling van de laatste jaren. De afzwakking van de volumegroei komt vooral door de daling in de awbz met ¾%. Dit is vooral het gevolg van de beperking van de functie begeleiding. De volumegroei in de zvw gaan onverminderd voort en bedraagt 3¾%. De volumegroei van de zvw is ½% hoger door een financieringsschuif tussen awbz en zvw en door veronderstelde gedragsreacties op de tariefmaatregelen bij specialisten, vrije beroepsbeoefenaars en ggz-instellingen. Gecorrigeerd voor het uitgavenremmende effect van de beleidsmatige oploep van eerder genomen pakketmaatregelen van 2009 en de indexering van de eigen betalingen neemt het volume zelfs toe met 4¼%. Ten slotte groeit het volume van de overige zorguitgaven met 24½%, door de introductie van de forfaitaire tegemoetkoming voor chronisch zieken en gehandicapten.

De prijsontwikkeling van de collectieve zorguitgaven is in 2010 slechts ½%. Dit is vooral het gevolg van omvangrijke tariefsmaatregelen in de zvw en omdat de loonkostenontwikkeling in de zorg door de economische crisis relatief gematigd is. De prijsontwikkeling van de awbz is in lijn met de loonkostenontwikkeling. De prijs in de zvw daalt met ¼%. Deze daling komt vooral door de aanpassing en verlaging van de vergoeding van honoraria van medisch specialisten en de verlaging van de tarieven van de vrije beroepsbeoefenaars en instellingen voor kortdurende ggz.

Kinderziektes bij de introductie van nieuwe financieringssystemen in de zorg

De introductie van een nieuw financieringssysteem gaat niet altijd vlekkeloos. Ook in de zorg is dat het geval. De zorg levert recentelijk drie voorbeelden van aanpassingen in de bekostiging die in de uitvoering complexer blijken dan waar aan de tekentafel rekening mee kon worden gehouden.

Sinds 2005 declareren ziekenhuizen hun kosten bij verzekeraars niet meer volgens het oude Functioneel Budget systeem, maar per diagnose-behandelcombinatie (dbc). De dbc-tarieven bleken te hoog te zijn vastgesteld. De "overfinanciering van de ziekenhuizen" bedroeg in 2005 1,4 mld euro en in 2006 1,7 mld euro, een overschrijding van 13% resp. 12% van het ziekenhuisbudget. Voorlopige cijfers voor 2007 wijzen op een overfinanciering van tegen de 2,5 mld euro voor dat jaar ofwel 16% van het ziekenhuisbudget. Pas in 2008 zijn de dbc-tarieven aangepast. De overfinanciering uit de drie voorgaande jaren moeten de ziekenhuizen terugbetalen.

In 2006 is ook het bekostigingssysteem van de huisartsen aangepast. De manier waarop werd vooraf vastgelegd in het zogenoemde Vogelaarakkoord tussen huisartsen en overheid. De inkomsten van huisartsen kwamen echter 10% hoger uit dan was afgesproken. Deze overschrijding kwam deels door onvolledige informatie over de voormalige particulier verzekerden en deels omdat geen rekening was gehouden met verandering in het declaratiegedrag van artsen. Om de overschrijding geleidelijk en grotendeels terug te buigen zijn de huisartsentarieven vanaf 2007 bevroren.

Sinds 2008 worden niet alleen de ziekenhuizen, maar ook de medisch specialisten betaald per dbc. Ook dit nieuwe vergoedingensysteem zou kostenneutraal ingevoerd worden. In de praktijk bleek ook hier het tarief te hoog vastgesteld en werden per specialist meer dbc's gedeclareerd dan verwacht. VWS schat de overschrijding in op 375 mln euro ofwel 20% van de uitgaven aan specialisten. Ziektekostenverzekeraars Nederland (ZN) houdt het op 600 mln euro, de Orde van Medisch Specialisten op 80 mln euro. Voor 2010 staan er drie maatregelen op stapel om alsnog tot juiste dbc-tarieven voor specialistische zorg te komen: een verlaging van de compensatiefactor voor ondersteunende specialisten, verlaging van de normtijden per dbc en een generieke afslag op het uurtarief. De overschrijding van 2008 en de verwachte overschrijding van 2009 kunnen niet meer verhaald worden op de specialisten.

Sterk stijgende sociale zekerheidsuitgaven door hogere werkloosheid

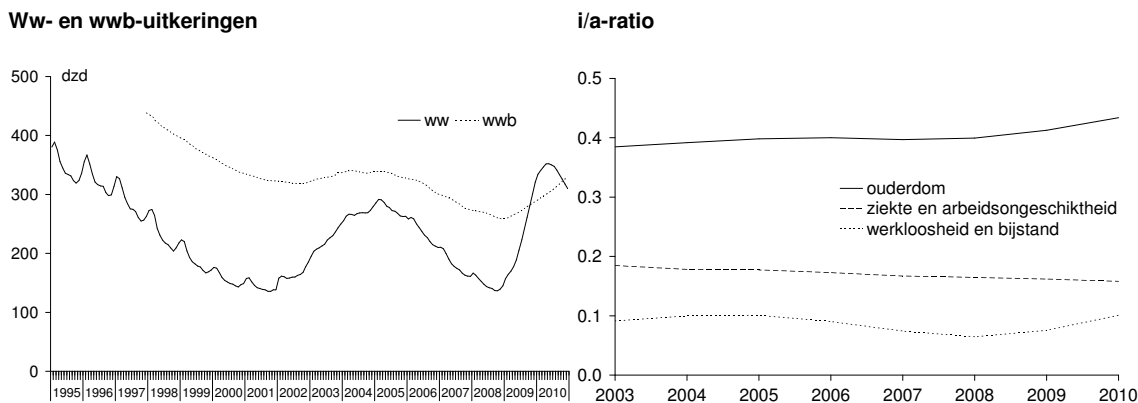
De sociale zekerheidsuitgaven stijgen in 2009 en 2010 beduidend harder dan het bbp. Een voor de hand liggende verklaring is de toename van het aantal ww- en bijstandsuitkeringen, die wordt veroorzaakt door de ongunstige conjunctuur. De raming wordt geïllustreerd in figuur 4.4 (linkerfiguur). Het aantal ww-uitkeringen neemt ten opzichte van ultimo 2008 met bijna 200 duizend uitkeringsjaren toe tot 340 duizend. De scherpe daling aan het einde van 2010 wordt vooral veroorzaakt door de uitstroom uit de deeltijd-ww. In 2009 stromen hier in totaal 100 duizend personen (50 duizend uitkeringsjaren) in, waarvan het overgrote deel in 2010 weer

uitstroomt, vooral in de tweede helft van het jaar. Het beroep op de reguliere ww komt door de deeltijd-ww daarentegen bijna 40 duizend uitkeringsjaren lager uit, verdeeld over beide jaren. Het aantal bijstandsuitkeringen neemt met circa 40 duizend personen toe. De stijging van het aantal bijstandsuitkeringen wordt enigszins gedrukt door het afschaffen van de ww onder 27 jaar. In 2009 is de stijging van de uitgaven aan aow en anw net zo belangrijk voor de relatief snelle stijging van de totale sociale zekerheidsuitgaven als de stijging van de ww- en bijstandsuitgaven. Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen is gedurende de jaren 2008-2010 nagenoeg constant. Wel vindt een belangrijke verschuiving plaats. Het aandeel wao- en wia-uitkeringen daalt gestaag, terwijl het aandeel wajong-uitkeringen ongeveer even hard stijgt.

De ‘overige’ sociale zekerheidsuitgaven nemen in 2009 toe van 3,1 naar 3,4% van het bbp. Een van de belangrijkste posten in deze categorie is de zorgtoeslag, die in 2009 en 2010 door respectievelijk 5,7 en 5,9 miljoen huishoudens zal worden geïncasseerd. De uitgaven aan kinderopvang dalen in 2010 als gevolg van de ombuiging op de buitenschoolse en gastouderopvang.

De stijging van de uitkeringen gerelateerd aan ‘ouderdom’ (aow en anw) levert de belangrijkste bijdrage aan de stijging van de i/a-ratio, de verhouding tussen het aantal inactieven en het aantal actieven op de arbeidsmarkt. Dit is te zien in figuur 4.4 (rechterfiguur). De bijdrage van werkloosheids- en bijstandsuitkeringen stijgt eveneens, maar deze voorspelbare stijging is niet groter dan in 2004/2005. Zoals te zien is in de linkerfiguur speelt het lagere gebruik van de bijstand hierbij een belangrijke rol.

Figuur 4.4 Ww- en ww-b-uitkeringen en decompositie i/a-ratio

Uitgavenkader: werkloosheidsuitgaven en ruilvoet buiten toetsing

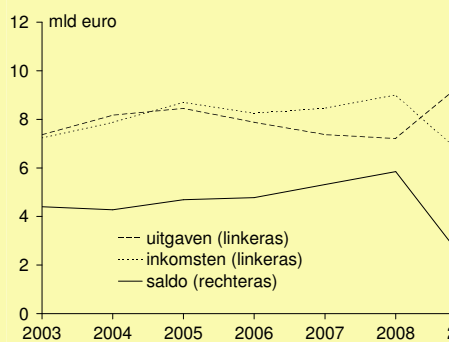
Voor elk van de jaren 2008-2011 zijn aan het begin van de kabinetsperiode uitgavenkaders vastgesteld voor de drie begrotingsdiscipline sectoren: rijksbegroting in enge zin, sociale zekerheid en arbeidsmarktbeleid en zorg. Deze budgettaire kaders worden volgens de begrotingsregels, die aan het begin van de kabinetsperiode zijn afgesproken, jaarlijks nominaal aangepast voor de actuele prijsontwikkeling van de nationale bestedingen. Deze prijsaanpassing wijkt in de praktijk af van de (niet-beleidsmatige) aanpassing van de loon- en prijsontwikkeling

De (ir-)relevantie van de ww-fondsen

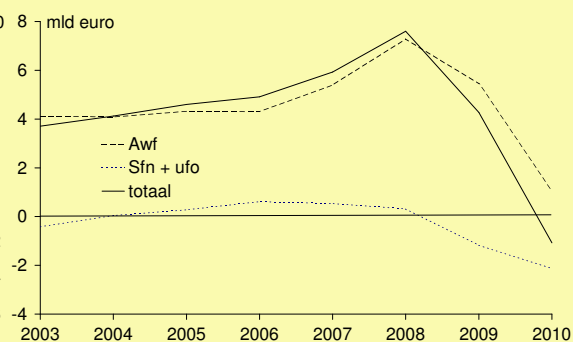
Door de crisis stijgen de uitgaven aan ww-uitkeringen fors. Tegelijkertijd zijn de ww-premies de laatste jaren substantieel verlaagd, waarbij vooral de verlaging van de werknemerspremie naar 0% in het oog springt. Hierdoor zullen de vermogens van de ww-fondsen de komende jaren flink dalen en zelfs negatief worden. Betekent dit dat de ww-premies zullen gaan stijgen?

De ww-uitkeringen worden betaald uit drie fondsen: het Algemeen werkloosheidsfonds (awf), de Sectorfondsen (sfn) en het Uitvoeringsfonds voor de overheid (ufo). Deze worden alle beheerd door het UWV. De premies voor de Sfn en het Ufo worden in beginsel lastendekkend vastgesteld. De awf-premie wordt door de politiek vastgesteld. De verlaging van de werknemerspremie van de awf naar 0% leidt tot een halvering van de jaarlijkse premieontvangsten van 5,6 mld euro in 2008 naar 2,8 mld euro in 2009. Door de hogere uitgaven en lagere inkomsten slinken de gezamenlijke ww-fondsen met 3,2 mld euro in 2009 en 4,8 mld euro in 2010 (zie linkerfiguur). De vermogenspositie van de ww-fondsen verslechtert daardoor van 7,6 mld euro eind 2008 naar -0,5 mld euro eind 2010 (zie rechterfiguur). De negatieve vermogenspositie van de ww-fondsen is waarschijnlijk structureel. De linkerfiguur laat zien dat de premie-inkomsten in 2009 en 2010 lager zijn dan in eerdere jaren, wat vooral verband houdt met de verlaging van de werknemerspremie. In de conjunctureel gunstige jaren 2007 en 2008 was slechts sprake van een kleine positieve marge. Dit wekt sterk de indruk dat de premies structureel niet lastendekkend zijn.

Inkomsten en uitgaven van de ww-fondsen

Vermogenspositie van de ww-fondsen

De vermogenspositie van de ww-fondsen is voor de overheidsfinanciën echter niet relevant. Een negatief vermogen van de fondsen wordt bijgesteld vanuit de algemene middelen. Oftewel, een negatieve vermogenspositie betekent eenvoudigweg dat de belastingbetaler de ww-uitkeringen mede betaalt. De vraag of de belastingbetaler of de werknemer de ww-uitkeringen financiert is wel relevant voor de koopkracht. De beleidsdiscussie over het al dan niet verhogen van de ww-premies is dan ook een discussie over de koopkracht en niet over de overheidsfinanciën.

van de collectieve uitgaven: een dergelijk verschil weerspiegelt ruilvoetwinst of -verlies voor de collectieve sector.

Van de uitgaven onder het kader zijn vooral de werkloosheidsuitkeringen en de lonen en prijzen conjunctuurgevoelig. In een neergaande conjunctuur staat tegenover hogere werkloosheidsuitkeringen veelal een verbetering van de ruilvoet (de stijging van de lonen en prijzen in de collectieve sector neemt meer af dan die van de prijs van de nationale bestedingen). In het Aanvullend Beleidsakkoord is afgesproken de automatische stabilisatie ook aan de uitgavenkant van de begroting te versterken door de uitgavenkaders te corrigeren voor mutaties van de werkloosheidsuitgaven en de ruilvoet ten opzichte van de stand Miljoenennota

2009. Dit betekent dat overige tegenvallers zoals gebruikelijk binnen het kader moeten worden gecompenseerd.³⁵

De totale uitgaven onder het kader lieten in het *Centraal Economisch Plan* in 2009 een overschrijding zien van 2½ mld euro. In de huidige projectie is dit teruggelopen tot ½ mld euro. De belangrijkste oorzaak hiervan is het schonen voor de werkloosheidsuitgaven (1¼ mld euro; exclusief kosten deeltijd-ww) en de ruilvoet (1¾ mld euro), en het niet meenemen van het stimuleringspakket bij de kaderrelevante uitgaven.

In 2010 wordt het uitgavenkader naar verwachting overschreden met ¼ mld euro tegen 4½ mld euro in het *Centraal Economisch Plan 2009*. De correcties voor de werkloosheidsuitgaven (exclusief deeltijd-ww) en de ruilvoet bedragen respectievelijk 4¼ mld euro en – ¾ mld euro.

Tabel 4.4 Overschrijding uitgavenkader, 2008-2010			
	2008	2009	2010
	mld euro		
Overschrijding	1/4	1/2	1/4
w.v. rijksbegroting in enge zin	- 1/4	0	1/2
sociale zekerheid en arbeidsmarkt	- 1/4	- 1/4	0
budgettair kader zorg	3/4	3/4	- 1/4

4.4 Collectieve lasten

Endogene groei inkomsten blijft achter bij bbp

De definitie van de microlastenontwikkeling (paragraaf 4.2) wijkt op enkele punten af van de beleidsmatige mutatie van de belasting- en premieontvangsten in tabel 4.5. In 2009 is de beleidsmatige mutatie per saldo vrijwel gelijk aan de microlastenontwikkeling. In 2010 is de beleidsmatige mutatie 1¼ mld euro groter, omdat het afschaffen van de aftrek buitengewone uitgaven in 2009 vooral in 2010 tot extra belasting- en premieontvangsten leidt. Endogeen blijven de belasting- en premieontvangsten zowel in 2009 als in 2010 duidelijk achter bij de nominale ontwikkeling van het bbp.

In 2009 ontwikkelt de loon- en inkomstenheffing zich aanzienlijk beter dan het bbp. Dit hangt samen met de stijging van de arbeidsinkomensquote, de progressiewerking doordat inkomens meer stijgen dan de tabelcorrectiefactor (door de lage inflatie) en de toename van werkloosheidsuitkeringen. Hier tegenover staat de verslechtering van winstgevendheid van zelfstandigen, hogere aftrek van pensioenpremie en lagere box 3 ontvangsten (½ mld euro). Mede door de wereldwijde daling van de beurskoersen is het financiële vermogen van

³⁵ Het kabinet heeft al eerder afgesproken dat alle kosten en opbrengsten van de interventies in de financiële sector buiten de uitgavenkaders blijven.

Nederlandse gezinnen in de loop van 2008 met ongeveer 45 mld euro afgenomen. Volgend jaar ontwikkelt de opbrengst van de loon- en inkomstenheffing zich aanzienlijk slechter dan het bbp, vooral door de scherpe daling van de werkgelegenheid.

Bij de ontwikkeling van de premies werknemersverzekeringen spelen hoofdzakelijk dezelfde factoren een rol als bij de loon- en inkomstenheffing; uitzonderingen zijn het effect van de winst uit onderneming en het feit dat over uitkeringen relatief weinig premies werknemersverzekeringen worden ingehouden.

De endogene ontwikkeling van de nominale zvw-premie bestaat alleen uit de, zeer beperkte, groei van het aantal verzekerde volwassenen. Het inkomensafhankelijke deel van de zvw-premies neemt endogeen toe door de stijging van de grondslag in 2009 en 2010. In 2009 is sprake van een endogene stijging ten opzichte van het afnemende bbp.

Tabel 4.5	Belasting- en premieontvangsten 2008-2010							
	2008	2009	2010	2009 beleid		2010 endogeen		
	niveau in % bbp			mutaties in % bbp per jaar				
Loon- en inkomstenheffing	13,1	13,9	13,9	0,3	0,4	0,5	-0,3	
Premies werknemersverzekeringen	3,2	2,9	2,9	-0,4	0,1	0,1	-0,1	
Zvw-premies	5,0	5,1	5,2	-0,1	0,1	0,3	0,0	
Vennootschapsbelasting (excl. gas)	2,8	2,0	2,0	-0,2	-0,2	-0,6	0,1	
Belastingen op productie en invoer	12,7	12,3	12,2	0,1	0,0	-0,4	-0,1	
Overige belastingen	2,3	2,1	2,2	0,1	0,0	-0,3	0,1	
Totaal	39,1	38,3	38,3	-0,3	0,3	-0,4	-0,3	

De ontvangsten vennootschapsbelasting ontwikkelen zich dit jaar naar verwachting fors negatiever dan het bbp. Spiegelbeeldig aan de ontwikkeling van de arbeidsinkomensquote verslechteren de operationele winsten dit jaar sterk. De fiscale winst zal naar verwachting nog sterker dalen door afboekingen op financiële titels en op vastgoed door de financiële sector (zie kader in hoofdstuk 3: paradoxale winstontwikkeling van banken in Nationale rekeningen). Voor volgend jaar wordt een herstel van de operationele winst verwacht, wat op zichzelf een positieve invloed heeft op de ontvangsten vennootschapsbelasting. Dit wordt echter getemperd door de vertraagde doorwerking van de verslechterde winstgevendheid dit jaar en verliesverrekening, zodat per saldo de vennootschapsbelasting in 2010 naar verwachting vrijwel gelijke tred houdt met het bbp. De raming van de vennootschapsbelasting is met een aanzienlijke onzekerheidsmarge omgeven. Een belangrijke oorzaak hierachter is de asymmetrische behandeling van winsten en verliezen. Bij winst volgt een positieve aanslag. Bij verlies volgt echter geen negatieve aanslag, maar ontstaat de mogelijkheid te verrekenen met in andere jaren gemaakte winsten; het tijdstip waarop bedrijven hun verliezen verrekenen is moeilijk te voorspellen. Daarnaast is de omvang van de afboeking op financiële titels en vastgoed en de invloed hiervan op de vennootschapsbelasting met veel onzekerheid omgeven.

De belastingen op productie en invoer dalen dit jaar per saldo sterker dan het bbp. De btw-ontvangsten lopen vrijwel in de pas met het bbp. De totale consumptie van huishoudens daalt weliswaar niet zo sterk als het bbp, maar deze daling is geconcentreerd bij de duurzame consumptiegoederen die onder het (hoge) algemeen tarief vallen. Bovendien dalen de investeringen in woningen sterk, wat de btw-grondslag verder verkleint. Er is dit jaar sprake van relatief sterke dalingen bij de overdrachtsbelasting (-35%), de bpm (-25%) en de invoerrechten (-15%), in verband met de fors lagere verkopen van woningen en auto's en de lagere invoer. Ook volgend jaar daalt de belasting op productie en invoer harder dan het bbp. De btw-opbrengsten blijven naar verwachting achter bij het bbp, door de relatief sterke daling van de consumptie van duurzame consumptiegoederen en van de investeringen in woningen. Ook volgend jaar blijven de ontvangsten overdrachtsbelasting en bpm achter bij bbp.

Bij de overige belastingen leidt de daling van de winstgevendheid, versterkt door hogere winstinhouding door bedrijven, in 2009 tot een aanzienlijk sterkere daling van de ontvangsten dividendbelasting (-45%) dan het bbp. Volgend jaar zorgt de stijging van de operationele winstgevendheid naar verwachting voor een in vergelijking met het bbp hogere groei van de opbrengsten dividendbelasting vanaf een laag niveau. De daling van de energieprijzen leidt tot een afname van de vennootschapsbelasting voor gas in 2009 en 2010.

4.5 Koopkracht

Koopkracht verbetert nog in 2009 ...

Ondanks de economische crisis neemt de statische koopkracht in 2009 in doorsnee met 1¾% toe (tabel 4.6). In 2009 betalen overheid en bedrijfsleven de rekening van de crisis en worden gezinnen ontzien. Hierdoor vergroten gezinnen hun aandeel in de nationale koek (zie figuur 1.1). De statische koopkracht geeft niet weer wat de gevolgen zijn van baanverlies, het schrappen van bonussen of winstdeling en vermogensverlies. Door de kredietcrisis krijgen veel huishoudens hiermee te maken, waardoor hun koopkrachtontwikkeling ongunstiger zal zijn dan de statische koopkrachtcijfers suggereren.

Veel cao's zijn nog voor de crisis afgesloten, waardoor de contractloonstijging met 3% relatief hoog is ten opzichte van de inflatie (1%). Dit geeft een reële loonstijging van 2%. Werkenden gaan er het meest op vooruit (2¼%), daarna volgen uitkeringsgerechtigden (1¼%) en 65-plussers (½%). Vooral werkenden profiteren van het afschaffen van de ww-premie voor werknemers. Voor alle huishoudens verslechtert de koopkracht door de verlaging van de algemene heffingskorting met 67 euro. Door de netto-nettokoppeling werkt deze verlaging harder door voor bijstandsgerechtigden en 65-plussers. De 65-plussers met een hoog aanvullend pensioen gaan erop achteruit doordat de pensioenen niet of zeer beperkt geïndexeerd worden. Huishoudens met kinderen worden geraakt door de bevriezing van de kinderbijslag per 1 juli 2009 en de beperking van de kinderopvangtoeslag. Anderzijds profiteren zij van de verhoging

van het kindgebonden budget. Sommige alleenverdieners hebben nadeel van de beperking van de ‘overdraagbaarheid’ van de algemene heffingskorting.

Door de beperking van de aftrek buitengewone uitgaven en de bijbehorende compensatiemaatregelen vertoont het koopkrachtbeeld in 2009 veel spreiding.

Tabel 4.6 Koopkracht naar huishoudtype, inkomensbron en huishoudinkomen, 2009-2010 ^a								
Bruto huishoudinkomen ^b	Tweeverdiener ^c		Alleenstaande (ouders)		Alleenverdiener		Alle huishoudtypen	
	2009	2010	2009	2010	2009	2010	2009	2010
mediaan koopkrachtmutatie in %								
Werknemers								
< 175% wml	½	- ½	2¼	- ¼	- ½	- ½	} 2¼	} - ½
175-350% wml	1¾	- ½	2¾	- ¼	1¼	- ¾		
> 350% wml	2½	- ½	2¼	- ½	1¾	- ½		
Uitkeringsgerechtigden								
< 120% wml	} ½	} 0	1½	0	- ¼	- ¼	} 1¼	} 0
> 120% wml			2¼	¼	¾	0		
65-plussers								
< 120% aow	1¼	0	1¼	0	} - ¾	} - ¼	} ½	} - ¼
> 120% aow	0	- ¼	- ¾	- ¼				
Totaal							1¾	- ¼

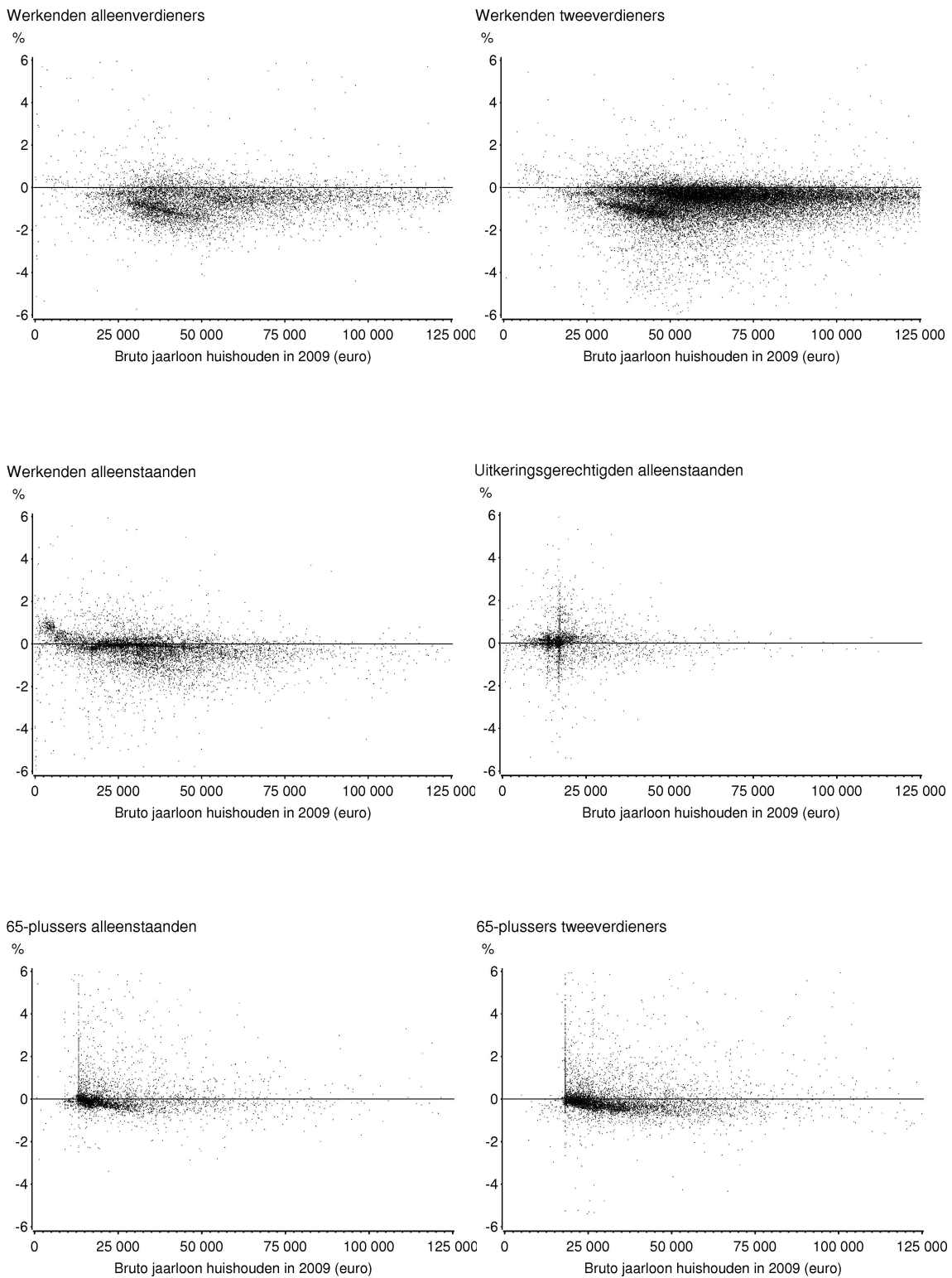
^a Statische koopkrachtmutaties exclusief incidentele inkomensmutaties.
^b Bruto inkomen uit arbeid of uitkering; bruto minimumloon (wml) en bruto 100% aow-uitkering zijn in 2009 ongeveer 18 000 euro.
^c De indeling van tweeverdieners naar inkomensbron is op basis van de meest verdienende partner.

... en daalt slechts licht in 2010

In 2010 is de mediane koopkrachtmutatie -¼% (tabel 4.6). Voor de helft van de huishoudens is de koopkrachtverandering kleiner en voor de andere helft is de koopkrachtverandering groter dan -¼%. De statische koopkrachtontwikkeling is, ondanks de zware crisis, relatief gunstig, omdat de contractloonstijging (1½%) iets hoger is dan de inflatie (1%) en de lasten voor huishoudens beperkt stijgen. De koopkracht van werkenden, die in 2009 nog het meest verbetert, daalt in 2010 (-½%). De koopkracht van 65-plussers daalt met -¼% en voor uitkeringsgerechtigden blijft de koopkracht in doorsnee gelijk. De koopkracht verbetert voor alle huishoudens door de daling van het eerste en tweede schijftarief met 0,05%-punt. Anderzijds verslechtert voor alle huishoudens de koopkracht door de verlaging van de algemene heffingskorting met 20 euro en de verhoging van de werkgeversbijdrage zvw, waarover loonheffing verschuldigd is, van 6,9% naar 7,05%. De koopkracht van de hogere inkomens verslechtert verder door de verkorting van de derde schijf. Over het inkomen in de derde schijf wordt 42% loonheffing ingehouden, terwijl over het inkomen in de vierde schijf 52% wordt ingehouden.

Werkenden ondervinden nadeel van de verlaging van de arbeidskorting. Voor de lagere en midden inkomens is de verlaging 15 euro en voor de hogere inkomens 45 euro.

Figuur 4.1 Koopkracht naar huishoudtype, inkomensbron en huishoudinkomen, mutaties in %, 2010

De koopkracht van 65-plussers verslechtert door de verlaging van de bruto tegemoetkoming aow, maar verbetert door de verhoging van de ouderenkorting. De koopkracht van 65-plussers met aanvullend pensioen blijft achter, omdat de pensioenuitkeringen als gevolg van de nog steeds lage dekkingsgraden van de pensioenfondsen in 2010 naar verwachting niet geïndexeerd worden

Huishoudens met kinderen hebben nadeel van de bevroering van de kinderbijslag, de versobering van het kindgebonden budget en de verdere verlaging van de kinderopvangtoeslag. De afbouw van het kindgebonden budget begint bij een lager inkomensniveau en verloopt sneller dan voorheen en de bedragen per kind zijn bevroren. Bij de kinderopvangtoeslag wordt de maximum uurprijs die vergoed wordt voor de buitenschoolse opvang en voor gastouderopvang verlaagd. De integratie van de tegemoetkoming onderwijsbijdrage en schoolkosten (wtos) voor kinderen van 12 tot 18 jaar in het kindgebonden budget is voordelig voor de huishoudens die wel recht hadden op de wtos, maar er geen gebruik van maakten. Alleenstaande ouders worden deels gecompenseerd door de verhoging van de alleenstaande ouderkorting met bijna 20 euro. De inkomensafhankelijke combinatiekorting geeft compensatie voor werkenden met hogere inkomens. Deze korting voor werkende alleenstaande ouders en minstverdienende partners van tweeverdieners wordt voor inkomens boven 30 000 euro verhoogd met maximaal 89 euro.

De 'overdraagbaarheid' van de algemene heffingskorting voor niet-werkende partners geboren in 1972 of later zonder kinderen in de leeftijd van 0 tot en met 5 jaar wordt in 2010 nogmaals beperkt met 140 euro. Hierdoor daalt de koopkracht met maximaal 0,8%-punt. De groep huishoudens die door deze maatregel geraakt wordt is in 2010 nog klein.

De spreiding in de koopkrachtontwikkeling in 2010 is beperkt (zie figuur 4.3). Verschillen bij een zelfde inkomensniveau worden met name veroorzaakt door het wel of niet hebben van kinderen.

De koopkracht van de standaardhuishoudens, zoals opgenomen in bijlage 13, houdt bij veronderstelling alleen rekening met regelingen die voor alle huishoudens gelden. Hierdoor wordt er geen rekening gehouden met de beperking van de 'overdraagbaarheid' van de algemene heffingskorting en de beperking van de kinderopvangtoeslag.

Bijlagen

Alle bijlagen zijn ook in een elektronische versie beschikbaar op de website van het CPB. Daarnaast wordt een aantal overzichten alleen nog op de website gepubliceerd en niet meer in de bijlagen van het *Centraal Economisch Plan* en de *Macro Economische Verkenning*.

In de huidige bijzondere economische situatie is er meer aandacht voor het verleden. Om deze reden wordt voor een aantal (inter-)nationale kerngegevens een langere tijdreeks opgenomen dan gebruikelijk. Dit betreft de bijlagen 2 en 3.

De cijfers in de hierna volgende tabellen sluiten aan bij de Nationale rekeningen 2008.

In 2005 en 2006 heeft een groot aantal institutionele wijzigingen hun beslag gekregen. Het ging daarbij in 2005 om de invoering van de wet Verlenging loondoorbetalingsverplichting bij ziekte (vlz) en de wet Basisvoorziening kinderopvang (wbk). In 2006 volgden de invoering van de Zorgverzekeringswet (zvw), de wet Vut, prepensioen en levensloop (vpl) en de wet Werk en inkomen naar arbeidsvermogen (wia). Veel van deze institutionele wijzigingen leidden tot financieringsverschuivingen tussen de particuliere en de collectieve sector en zijn als zodanig van invloed op de ontwikkeling van bijvoorbeeld de particuliere consumptie, de overheidsconsumptie, de werkgelegenheid bij bedrijven en de overheid, de arbeidsproductiviteit in de marktsector en de collectieve-lastendruk.

Voor sommige grootheden hebben deze stelselwijzigingen dermate grote gevolgen gehad, dat gemakkelijk een verkeerd beeld kan ontstaan van de onderliggende ontwikkeling. Om die reden is ervoor gekozen in diverse tabellen *in de hoofdttekst* naast de ongecorrigeerde ook gecorrigeerde cijfers toe te voegen, waarbij rekening is gehouden met de verschuivingen die zijn opgetreden als gevolg van de invoering van de genoemde stelselwijzigingen. In de hierna volgende bijlagen worden geen gecorrigeerde cijfers gegeven, teneinde zo goed mogelijk aan te sluiten bij de Nationale rekeningen van het CBS.

Bijlage 1.1 Middelen en bestedingen 2009 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2008 in Prijzen 2008	Volume- mutatie	2009 in prijzen 2008	Prijs- mutatie	2009 in prijzen 2009
Beloning werknemers	295,1	- 1	292,1	3	300,7
Bedrijvensector	240,7	- 1¼	237,4	2¾	243,9
Overheidssector	54,5	½	54,7	4	56,9
Exploitatieoverschot (netto)	147,5				123,2
Afschrijvingen	85,9	2¼	87,8	1½	89,2
Bedrijvensector	70,8	2	72,3	1½	73,3
Overheidssector	15,1	3	15,5	1¾	15,8
Belastingen	75,5				71,0
Subsidies	8,1				8,7
Bruto binnenlands product marktprijzen	595,9	- 4¾	568,2	1¼	575,3
Invoer	407,6	- 10¼	365,7	- 4½	349,3
Goederen	323,1	- 11½	285,7	- 6½	267,1
Diensten	84,5	- 5¼	80,0	2¾	82,1
Totale middelen	1003,5	- 7	933,8	- 1	924,6
Betaalde primaire inkomens	211,1				180,0
Betaalde inkomensoverdrachten	16,8				15,0
Saldo lopende transacties met het buitenland	25,2				21,2
Totaal	253,1				216,3

	2008 in prijzen 2008	Volume- mutatie	2009 in prijzen 2008	Prijs- Mutatie	2009 in prijzen 2009
Consumptieve bestedingen	424,2	- 1	420,3	1½	426,4
Huishoudens	272,5	- 2¾	265,1	½	266,4
Overheid	151,8	2¼	155,1	3	160,0
Uitkeringen in natura	58,4	4	60,8	2¼	62,2
Lonen	54,5	½	54,8	3¾	56,9
Overig	38,9	1¾	39,6	3½	41,0
Investeringen vaste activa	121,7	- 10½	108,8	1¾	110,8
Bedrijvensector	101,0	- 13¾	87,6	1¾	89,2
Woningen	37,9	- 12¼	33,3	2¾	34,2
Overige vaste activa	63,1	- 14	54,4	1¼	55,1
Overheidssector	20,7	2¼	21,2	1¾	21,5
Veranderingen voorraden	0,2		- 2,7		- 2,8
Nationale Bestedingen	546,1	- 3½	526,4	1½	534,4
Uitvoer	457,4	- 11	407,5	- 4½	390,3
Goederen	367,3	- 12¾	320,2	- 6½	299,4
Diensten	90,0	- 3	87,2	4¼	90,9
Totale bestedingen	1003,5	- 7	933,8	- 1	924,6
Uitvoersaldo	49,8				41,0
Ontvangen primaire inkomens	195,5				168,0
Ontvangen inkomensoverdrachten	7,9				7,4
Totaal	253,1				216,3

Bijlage 1.2 Middelen en bestedingen 2010 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2009 in Prijzen 2009	Volume- mutatie	2010 in prijzen 2009	Prijs- mutatie	2010 in prijzen 2010
Beloning werknemers	300,7	- 3¼	289,3	2½	296,7
Bedrijvensector	243,9	- 4½	232,6	2¾	238,9
Overheidssector	56,9	- ¼	56,7	2	57,8
Exploitatieoverschot (netto)	123,2				130,6
Afschrijvingen	89,2	1¼	90,2	1¼	91,3
Bedrijvensector	73,3	¾	73,9	1	74,6
Overheidssector	15,8	3	16,3	2¼	16,7
Belastingen	71,0				70,8
Subsidies	8,7				8,9
Bruto binnenlands product marktprijzen	575,3	0	576,0	¾	580,5
Invoer	349,3	½	351,0	0	351,2
Goederen	267,1	1¼	270,6	- ¼	270,0
Diensten	82,1	- 2	80,5	1	81,3
Totale middelen	924,6	¼	927,0	½	931,7
Betaalde primaire inkomens	180,0				182,0
Betaalde inkomensoverdrachten	15,0				17,6
Saldo lopende transacties met het buitenland	21,2				33,1
Totaal	216,3				232,8

	2009 in prijzen 2009	Volume- mutatie	2010 in prijzen 2009	Prijs- Mutatie	2010 in prijzen 2010
Consumptieve bestedingen	426,4	- 1/2	424,8	1 1/4	430,1
Huishoudens	266,4	- 3/4	264,3	1 1/4	267,3
Overheid	160,0	1/4	160,5	1 1/2	162,8
Uitkeringen in natura	62,2	1 1/2	63,1	3/4	63,6
Lonen	56,9	0	56,9	1 3/4	57,8
Overig	41,0	- 1 1/4	40,5	2	41,3
Investeringen vaste activa	110,8	- 6 1/2	103,4	1 1/4	104,8
Bedrijvensector	89,2	- 9	81,3	1 1/4	82,3
Woningen	34,2	- 8	31,4	2 1/4	32,1
Overige vaste activa	55,1	- 9 1/2	49,9	1/2	50,1
Overheidssector	21,5	2 3/4	22,1	1 1/2	22,5
Veranderingen voorraden	- 2,8		- 1,1		- 1,1
Nationale Bestedingen	534,4	- 1 1/4	527,1	1 1/4	533,7
Uitvoer	390,3	2 1/2	399,9	- 1/2	398,0
Goederen	299,4	2 3/4	307,9	- 1	304,9
Diensten	90,9	1 1/4	92,0	1 1/4	93,0
Totale bestedingen	924,6	1/4	927,0	1/2	931,7
Uitvoersaldo	41,0				46,8
Ontvangen primaire inkomens	168,0				178,0
Ontvangen inkomenoverdrachten	7,4				8,1
Totaal	216,3				232,8

Bijlage 2 Kerngegevens voor Nederland, 1970-2010

	1970	1971	1972
	mutaties per jaar in %		
Internationale conjunctuur			
Relevante wereldhandel	.	.	.
Prijspeil goederenimport	7,6	6,1	1,9
Concurrentenprijs	.	.	.
Ruwe-olieprijs (Brent, niveau in dollars per vat)	2,2	3,2	3,6
Eurokeurs (dollar per euro)	0,61	0,63	0,69
Lange rente (niveau in %)	8,0	7,6	7,4
Volume bestedingen en buitenlandse handel			
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	6,1	4,3	3,5
Consumptie huishoudens	6,3	2,2	3,0
Overheidsbestedingen	5,2	5,8	0,7
Bruto investeringen bedrijven (exclusief woningen)	17,0	1,8	-7,0
Uitvoer van goederen (exclusief energie)	10,7	9,8	10,2
w.v. binnenslands geproduceerd	9,3	10,1	10,5
wederuitvoer	17,6	8,2	8,4
Invoer van goederen	13,1	3,4	3,4
Prijzen, lonen en koopkracht			
Prijspeil goederenexport (exclusief energie)	4,5	1,5	3,4
Prijsconcurrentiepositie ^a	.	.	.
Consumentenprijsindex (cpi)	4,4	7,6	7,8
Contractloon marktsector	8,2	11,4	13,6
Loonsom per arbeidsjaar marktsector	12,4	13,5	13,0
Koopkracht, mediaan alle huishoudens	.	.	.
Arbeidsmarkt			
Beroepsbevolking	1,5	0,8	1,3
Werkzame beroepsbevolking	1,6	0,5	0,6
Werkloze beroepsbevolking (niveau in %)	0,7	0,9	1,5
Werkloze beroepsbevolking (in dzd personen)	31	43	73
Marktsector^b			
Productie	6,1	3,8	3,3
Arbeidsproductiviteit	.	4,1	5,3
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	1,0	-0,3	-1,9
Prijs toegevoegde waarde	5,1	7,0	7,2
Reële arbeidskosten	6,9	6,3	5,5
	niveau in %		
Arbeidsinkomensquote	78,0	79,7	80,2
Winstquote (van productie in Nederland) ^c	17,6	16,0	15,4
	niveau in % bbp		
Collectieve sector			
EMU-saldo collectieve sector	-1,5	-1,6	-0,7
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar)	49,4	46,8	44,3
Collectieve lasten	36,0	37,4	38,3

^a Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen.

^b Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerend goed sector.

^c Marktsector exclusief banken en verzekeringen.

1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982
.	.	.	12,5	3,7	5,2	8,7	3,1	0,8	3,0
9,0	28,5	10,5	6,2	5,3	0,9	7,9	12,0	10,0	3,6
.	.	.	4,5	1,8	-0,7	6,4	9,3	13,8	-0,6
4,3	12,9	11,5	13,1	14,3	14,3	32,1	37,9	36,7	33,4
0,79	0,82	0,87	0,83	0,90	1,02	1,10	1,11	0,88	0,83
7,9	9,8	8,8	9,0	8,1	7,7	8,8	10,1	11,5	9,9
5,4	3,4	0,0	4,5	2,5	2,7	2,0	1,3	-0,8	-1,2
4,9	2,2	3,2	4,9	3,3	4,3	2,2	0,0	-2,4	-1,4
0,9	3,2	5,9	3,8	2,2	3,0	2,5	2,2	1,6	0,9
4,4	-3,5	-4,2	0,1	9,2	2,3	-0,2	3,4	-10,8	-0,8
11,8	7,4	-5,7	10,6	-0,9	3,2	11,7	3,0	7,3	1,0
12,1	8,5	-7,0	9,8	-1,6	2,1	12,6	2,8	6,5	1,1
10,2	2,8	0,0	13,9	1,7	6,9	8,5	3,7	9,8	0,7
10,7	-1,5	-4,3	9,3	2,1	2,7	6,5	1,9	-2,5	-0,9
7,2	22,1	5,8	4,0	1,4	1,1	4,1	6,2	7,5	3,8
.	.	.	0,5	1,4	-2,4	3,0	3,5	5,5	-4,8
8,0	9,6	10,2	8,8	6,7	4,1	4,2	6,5	6,7	6,0
12,0	14,3	12,5	9,0	7,6	6,5	5,6	4,7	3,4	7,3
15,7	15,2	11,9	10,7	8,2	7,2	5,2	5,7	4,1	6,7
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
0,8	0,4	0,3	0,7	0,6	0,1	0,3	2,2	1,6	0,7
0,7	0,0	-0,6	0,4	0,6	0,0	0,2	1,7	-0,7	-2,0
1,6	2,0	2,8	3,1	3,1	3,2	3,3	3,8	6,0	8,4
77	95	139	153	152	159	166	194	307	437
5,7	2,6	-1,8	4,7	2,1	3,6	1,6	0,5	-2,1	-1,8
5,8	2,9	-0,5	5,3	2,0	3,0	0,1	0,1	0,0	1,8
-0,2	-0,3	-1,3	-0,6	0,1	0,5	1,5	0,5	-2,1	-3,5
7,2	13,9	4,3	7,3	4,0	4,7	4,4	5,7	6,2	4,3
8,5	1,5	8,1	3,9	4,8	2,1	0,7	0,2	-2,0	2,5
80,6	79,2	86,6	84,4	87,0	86,3	87,3	87,3	86,3	87,4
15,3	13,3	7,2	10,1	6,7	6,4	2,8	1,5	1,4	2,0
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
0,5	-0,3	-2,8	-2,0	-0,8	-2,1	-2,5	-3,9	-4,9	-6,2
41,1	38,1	38,8	37,9	37,8	41,1	42,3	44,6	48,0	53,7
39,6	38,9	40,8	40,8	42,1	42,3	42,8	42,3	41,5	42,7

Bijlage 2 Kerngegevens voor Nederland, 1970-2010 (vervolg)

	1983	1984	1985
	mutaties per jaar in %		
Internationale conjunctuur			
Relevante wereldhandel	2,4	7,6	4,3
Prijspeil goederenimport	0,8	3,9	2,9
Concurrentenprijs	2,9	8,0	1,8
Ruwe-olieprijs (Brent, niveau in dollars per vat)	29,8	28,7	27,6
Eurokeurs (dollar per euro)	0,77	0,69	0,66
Lange rente (niveau in %)	8,2	8,1	7,3
Volume bestedingen en buitenlandse handel			
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	2,1	3,1	2,6
Consumptie huishoudens	1,3	0,6	1,4
Overheidsbestedingen	1,9	0,6	3,0
Bruto investeringen bedrijven (exclusief woningen)	6,8	9,0	14,8
Uitvoer van goederen (exclusief energie)	2,5	8,9	6,2
w.v. binnenslands geproduceerd	2,0	7,5	3,6
wederuitvoer	4,1	13,5	14,6
Invoer van goederen	4,2	5,2	5,3
Prijzen, lonen en koopkracht			
Prijspeil goederenexport (exclusief energie)	1,5	3,9	1,6
Prijsconcurrentiepositie ^a	1,6	3,7	-0,6
Consumentenprijsindex (cpi)	2,8	3,3	2,3
Contractloon marktsector	2,3	-0,1	1,1
Loonsom per arbeidsjaar marktsector	4,2	1,4	2,5
Koopkracht, mediaan alle huishoudens	.	.	.
Arbeidsmarkt			
Beroepsbevolking	0,8	0,4	0,7
Werkzame beroepsbevolking	-1,1	0,4	1,9
Werkloze beroepsbevolking (niveau in %)	10,2	10,2	9,1
Werkloze beroepsbevolking (in dzd personen)	533	534	482
Marktsector^b			
Productie	1,4	3,5	3,0
Arbeidsproductiviteit	3,8	3,2	1,0
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	-2,3	0,2	2,0
Prijs toegevoegde waarde	1,9	2,5	0,1
Reële arbeidskosten	2,4	-1,4	1,6
	niveau in %		
Arbeidsinkomensquote	86,3	82,3	84,0
Winstquote (van productie in Nederland) ^c	5,2	9,1	7,1
Collectieve sector			
	niveau in % BBP		
EMU-saldo collectieve sector	-5,5	-5,2	-3,6
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar)	59,8	63,4	68,7
Collectieve lasten	43,6	41,9	42,2

^a Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen.

^b Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerend goed sector.

^c Marktsector exclusief banken en verzekeringen.

1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
4,7	7,3	7,0	7,4	4,4	3,6	2,8	-1,9	10,3	7,7
-17,0	-3,7	-0,3	3,9	-1,8	-1,1	-2,6	-3,7	-0,2	-0,1
-11,6	-6,5	5,2	6,0	-4,5	1,0	-2,8	0,1	2,5	3,4
14,4	18,4	14,9	18,2	23,7	20,0	19,3	17,0	15,8	17,0
0,90	1,09	1,12	1,04	1,21	1,18	1,25	1,19	1,21	1,37
6,4	6,4	6,4	7,2	8,9	8,7	8,1	6,4	6,9	6,9
2,8	1,9	3,4	4,4	4,2	2,4	1,7	1,3	3,0	3,1
2,4	2,1	1,6	3,2	4,0	2,7	0,7	0,8	2,0	2,7
0,7	4,0	1,6	1,4	2,7	2,6	3,0	1,9	2,2	2,7
10,4	1,0	10,4	4,8	4,4	3,1	-1,4	-3,1	-0,6	9,3
0,4	5,4	10,1	8,1	6,7	5,4	2,4	4,4	10,3	11,0
-0,9	5,6	6,9	7,0	5,9	2,9	1,5	1,8	5,6	6,8
4,1	4,7	19,9	10,9	9,0	12,2	4,8	10,7	21,0	19,7
4,4	4,0	6,5	8,4	5,0	5,4	2,0	0,7	10,6	11,4
-7,5	-3,8	1,1	3,4	-2,3	-0,7	-1,9	-3,4	0,6	1,2
-5,6	-2,5	4,1	1,7	-2,9	1,4	-1,4	2,9	1,0	0,9
0,2	-0,5	0,7	1,1	2,5	3,9	3,7	2,1	2,7	2,0
1,2	0,5	0,7	1,6	2,9	3,6	4,1	3,2	1,6	1,4
2,6	1,6	1,6	0,9	3,1	4,8	4,4	3,2	3,1	1,6
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
4,2	4,1	2,2	1,0	2,3	2,1	1,7	1,7	1,0	2,0
4,8	4,3	2,3	1,8	3,0	2,6	1,6	0,7	-0,1	2,4
8,6	8,5	8,4	7,6	6,9	6,5	6,5	7,5	8,5	8,1
475	486	490	452	419	400	411	481	547	533
5,0	3,2	4,5	5,1	4,7	2,5	1,7	0,8	3,4	3,9
2,6	1,2	2,5	2,5	1,4	0,7	0,2	1,0	3,5	1,5
2,4	1,9	2,0	2,6	3,3	1,8	1,5	-0,2	-0,1	2,3
2,1	-0,5	1,2	1,6	0,0	2,7	2,1	1,6	1,8	1,5
0,3	2,8	0,3	-0,7	3,0	2,0	2,2	1,6	1,3	0,1
82,3	83,4	81,8	79,2	80,6	82,2	83,6	85,2	82,1	80,8
8,6	6,1	8,0	11,1	10,2	8,0	6,9	3,9	7,2	8,7
-4,6	-5,4	-4,2	-5,0	-5,3	-2,7	-4,2	-2,8	-3,5	-9,2
70,6	73,0	75,5	75,6	76,9	76,7	77,4	78,5	75,3	76,1
42,7	44,8	44,7	41,9	41,9	44,1	43,5	44,8	42,5	40,2

Bijlage 2 Kerngegevens voor Nederland, 1970-2010 (vervolg)

	1996	1997	1998	1999	2000
	mutaties per jaar in %				
Internationale conjunctuur					
Relevante wereldhandel	5,9	7,2	8,3	3,8	11,7
Prijspeil goederenimport	0,3	1,5	- 3,5	- 1,8	6,6
Concurrentenprijs	- 1,6	3,6	- 2,2	- 1,5	8,3
Ruwe-olieprijs (Brent, niveau in dollars per vat)	20,6	19,1	12,8	17,8	28,4
Eurokeurs (dollar per euro)	1,31	1,13	1,11	1,07	0,92
Lange rente (niveau in %)	6,2	5,6	4,6	4,6	5,4
Volume bestedingen en buitenlandse handel					
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	3,4	4,3	3,9	4,7	3,9
Consumptie huishoudens	4,3	3,5	5,1	5,3	3,7
Overheidsbestedingen	0,5	1,5	3,0	3,5	3,0
Bruto investeringen bedrijven (exclusief woningen)	10,4	13,5	8,3	11,3	- 2,0
Uitvoer van goederen (exclusief energie)	3,8	11,3	7,5	9,0	15,7
w.v. binnenslands geproduceerd	2,4	5,9	3,8	4,1	6,5
wederuitvoer	6,4	21,3	13,7	16,7	28,7
Invoer van goederen	4,9	12,1	9,1	9,3	14,1
Prijzen, lonen en koopkracht					
Prijspeil goederenexport (exclusief energie)	- 0,2	2,2	- 1,9	- 2,7	3,7
Prijsconcurrentiepositie ^a	- 1,6	1,1	- 1,9	0,2	1,8
Consumentenprijsindex (cpi)	2,1	2,2	2,0	2,2	2,6
Contractloon marktsector	1,9	2,3	3,1	2,9	3,2
Loonsom per arbeidsjaar marktsector	1,8	2,8	4,1	3,9	5,3
Koopkracht, mediaan alle huishoudens	.	0,5	1,9	0,3	1,1
Arbeidsmarkt					
Beroepsbevolking	1,4	2,2	1,6	1,8	1,7
Werkzame beroepsbevolking	2,0	3,2	3,2	2,7	2,2
Werkloze beroepsbevolking (niveau in %)	7,5	6,6	5,1	4,3	3,8
Werkloze beroepsbevolking (in dzd personen)	501	448	354	301	270
Marktsector^b					
Productie	3,6	5,5	4,9	5,8	5,1
Arbeidsproductiviteit	0,7	2,0	2,2	3,1	3,1
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	2,9	3,4	2,7	2,6	1,9
Prijs toegevoegde waarde	0,6	1,7	1,4	1,0	2,7
Reële arbeidskosten	1,3	1,1	2,7	2,9	2,6
	niveau in %				
Arbeidsinkomensquote	80,9	79,8	80,0	80,1	80,0
Winstquote (van productie in Nederland) ^c	7,5	8,4	9,1	10,3	11,8
Collectieve sector					
	niveau in % bbp				
EMU-saldo collectieve sector	- 1,9	- 1,2	- 0,9	0,4	2,0
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar)	74,1	68,2	65,7	61,1	53,8
Collectieve lasten	40,2	39,7	39,4	40,4	39,9

^a Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen.

^b Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerend goed sector.

^c Marktsector exclusief banken en verzekeringen.

2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
0,6	1,4	3,6	7,6	5,3	8,5	6,2	1,1	-14 ³ / ₄	2 ¹ / ₂
-1,5	-4,6	-2,4	1,0	3,2	3,5	1,9	4,5	-6 ¹ / ₂	-1 ¹ / ₄
2,5	-1,2	-2,6	1,6	3,1	4,5	1,9	4,3	-1 ³ / ₄	-1
24,4	25,0	28,8	38,2	54,4	65,2	72,5	96,9	58	65
0,90	0,94	1,13	1,24	1,24	1,26	1,37	1,47	1,37	1,40
5,0	4,9	4,1	4,1	3,4	3,8	4,3	4,3	3 ³ / ₄	4
1,9	0,1	0,3	2,2	2,0	3,4	3,6	2,0	-4 ³ / ₄	0
1,8	0,9	-0,2	1,0	1,0	-0,3	1,7	1,3	-2 ³ / ₄	-3 ³ / ₄
4,9	4,1	2,6	-1,0	1,1	8,9	3,8	2,5	2 ¹ / ₄	1 ¹ / ₂
-3,0	-7,6	-1,0	-2,7	2,2	9,7	5,3	7,0	-14	-9 ¹ / ₂
1,3	1,4	2,4	9,1	6,7	9,3	8,0	1,0	-13 ³ / ₄	3
-2,0	2,8	-2,7	4,1	1,2	4,7	5,0	-1,6	-14 ³ / ₄	1 ¹ / ₂
5,5	-0,4	9,0	15,2	12,9	14,1	10,9	3,6	-12 ¹ / ₂	4 ¹ / ₂
2,1	0,4	3,1	8,1	5,9	10,0	6,4	3,7	-11 ¹ / ₂	1 ¹ / ₄
0,1	-2,6	-2,0	-0,2	0,9	1,2	1,8	2,0	-2 ³ / ₄	-1 ¹ / ₂
0,7	-0,7	-2,2	0,5	-0,2	1,2	-1,4	0,2	1 ³ / ₄	0
4,5	3,4	2,1	1,2	1,7	1,1	1,6	2,5	1	1
4,2	3,5	2,7	1,5	0,7	2,0	1,8	3,5	3	1 ¹ / ₂
5,4	5,5	4,5	3,5	1,4	2,6	3,3	3,6	2 ³ / ₄	2 ³ / ₄
3,3	0,5	-1,2	0,2	-1,8	2,5	2,2	-0,1	1 ³ / ₄	-1 ¹ / ₄
1,2	0,9	0,9	0,0	0,0	1,2	1,6	1,5	1 ¹ / ₂	0
1,5	0,2	-0,5	-1,2	0,0	2,2	2,6	2,1	-3 ⁴ / ₄	-2 ³ / ₄
3,5	4,1	5,4	6,5	6,5	5,5	4,5	3,9	5 ¹ / ₄	8
252	302	399	479	483	413	344	304	405	615
1,6	-0,8	0,0	2,6	3,4	4,6	4,7	2,1	-6 ¹ / ₄	-1 ¹ / ₄
0,6	1,0	2,5	4,0	3,4	2,7	1,9	0,9	-3 ³ / ₄	5 ¹ / ₂
0,9	-1,7	-2,5	-1,3	0,0	1,9	2,7	1,2	-2 ¹ / ₂	-5 ¹ / ₄
4,0	4,7	2,1	-0,5	1,3	-0,5	0,3	1,4	4 ¹ / ₄	1
1,4	0,7	2,4	4,0	0,2	3,2	2,9	2,2	-1 ³ / ₄	1 ³ / ₄
80,6	80,4	80,3	80,2	77,4	77,6	78,4	79,0	81 ¹ / ₄	78 ¹ / ₂
10,1	11,2	10,9	10,8	11,7	14,1	14,6	13,2	9 ¹ / ₄	12
-0,2	-2,1	-3,1	-1,7	-0,3	0,5	0,2	0,7	-4,6	-6,2
50,7	50,5	52,0	52,4	51,8	47,4	45,5	58,2	59,9	65,8
38,3	37,7	37,4	37,5	37,6	39,0	38,9	39,1	38,3	38,3

Bijlage 3 Kerngegevens wereldeconomie en externe data voor Nederland, 1970-2010

	1970	1971	1972
	mutaties per jaar in %		
Kerngegevens wereldeconomie			
Bbp volume			
Eurogebied	.	3,7	4,7
Verenigde Staten	.	3,5	5,6
Japan	.	4,7	8,4
Azië exclusief Japan	.	.	.
Wereld	.	.	.
Wereldhandelsvolume goederen	.	.	.
Invoervolume EU-15 (goederen)	.	.	.
Consumentenprijsindex eurogebied (hicp)	2,9	5,8	6,2
Consumentenprijsindex Verenigde Staten (cpi)	5,9	4,2	3,3
Wereldhandelsprijs (euro's)	.	.	.
Industrieproducten (euro's)	.	.	.
Grondstoffen excl. energie (euro's, HWWI)	.	.	.
Voedings- en genotmiddelen	.	.	.
Industriële grondstoffen van agrarische oorsprong	.	.	.
Metalen	.	.	.
Energie (euro's, HWWI)	.	.	.
Externe data voor Nederland			
Relevant wereldhandelsvolume, goederen excl. energie	.	.	.
Invoerprijs Nederland (gulden/euro)			
Goederen	7,6	6,1	1,9
Goederen exclusief energie	7,5	3,8	4,7
Consumptiegoederen	6,6	7,2	8,0
Investeringsgoederen	7,0	6,2	0,1
Overige grondstoffen en halfabrikaten	8,1	1,8	3,0
Wederuitvoer	7,1	4,4	9,1
Energie	8,6	24,9	- 13,8
Concurrentenprijs, goederen excl. energie	.	.	.
Relatieve arbeidskosten pep Nederland tov concurrenten ^a	.	.	.
	niveaus		
Eurokoers (dollar per euro, niveau)	0,61	0,63	0,69
Ruwe olieprijs (Brent, dollar per vat)	2,2	3,2	3,6
Ruwe olieprijs (Brent, euro per vat)	3,7	5,1	5,3
Lange rente Duitsland	8,3	8,0	7,9
Lange rente Verenigde Staten	7,3	6,2	6,2
Korte rente eurogebied	9,4	7,1	5,6
Korte rente Verenigde Staten	7,6	5,0	4,7

^a Verwerkende industrie.

1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982
5,7	2,8	-0,6	4,7	3,0	3,1	3,6	2,0	0,6	0,7
5,9	-0,5	-0,2	5,4	4,7	5,6	3,2	-0,2	2,5	-2,0
8,0	-1,2	3,1	4,0	4,4	5,3	5,5	2,8	2,9	2,8
.	.	.	.	.	.	.	5,5	6,0	5,6
.	.	.	.	.	.	.	2,3	2,2	0,8
.	.	.	10,3	5,4	5,6	7,1	1,7	1,5	-1,1
.	.	.	12,2	1,5	4,0	9,8	0,5	-3,9	0,9
8,8	13,3	11,9	10,7	11,4	9,0	9,9	12,5	12,2	11,1
6,3	11,0	9,1	5,8	6,5	7,6	11,3	13,5	10,4	6,2
.	.	.	6,4	0,1	-3,0	10,1	17,1	23,3	1,1
.	.	.	6,3	0,0	0,0	5,5	9,0	20,6	3,1
.	.	.	14,2	3,9	-18,3	11,6	10,6	6,7	-8,6
.	.	.	13,2	19,1	-25,5	1,8	7,7	7,4	-10,2
.	.	.	19,9	-8,2	-13,2	15,4	19,5	9,0	-10,1
.	.	.	11,3	-6,3	-9,0	24,5	7,9	3,8	-4,9
.	.	.	11,0	1,0	-8,3	100,6	15,8	23,0	-0,9
.	.	.	12,5	3,7	5,2	8,7	3,1	0,8	3,0
9,0	28,5	10,5	6,2	5,3	0,9	7,9	12,0	10,0	3,6
9,2	16,1	12,4	4,5	7,7	3,0	2,8	4,5	3,4	4,9
9,1	14,7	7,9	5,6	6,8	2,1	2,3	9,6	2,6	1,5
-1,0	18,4	8,6	5,1	3,3	1,5	3,9	8,6	12,7	8,1
12,2	9,6	18,4	3,7	10,3	5,2	-0,1	-0,2	0,7	6,9
5,6	36,5	5,1	4,8	4,4	-0,4	9,5	8,3	5,2	2,8
7,6	144,7	2,2	14,3	-5,5	-9,6	33,6	47,3	35,4	-0,4
.	.	.	4,5	1,8	-0,7	6,4	9,3	13,8	-0,6
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
0,79	0,82	0,87	0,83	0,90	1,02	1,10	1,11	0,88	0,83
4,3	12,9	11,5	13,1	14,3	14,3	32,1	37,9	36,7	33,4
5,4	15,8	13,2	15,8	15,9	14,0	29,2	34,2	41,5	40,5
9,3	10,4	8,7	8,0	6,5	6,1	7,6	8,5	10,1	8,9
6,8	7,6	8,0	7,6	7,4	8,4	9,4	11,5	13,9	13,0
12,1	9,9	5,0	4,2	4,4	3,7	6,7	9,5	12,1	8,9
8,4	10,2	6,4	5,3	5,6	8,2	11,2	13,1	15,9	12,3

Bijlage 3 Kerngegevens wereldeconomie en externe data voor Nederland, 1970-2010 (vervolg)

	1983	1984	1985
	mutaties per jaar in %		
Kerngegevens wereldeconomie			
Bbp volume			
Eurogebied	1,5	2,3	2,4
Verenigde Staten	4,5	7,2	4,1
Japan	1,6	3,1	5,1
Azië exclusief Japan	7,3	7,6	6,3
Wereld	2,8	4,6	3,6
Wereldhandelsvolume goederen	1,9	9,1	2,5
Invoervolume EU-15 (goederen)	1,6	6,8	4,8
Consumentenprijsindex eurogebied (hicp)	9,1	7,7	6,2
Consumentenprijsindex Verenigde Staten (cpi)	3,2	4,4	3,5
Wereldhandelsprijs (euro's)	2,6	9,5	1,7
Industrieproducten (euro's)	4,2	9,4	3,1
Grondstoffen excl. energie (euro's, HWWI)	15,3	13,0	- 8,9
Voedings- en genotmiddelen	17,7	17,4	- 11,4
Industriële grondstoffen van agrarische oorsprong	7,7	13,0	- 10,3
Metalen	18,3	7,2	- 4,2
Energie (euro's, HWWI)	- 6,0	7,3	0,3
Externe data voor Nederland			
Relevant wereldhandelsvolume, goederen excl. energie	2,4	7,6	4,3
Invoerprijs Nederland (gulden/euro)			
Goederen	0,8	3,9	2,9
Goederen exclusief energie	2,4	3,4	2,6
Consumptiegoederen	0,7	- 0,3	7,2
Investeringsgoederen	3,3	0,1	- 1,0
Overige grondstoffen en halfabrikaten	2,9	5,3	3,6
Wederuitvoer	2,4	3,4	- 0,5
Energie	- 4,2	6,0	4,0
Concurrentenprijs, goederen excl. energie	2,9	8,0	1,8
Relatieve arbeidskosten pep Nederland tov concurrenten ^a	.	.	.
	niveaus		
Eurokoers (dollar per euro, niveau)	0,77	0,69	0,66
Ruwe olieprijs (Brent, dollar per vat)	29,8	28,7	27,6
Ruwe olieprijs (Brent, euro per vat)	38,6	41,9	41,6
Lange rente Duitsland	8,1	8,0	7,0
Lange rente Verenigde Staten	11,1	12,4	10,6
Korte rente eurogebied	5,8	6,0	5,4
Korte rente Verenigde Staten	9,1	10,4	8,0

^a Verwerkende industrie.

1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
2,5	2,3	4,1	4,1	3,5	2,6	1,2	- 0,7	2,5	2,5
3,4	3,3	4,1	3,5	1,9	- 0,2	3,3	2,7	4,1	2,5
3,0	3,8	6,8	5,3	5,2	3,4	1,0	0,2	1,1	2,0
6,9	8,1	9,1	6,3	5,9	6,4	8,3	8,4	9,0	8,6
3,4	3,6	4,4	3,6	2,7	1,0	1,9	1,8	3,1	3,1
3,9	6,2	8,1	7,5	3,9	2,9	4,6	3,9	10,4	9,6
6,1	7,8	8,0	8,4	4,2	3,2	2,0	- 4,8	10,1	7,1
3,7	3,2	3,3	4,6	4,9	4,3	3,8	3,4	2,8	2,6
1,9	3,6	4,1	4,8	5,4	4,2	3,0	3,0	2,6	2,8
- 22,4	- 8,2	3,1	8,2	- 6,5	1,4	- 4,6	0,1	0,9	- 3,7
- 14,1	- 7,5	4,1	6,8	- 7,0	2,7	- 4,5	1,5	- 0,5	- 4,4
- 22,5	- 13,2	23,3	2,8	- 18,2	- 8,3	- 8,5	- 2,1	20,0	- 0,3
- 24,4	- 29,3	18,0	- 1,3	- 25,2	- 3,3	- 7,9	9,7	26,4	- 8,8
- 14,5	1,9	7,4	10,9	- 5,7	- 9,8	- 7,5	- 8,3	18,2	3,9
- 25,9	- 3,8	43,2	0,6	- 21,9	- 10,8	- 9,8	- 6,7	15,1	5,2
- 59,3	1,3	- 16,4	27,3	7,0	- 11,2	- 7,3	- 6,7	- 6,7	- 3,1
4,7	7,3	7,0	7,4	4,4	3,6	2,8	- 1,9	10,3	7,7
- 17,0	- 3,7	- 0,3	3,9	- 1,8	- 1,1	- 2,6	- 3,7	- 0,2	- 0,1
- 8,3	- 3,2	1,3	2,3	- 2,7	- 0,7	- 2,0	- 3,3	0,3	0,0
0,0	- 5,0	0,2	2,6	0,5	1,3	- 0,3	- 3,3	1,1	- 1,2
- 9,1	- 2,5	2,4	0,6	- 0,3	- 0,4	- 2,1	- 1,7	- 1,4	- 3,4
- 7,9	- 2,2	1,6	3,3	- 3,7	- 0,9	- 1,9	- 2,7	1,2	1,8
- 12,9	- 4,1	1,2	1,0	- 4,0	- 1,7	- 2,8	- 4,6	- 0,6	- 0,6
- 55,8	- 8,4	- 16,5	24,0	9,5	- 5,3	- 9,6	- 9,2	- 7,5	- 1,7
- 11,6	- 6,5	5,2	6,0	- 4,5	1,0	- 2,8	0,1	2,5	3,4
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
0,90	1,09	1,12	1,04	1,21	1,18	1,25	1,19	1,21	1,37
14,4	18,4	14,9	18,2	23,7	20,0	19,3	17,0	15,8	17,0
16,0	16,9	13,4	17,6	19,6	17,0	15,4	14,3	13,1	12,4
6,2	6,2	6,5	6,9	8,7	8,4	7,8	6,4	6,8	6,8
7,7	8,4	8,8	8,5	8,6	7,9	7,0	5,9	7,1	6,6
4,6	4,0	4,3	7,1	8,5	9,2	9,5	7,3	5,4	4,5
6,5	6,9	7,7	9,1	8,1	5,8	3,7	3,2	4,6	5,9

Bijlage 3 Kerngegevens wereldeconomie en externe data voor Nederland, 1970-2010 (vervolg)

	1996	1997	1998	1999	2000
	mutaties per jaar in %				
Kerngegevens wereldeconomie					
Bbp volume					
Eurogebied	1,6	2,6	2,8	2,9	3,9
Verenigde Staten	3,7	4,5	4,2	4,5	3,7
Japan	2,7	1,6	- 2,0	- 0,1	2,9
Azië exclusief Japan	8,0	6,1	1,8	6,4	7,1
Wereld	3,7	4,0	2,4	3,5	4,6
Wereldhandelsvolume goederen	7,4	9,3	4,6	5,8	14,2
Invoervolume EU-15 (goederen)	4,4	8,0	10,6	5,6	12,7
Consumentenprijsindex eurogebied (hicp)	2,0	1,7	1,2	1,2	2,2
Consumentenprijsindex Verenigde Staten (cpi)	2,9	2,3	1,5	2,2	3,4
Wereldhandelsprijs (euro's)	2,5	9,4	- 4,2	1,3	15,1
Industrieproducten (euro's)	1,2	7,1	- 1,7	0,6	10,2
Grondstoffen excl. energie (euro's, HWWI)	- 3,6	15,8	- 13,9	- 5,7	19,7
Voedings- en genotmiddelen	8,5	18,2	- 14,9	- 15,8	7,2
Industriële grondstoffen van agrarische oorsprong	- 12,1	10,5	- 12,6	1,4	22,2
Metalen	- 7,5	17,8	- 13,9	- 0,2	29,6
Energie (euro's, HWWI)	20,1	11,2	- 27,8	33,4	73,1
Externe data voor Nederland					
Relevant wereldhandelsvolume, goederen excl. energie	5,9	7,2	8,3	3,8	11,7
Invoerprijs Nederland (gulden/euro)					
Goederen	0,3	1,5	- 3,5	- 1,8	6,6
Goederen exclusief energie	- 1,3	1,1	- 1,8	- 3,5	2,5
Consumptiegoederen	- 0,2	1,8	0,8	- 0,2	0,4
Investeringsgoederen	- 3,4	- 6,3	- 5,5	- 4,7	- 1,9
Overige grondstoffen en halffabrikaten	- 1,0	2,2	- 0,2	- 3,4	5,5
Wederuitvoer	- 1,3	2,0	- 3,0	- 4,2	1,4
Energie	23,1	7,0	- 26,8	31,2	69,6
Concurrentenprijs, goederen excl. energie	- 1,6	3,6	- 2,2	- 1,5	8,3
Relatieve arbeidskosten pep Nederland tov concurrenten ^a	- 4,2	- 2,5	3,2	0,1	- 6,5
	niveaus				
Eurokoers (dollar per euro, niveau)	1,31	1,13	1,11	1,07	0,92
Ruwe olieprijs (Brent, dollar per vat)	20,6	19,1	12,8	17,8	28,4
Ruwe olieprijs (Brent, euro per vat)	15,8	16,9	11,5	16,7	30,7
Lange rente Duitsland	6,2	5,7	4,6	4,5	5,3
Lange rente Verenigde Staten	6,4	6,4	5,3	5,6	6,0
Korte rente eurogebied	3,3	3,3	3,5	3,0	4,4
Korte rente Verenigde Staten	5,4	5,6	5,5	5,3	6,5

^a Verwerkende industrie.

2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1,9	0,9	0,8	2,2	1,7	2,9	2,7	0,7	- 4½	0
1,1	1,8	2,5	3,6	3,1	2,7	2,1	0,5	- 3¼	1¼
0,2	0,3	1,5	2,7	1,9	2,0	2,3	- 0,7	- 6	1
4,8	6,6	7,4	8,2	8,4	9,2	9,8	6,7	4	6½
2,2	2,8	3,8	5,1	4,6	5,1	5,0	2,9	- 1¾	2½
- 0,4	3,2	5,9	11,2	8,3	9,6	7,2	2,4	- 15¾	3½
1,2	0,7	4,0	7,1	4,8	8,4	4,9	- 2,6	- 15	¼
2,4	2,3	2,1	2,2	2,2	2,2	2,1	3,3	¼	¾
2,8	1,6	2,3	2,7	3,4	3,2	2,9	3,8	- ¾	1
- 0,4	- 4,3	- 8,2	- 0,8	5,4	4,3	- 1,7	4,4	- 4	- 1¼
0,0	- 4,8	- 8,9	- 3,3	2,4	1,2	- 3,2	1,6	¾	- 2½
- 7,1	- 2,6	- 4,6	9,7	10,0	25,6	7,8	4,9	- 20	1
- 4,3	6,1	- 9,5	1,6	- 0,1	9,9	14,4	24,5	- 8	- 2
- 11,5	- 5,8	1,7	- 0,2	1,2	10,8	10,9	- 10,3	- 19	1
- 5,8	- 7,2	- 4,9	24,9	23,1	42,7	3,5	2,1	- 28	5
- 7,6	- 5,5	- 4,4	23,0	36,4	18,1	2,6	30,8	- 33	12
0,6	1,4	3,6	7,6	5,3	8,5	6,2	1,1	- 14¾	2½
- 1,5	- 4,6	- 2,4	1,0	3,2	3,5	1,9	4,5	- 6½	- ¼
- 0,8	- 4,3	- 2,7	- 0,5	- 0,4	0,9	1,8	1,9	- 2¼	- 1½
0,1	0,0	- 1,8	- 1,3	- 1,2	1,3	1,1	2,2	1	¼
- 4,0	- 4,4	- 2,2	- 1,8	- 2,1	- 1,0	- 0,4	- 0,3	¼	- 1¼
1,2	- 2,8	- 2,5	1,0	1,8	3,7	5,1	5,1	- 2¼	- ¼
- 1,7	- 6,4	- 3,3	- 1,1	- 1,2	- 0,4	0,4	0,4	- 3	- 2½
- 7,4	- 7,0	1,0	15,8	33,8	21,4	3,1	19,7	- 26	7¾
2,5	- 1,2	- 2,6	1,6	3,1	4,5	1,9	4,3	- 1¾	- 1
2,1	4,5	8,4	1,0	- 3,9	- 1,6	1,1	2,4	1	- 2½
0,90	0,94	1,13	1,24	1,24	1,26	1,37	1,47	1,37	1,40
24,4	25,0	28,8	38,2	54,4	65,2	72,5	96,9	58	65
27,2	26,4	25,5	30,7	43,7	51,9	52,9	65,9	42	46
4,8	4,8	4,1	4,1	3,4	3,8	4,2	4,0	¾	¾
5,0	4,6	4,0	4,3	4,3	4,8	4,6	3,6	¾	¾
4,3	3,3	2,3	2,1	2,2	3,1	4,3	4,6	1½	1½
3,7	1,7	1,2	1,6	3,5	5,2	5,3	3,0	¾	¾

Bijlage 4 Nederlandse invoer en uitvoer, 1996-2010

	1996	1997	1998	1999	2000
	mutaties per jaar in %				
Invoervolume					
Goederen (inclusief energie)	4,9	12,1	9,1	9,3	14,1
Energie	3,6	1,9	- 0,5	- 0,2	10,4
Goederen (exclusief energie)	5,0	12,9	9,9	9,8	14,4
Consumptiegoederen (exclusief energie)	7,2	6,6	7,1	8,7	9,0
Investeringsgoederen	17,0	15,8	13,9	15,9	0,5
Grondstoffen en halffabrikaten (exclusief energie)	3,0	13,6	9,8	9,1	17,3
Diensten	6,7	11,3	8,7	9,4	6,2
Uitvoervolume					
Goederen	3,8	10,3	6,9	8,4	15,3
Energie	3,4	- 2,2	- 2,1	- 3,2	9,1
Goederen (exclusief energie)	3,8	11,3	7,5	9,0	15,7
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	2,4	5,9	3,8	4,1	6,5
wederuitvoer	6,4	21,3	13,7	16,7	28,7
Diensten	6,8	13,1	6,3	9,8	7,0
Relevante wereldhandel	5,9	7,2	8,3	3,8	11,7
Handelsprestatie ^a	- 2,1	4,1	- 0,8	5,2	4,0
Marktprestatie ^b	- 3,5	- 1,3	- 4,5	0,2	- 5,2
Prijsontwikkeling					
Invoer goederen	0,3	1,5	- 3,5	- 1,8	6,6
Uitvoer goederen (inclusief energie)	0,7	2,7	- 2,8	- 2,0	6,8
Uitvoer energie	14,1	9,7	- 16,9	11,6	65,7
Uitvoer goederen (exclusief energie)	- 0,2	2,2	- 1,9	- 2,7	3,7
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	- 0,1	2,5	- 0,3	- 1,8	6,5
wederuitvoer	- 0,4	1,7	- 4,3	- 4,0	0,3
Concurrentenprijs	- 1,6	3,6	- 2,2	- 1,5	8,3
Prijsconcurrentiepositie ^c	- 1,6	1,1	- 1,9	0,2	1,8
Arbeidskosten per eenheid product in euro's in de verwerkende industrie					
Nederland					
Loonvoet ^d	2,2	2,2	3,9	3,3	4,9
Arbeidsproductiviteit	2,7	0,2	2,6	3,8	7,0
Arbeidskosten per eenheid product	- 0,4	2,0	1,3	- 0,5	- 2,0
Euroconcurrenten					
Loonvoet ^d	3,3	3,2	1,8	3,0	4,5
Arbeidsproductiviteit	1,7	4,6	2,3	3,6	6,2
Arbeidskosten per eenheid product	3,8	0,1	- 0,6	- 0,8	- 1,6
Niet-euroconcurrenten					
Loonvoet ^d	7,2	6,9	7,3	6,8	8,1
Arbeidsproductiviteit	3,0	4,6	2,9	5,8	6,4
Effectieve wisselkoers euro	- 0,1	- 7,1	7,5	1,4	- 9,5
Arbeidskosten per eenheid product	4,2	10,0	- 3,0	- 0,5	12,2

^a Totale uitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.

^b Binnenslands geproduceerde uitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.

^c Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen (exclusief energie).

^d In lokale valuta.

2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
2,1	0,4	3,1	8,1	5,9	10,0	6,4	3,7	-11½	1¼
6,6	0,3	1,2	3,9	4,4	5,6	-0,9	6,5	-5	-1
1,6	0,4	3,4	8,5	6,1	10,7	7,7	3,2	-13	1¾
0,9	1,7	-3,4	0,4	-1,1	4,0	4,2	3,6	-9	-4
-0,6	-4,0	6,7	-3,8	1,8	15,6	8,6	5,2	-19	-5¼
1,9	0,6	4,1	11,1	7,5	11,1	8,0	3,0	-12¾	3
3,8	-0,1	-2,1	-1,4	3,7	4,8	0,6	3,8	-5¼	-2
1,8	1,3	2,2	9,2	6,1	8,7	7,0	2,3	-12¾	2¾
7,1	0,3	-0,3	10,3	0,2	3,9	-0,6	13,1	-7½	1¼
1,3	1,4	2,4	9,1	6,7	9,3	8,0	1,0	-13¾	3
-2,0	2,8	-2,7	4,1	1,2	4,7	5,0	-1,6	-14¾	1½
5,5	-0,4	9,0	15,2	12,9	14,1	10,9	3,6	-12½	4½
2,6	-0,4	-0,6	3,3	5,5	1,9	5,4	4,4	-3	1¼
0,6	1,4	3,6	7,6	5,3	8,5	6,2	1,1	-14¾	2½
0,7	0,0	-1,3	1,5	1,4	0,8	1,7	-0,1	1	½
-2,7	1,4	-6,4	-3,5	-4,2	-3,8	-1,2	-2,8	0	-1
-1,5	-4,6	-2,4	1,0	3,2	3,5	1,9	4,5	-6½	-¼
0,1	-3,2	-1,6	0,5	3,7	3,2	1,6	4,5	-6½	-1
-0,1	-9,4	3,4	8,3	34,7	20,7	0,1	22,3	-27¼	3¼
0,1	-2,6	-2,0	-0,2	0,9	1,2	1,8	2,0	-2¾	-1½
1,7	-0,5	-0,3	1,1	3,3	3,4	3,4	4,1	-3½	-1
-1,7	-5,2	-4,0	-1,5	-1,5	-0,8	0,3	0,1	-2¼	-2
2,5	-1,2	-2,6	1,6	3,1	4,5	1,7	4,3	-1¾	-1
0,7	-0,7	-2,3	0,5	-0,2	1,2	-1,6	0,2	1¾	0
4,3	5,3	4,3	4,1	1,4	3,0	3,3	3,5	2¼	2¼
0,3	2,6	2,4	6,7	4,5	3,9	2,8	-1,2	-6½	6
4,1	2,6	1,9	-2,5	-2,9	-0,9	0,5	4,8	9¼	-3¾
3,6	4,0	3,1	2,7	2,9	3,9	2,9	3,7	2½	1¾
1,9	2,5	2,5	4,0	4,2	5,0	3,9	-0,4	-5½	5¼
1,6	1,4	0,6	-1,2	-1,2	-1,0	-0,8	4,3	8½	-3¼
6,4	7,1	6,1	5,7	6,3	7,0	7,6	8,3	6¾	5¾
1,2	6,4	6,2	7,2	4,9	4,8	4,7	3,6	-3¼	5
2,8	5,8	13,2	4,6	-1,8	-0,2	3,3	3,6	1¾	½
2,2	-4,8	-11,7	-5,7	3,3	2,3	-0,5	0,8	8½	¼

Bijlage 5 Consumptie, inkomen en vermogen van huishoudens, 1996-2010

	1996	1997	1998	1999	2000
	volumemutaties per jaar in %				
Consumptie					
Vaste lasten ^a	7,1	- 0,2	1,9	2,0	1,4
overige consumptie	3,5	4,6	6,1	6,2	4,4
w.v. voedings en genotmiddelen	2,3	1,9	1,1	1,8	1,3
duurzame consumptiegoederen	5,7	5,6	10,2	9,1	5,2
overige goederen en diensten	2,7	5,1	5,8	6,2	5,0
Totale consumptie	4,3	3,5	5,1	5,3	3,7
Reëel beschikbaar gezinsinkomen					
Looninkomen	5,0	5,4	5,5	2,0	2,7
Uitkeringsinkomen	- 1,7	- 3,0	- 0,4	2,8	0,0
Winstinkomen	- 0,7	16,1	- 3,1	0,6	4,8
Loon- en uitkeringsinkomen ^a	3,1	3,1	4,0	2,2	2,0
Totaal inkomen	2,8	4,0	3,5	2,1	2,2
	% beschikbaar gezinsinkomen ^b				
Besparingen					
Individueel	4,1	4,5	3,1	0,4	- 1,0
Collectief ^c	8,1	7,8	8,3	7,7	6,8
Totaal	12,2	12,4	11,4	8,0	5,8
Vermogens en schulden^d					
Aandelenbezit	61	81	86	113	116
Spaargelden	58	57	58	60	58
Eigen woningbezit	211	229	246	285	330
Overige bezittingen ^e	124	122	123	123	123
Hypotheekschulden	94	102	110	121	131
Overige schulden	18	20	24	30	32
Totaal bezittingen minus schulden	343	367	379	430	468

^a Aardgas, woningdiensten en niet-verzekerde zorg.

^b Inclusief collectieve besparingen.

^c Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen.

^d Ultimo jaar.

^e Chartaal geld, girale deposito's, obligaties, aandelen aanmerkelijk belang, ondernemingsvermogen zelfstandigen, grond en ander onroerend goed.

2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
4,7	1,6	2,7	2,5	1,7	- 11,9	- 1,1	3,4	1	1½
1,0	0,7	- 1,0	0,5	0,8	3,4	2,7	0,7	- 3¾	- 1½
1,0	0,7	0,3	1,0	- 0,1	2,5	2,6	0,0	- 2	- ½
0,1	0,9	- 1,7	0,4	1,2	6,2	5,1	1,4	- 9¾	- 7½
1,5	0,6	- 1,1	0,4	0,9	2,5	1,7	0,6	- 1¾	¾
1,8	0,9	- 0,2	1,0	1,0	- 0,3	1,7	1,3	- 2¾	- ¾
3,5	- 0,7	- 0,1	1,0	- 2,2	0,5	5,4	0,8	2	- 3¾
5,1	4,9	- 1,8	1,2	- 0,3	2,7	- 1,1	2,2	6¾	3¾
26,6	- 13,9	- 26,8	- 7,3	25,3	- 6,6	12,2	- 8,6	- 42	22
3,9	0,7	- 0,5	1,1	- 1,7	1,1	3,7	1,1	3	- 1¾
5,6	- 0,6	- 2,5	0,6	- 0,3	0,5	4,2	0,5	½	- 1
2,3	1,0	- 1,2	- 1,5	- 2,7	- 1,9	0,3	- 0,4	2½	2¼
7,3	7,7	8,9	9,2	9,4	8,0	7,6	7,4	8¼	8¼
9,7	8,7	7,7	7,7	6,6	6,1	7,9	7,0	10½	10¾
81	51	55	55	55	58	55	33	36	.
60	64	71	75	79	82	84	89	95	.
338	359	375	392	408	429	434	444	427	.
119	118	116	118	123	126	126	119	118	.
132	141	152	162	176	188	194	201	204	.
30	33	38	40	42	47	42	43	42	.
433	418	427	438	445	460	462	440	429	.

Bijlage 6 Investerings en rendement, 1996-2010

	1996	1997	1998	1999	2000
	niveaus in dzd				
Woningbouw					
Gereedgekomen nieuwbouwwoningen	88,9	92,3	90,5	78,6	70,7
w.v. koopwoningen	57,9	66,4	69,1	61,0	55,4
	mutaties per jaar in %				
Investeringsbedrijven in woningen	3,9	5,6	3,0	2,8	1,6
Investeringsbedrijven in overige vaste activa					
Machines en computers	17,7	17,8	4,4	12,7	-3,6
Bedrijfsgebouwen	-2,5	10,2	10,1	12,0	2,5
Vervoermiddelen	-1,2	2,9	16,0	9,9	1,6
Overige materiële en immateriële activa	13,5	13,8	11,1	9,2	-4,6
Totaal overige vaste activa	10,4	13,5	8,3	11,3	-2,0
w.v. conjunctuurgevoelig ^a	7,2	12,6	11,6	15,9	-0,8
	niveaus in %				
Investeringsquote ^b	17,9	18,8	19,2	20,0	18,4
Rendement marktsector^c					
Kapitaalinkomensquote	17,1	18,7	19,1	19,1	19,6
Winstquote (van productie in Nederland)	7,5	8,4	9,1	10,3	11,8
Rentabiliteit eigen vermogen	7,1	8,0	7,4	8,7	8,7
Solvabiliteit	47,3	47,8	46,5	46,9	45,5
Netto rentelastquote	4,3	3,9	3,7	3,2	2,3
Belastingquote	5,2	6,5	6,3	5,7	5,6
	in %-punt				
Arbeidsinkomenquote marktsector					
Mutatie arbeidsinkomenquote	0,1	-1,1	0,2	0,2	-0,2
Groeibijdragen					
loonvoet	1,5	2,3	3,3	3,1	4,3
arbeidsproductiviteit	-0,6	-1,7	-1,5	-2,3	-2,2
marge binnenlandse afzetprijs	-0,7	-1,0	-1,2	-1,0	-2,2
externe ruilvoet	0,0	-0,8	-0,4	0,2	0,0

^a Exclusief overige vervoermiddelen, energie en immateriële activa.

^b In procenten van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (excl. onroerendgoedsector)

^c Exclusief banken en verzekeringen.

2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
73,0	66,7	59,6	65,3	67,0	72,4	80,2	78,9	72	61
58,9	54,1	46,7	51,2	50,1	52,2	57,4	55,1	51	43
3,2	- 6,5	- 3,7	4,1	5,0	5,8	4,2	0,9	-12¼	- 8
0,0	- 6,9	- 0,4	- 2,9	4,5	11,6	8,6	4,0	- 18¾	- 11
- 3,3	- 10,6	- 4,7	- 5,2	- 9,4	4,4	17,3	19,7	- 11	- 13½
- 6,1	- 12,5	13,0	- 3,8	- 5,5	15,8	1,8	3,0	- 19¾	- 16¾
- 5,9	- 2,9	- 7,6	- 1,8	13,4	8,6	- 5,8	7,0	- 4½	- ¼
- 3,0	- 7,6	- 1,0	- 2,7	2,2	9,7	5,3	7,0	- 14	- 9½
- 0,5	- 10,0	- 4,8	- 0,7	2,8	4,7	9,3	5,0	- 18¼	- 8½
17,0	15,2	14,6	13,9	13,6	14,4	14,7	15,2	13½	12¼
18,9	18,8	17,6	17,6	20,0	21,0	21,6	20,0	14½	18
10,1	11,2	10,9	10,8	11,7	14,1	14,6	13,2	9¼	12
6,7	7,7	8,5	10,6	11,4	12,5	13,8	12,3	6¼	8
44,4	43,3	44,8	45,2	46,8	47,2	47,9	45,8	45¾	46
2,9	3,2	3,5	3,4	3,9	2,7	2,6	2,3	2¼	3
6,1	4,6	3,3	3,6	4,2	4,4	4,6	4,5	3	3
0,6	- 0,2	- 0,1	- 0,1	- 2,8	0,2	0,7	0,6	2½	- 2¾
4,3	4,4	3,6	2,8	1,2	2,0	2,5	2,8	2	2¼
0,0	- 0,3	- 1,8	- 3,5	- 3,1	- 2,5	- 1,9	- 0,7	¾	- 4¼
- 2,8	- 3,2	- 1,9	- 0,1	- 0,4	0,0	0,1	- 1,4	- ¾	- 1¼
- 0,8	- 1,2	0,1	0,7	- 0,5	0,7	- 0,1	0,0	- ¾	¼

Bijlage 7 Prijzen en lonen, 1996-2010

	1996	1997	1998	1999	2000
bijdragen per jaar in %					
Opbouw consumptieprijs					
Finale invoer	0,2	0,4	0,1	0,1	0,6
Invoer grondstoffen en diensten	0,0	0,3	0,1	-0,1	0,7
Invoer energie	0,2	0,1	-0,3	0,2	0,5
Indirecte belastingen	0,4	0,2	0,2	0,3	0,2
Huur	0,7	0,6	0,6	0,5	0,4
Aardgas	0,0	0,3	-0,1	-0,3	0,5
Kwartaire diensten	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2
Arbeidskosten	0,7	0,1	0,7	0,7	1,0
Bruto margeverbetering	-0,4	0,3	0,6	0,3	-0,4
mutaties per jaar in %					
Consumptieprijs	2,0	2,3	2,0	1,9	3,8
Prijsindices					
Consumentenprijsindex	2,1	2,2	2,0	2,2	2,6
Afgeleide index (laag tot en met 2002)	1,6	1,9	1,7	1,7	2,1
Onderliggende inflatie	.	1,5	2,1	1,8	1,9
Geharmoniseerde inflatie (hicp)	.	1,9	1,8	2,0	2,3
Loonvoet marktsector					
Contractloon (incl. overloop)	1,9	2,3	3,1	2,9	3,2
Incidenteel	1,2	1,0	0,6	0,9	1,7
Brutoloon	3,1	3,2	3,7	3,7	5,0
Sociale lasten werkgevers	-1,3	-0,5	0,4	0,1	0,3
Loonvoet marktsector	1,8	2,8	4,1	3,9	5,3
Loonvoet bedrijven	1,9	2,4	4,0	3,8	5,1
mutaties per jaar in %					
De koppeling					
Contractloon	1,6	2,0	2,8	2,7	3,2
Bruto minimumloon	1,4	1,7	2,7	3,0	2,8
Netto minimumuitkering	2,2	2,3	3,3	3,1	3,1

2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
0,2	0,2	0,0	0,0	-0,1	0,5	0,3	0,7	0	0
0,3	0,0	0,2	0,3	0,2	0,3	0,4	0,7	¼	0
-0,2	-0,1	0,0	0,2	0,5	0,4	0,1	0,6	-½	¼
1,3	-0,1	0,2	0,3	0,3	0,0	0,0	0,2	¼	0
0,5	0,4	0,5	0,5	0,4	0,3	0,3	0,3	¼	¼
0,4	0,0	0,2	-0,1	0,4	0,5	0,2	0,9	-¼	-¼
0,3	0,4	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0	0
2,1	1,8	1,3	0,0	-0,2	0,1	1,4	1,1	3	-½
-0,5	0,4	-0,2	-0,4	0,5	-0,2	-1,3	-2,4	-2½	1¼
4,5	3,0	2,4	1,0	2,1	2,2	1,6	2,1	½	1¼
4,5	3,4	2,1	1,2	1,7	1,1	1,6	2,5	1	1
3,6	3,4	1,9	0,9	1,4	1,5	1,5	2,2	¾	1
3,5	3,4	1,7	0,6	0,5	0,8	1,2	2,0	1½	1
5,1	3,9	2,2	1,4	1,5	1,7	1,6	2,2	¾	1
4,2	3,5	2,7	1,5	0,7	2,0	1,8	3,5	3	1½
2,7	0,5	0,9	1,1	1,4	0,6	1,9	-0,2	-½	1¼
6,9	4,0	3,6	2,6	2,1	2,6	3,7	3,3	2½	2¾
-1,5	1,5	0,9	0,9	-0,7	0,0	-0,4	0,2	¼	0
5,4	5,5	4,5	3,5	1,4	2,6	3,3	3,6	2¾	2¾
5,4	5,3	4,4	3,5	1,5	2,6	3,3	3,8	2¾	2¾
4,3	3,7	2,8	1,2	0,7	2,1	2,0	3,5	3	1½
6,0	4,4	3,1	0,6	0,0	1,1	2,4	2,8	3¼	1¾
6,9	4,4	2,8	1,4	-0,1	4,5	3,1	2,0	1¾	1

Bijlage 8 Kerngegevens arbeidsmarkt,^a 1996-2010

	1996	1997	1998	1999	2000
	mutaties per jaar in dzd personen				
(Beroeps)bevolking en arbeidsaanbod					
Bevolking	71	80	97	105	113
w.v. 15-64 jaar	35	38	46	52	61
Beroepsbevolking 15-64 jaar	90	146	109	128	118
w.v. werkzame beroepsbevolking	122	199	203	181	149
werkloze beroepsbevolking	- 32	- 53	- 94	- 53	- 31
Arbidsaanbod ^b	105	125	104	124	177
w.v. demografie	18	17	19	18	21
participatie	90	76	75	62	73
conjunctureel	- 3	32	9	44	84
	niveaus				
Participatiegraad 15-64 jaar (in %)	64	65	65	66	67
w.v. mannen	77	78	79	79	79
vrouwen	50	51	51	53	54
	mutaties per jaar in %				
(Beroeps)bevolking en arbeidsvolume					
Bevolking	0,5	0,5	0,6	0,7	0,7
w.v. 15-64 jaar	0,3	0,4	0,4	0,5	0,6
Beroepsbevolking 15-64	1,4	2,2	1,6	1,8	1,7
Werkzame beroepsbevolking 15-64	2,0	3,2	3,2	2,7	2,2
Werkzame personen	2,2	3,1	2,6	2,6	2,2
Arbeidsvolume werkzame personen (arbeidsjaren)	2,3	3,1	2,9	2,4	1,9
w.v. marktsector	2,9	3,4	2,7	2,6	1,9
zorgsector	2,3	4,2	5,6	2,4	2,1
overheid	- 1,0	0,0	1,9	1,3	1,4
Arbeidsvolume zelfstandigen	3,7	2,2	- 1,3	- 2,8	- 0,4
	niveaus				
Arbeidsduur voltijdswerknemers (uren per jaar) ^c	1734	1728	1716	1713	1713
Deeltijdfactor (arbeidsjaren per werkzaam persoon)	0,808	0,807	0,810	0,808	0,805
Werkloosheid en vacatures					
Werkloze beroepsbevolking 15-64 (dzd)	501	448	354	301	270
Idem in % van de beroepsbevolking	7,5	6,6	5,1	4,3	3,8
Vacatures (in dzd) ^d	68	94	135	171	203
Vacaturegraad (in %) ^e	1,2	1,4	1,9	2,3	2,7

^a Inclusief personen ouder dan 65 jaar, tenzij anders vermeld.

^b Het arbeidsaanbod is gedefinieerd als de som van werkzame personen vanaf 12 uur per week en de werkloze beroepsbevolking. Het verschil met de beroepsbevolking wordt veroorzaakt door het verschil tussen werkzame personen vanaf 12 uur per week en de werkzame beroepsbevolking: grenspendel, werkzame 65-plussers en overige niet-ingezetenen. Inclusief een statistisch effect van 20 dzd in 2005 en 2008, als gevolg van de invoering van de wet Verlenging loondoorbetalingsverplichting bij ziekte (vlz).

^c Contractuele arbeidsduur, dus exclusief feest-, vakantie-, en adv-dagen.

^d Voor 1997 exclusief het aantal vacatures bij overheid en onderwijs.

^e Vacatures als percentage van de arbeidsvraag (vacatures + banen werknemers).

2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
121	103	76	56	38	26	36	64	70	55
71	63	41	23	14	11	18	30	25	10
85	65	64	- 3	3	85	117	110	45	0
103	15	- 34	- 83	0	156	186	151	- 60	- 205
- 18	50	97	80	3	- 70	- 69	- 40	105	205
125	82	67	11	17	103	144	138	40	- 15
22	8	- 7	- 17	- 20	- 31	- 35	- 16	- 5	- 10
83	88	77	93	88	91	89	74	65	75
20	- 14	- 2	- 64	- 71	24	90	80	- 20	- 80
67	68	68	68	68	68	69	70	71	70
79	79	79	78	78	78	78	79	78	78
56	56	57	57	57	59	61	62	63	63
0,8	0,6	0,5	0,3	0,2	0,2	0,2	0,4	½	¼
0,7	0,6	0,4	0,2	0,1	0,1	0,2	0,3	¼	0
1,2	0,9	0,9	0,0	0,0	1,2	1,6	1,5	½	0
1,5	0,2	- 0,5	- 1,2	0,0	2,2	2,6	2,1	- ¾	- 2¾
2,1	0,5	- 0,5	- 0,9	0,5	1,7	2,6	1,4	- 1¼	- 3¼
1,6	- 0,3	- 1,1	- 1,0	0,0	1,6	2,3	1,2	- 1½	- 3¾
0,9	- 1,7	- 2,5	- 1,3	0,0	1,9	2,7	1,2	- 2½	- 5¼
5,3	6,3	4,8	1,4	1,6	2,4	1,5	1,8	2¾	2
2,7	2,9	2,0	- 1,9	- 1,9	- 0,8	0,2	0,5	¼	0
- 0,7	- 1,1	0,2	1,3	1,9	1,9	1,6	- 0,5	- 4½	- 2
1714	1722	1724	1725	1726	1726	1727	1728	1729	1729
0,801	0,795	0,790	0,789	0,785	0,784	0,782	0,780	0,777	0,774
252	302	399	479	483	413	344	304	405	615
3,5	4,1	5,4	6,5	6,5	5,5	4,5	3,9	5¼	8
197	149	109	118	150	195	238	239	.	.
2,5	1,9	1,4	1,6	2,0	2,5	3,0	2,9	.	.

Bijlage 9 Kerngegevens collectieve financiën, 1996-2010

	1996	1997	1998	1999	2000
	% Bbp				
Collectieve uitgaven					
Openbaar bestuur	10,7	10,4	10,4	10,3	10,3
Veiligheid	1,4	1,3	1,4	1,4	1,3
Defensie	1,7	1,6	1,4	1,5	1,3
Infrastructuur	1,6	1,4	1,5	1,5	1,6
Onderwijs	5,2	4,9	4,8	4,8	4,8
Collectieve zorg	5,6	6,1	6,0	6,0	6,0
w.v. awbz	2,6	3,0	3,1	3,0	3,1
zvw	3,0	3,0	3,0	2,9	2,9
Overig (o.a. wmo)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Sociale zekerheid	14,1	12,7	12,2	11,6	11,2
w.v. aow/anw	5,6	5,4	5,3	5,2	4,9
ww en bijstand	3,4	2,9	2,5	2,1	1,8
arbeidsongeschiktheid	2,9	2,7	2,6	2,6	2,4
overig (o.a. zorgtoeslag)	2,2	1,7	1,8	1,8	2,0
Overdrachten aan bedrijven	2,0	2,1	2,4	2,3	2,3
Internationale samenwerking	2,6	2,6	2,5	2,5	2,4
Rente	5,3	4,9	4,7	4,3	3,7
Bruto collectieve uitgaven ^a	50,1	48,0	47,2	46,3	45,0
Niet-belastingmiddelen	8,0	7,1	6,9	6,3	7,1
w.v. materiële verkopen	3,3	3,3	3,2	3,2	3,2
gasbaten	0,9	0,9	0,6	0,4	0,7
overige inkomsten	3,7	3,0	3,1	2,7	3,2
Netto collectieve uitgaven ^a	42,1	40,9	40,3	39,9	38,0
Collectieve lasten^a					
w.v. belastingen	25,0	24,6	24,5	24,8	24,5
premies wettelijke sociale verzekering	15,2	15,1	15,0	15,5	15,4
EMU-saldo en schuld					
EMU-saldo collectieve sector ^b	- 1,9	- 1,2	- 0,9	0,4	2,0
w.v. centrale overheid ^b	- 1,5	- 2,1	- 1,1	- 0,9	0,4
lokale overheid	0,2	0,8	0,0	0,1	0,0
wettelijke sociale verzekering	- 0,5	0,0	0,3	1,2	1,6
Bruto schuld collectieve sector (EMU)	74,1	68,2	65,7	61,1	53,8
mutaties per jaar in %					
Diversen					
Loonvoet sector overheid	0,4	3,2	3,1	4,4	5,0
Prijs overheidsconsumptie, beloning werknemers	0,3	0,3	1,1	4,2	4,0
Prijs netto materiële overheidsconsumptie (imoc)	2,6	3,2	6,0	1,6	6,1
Prijs bruto overheidsinvesteringen (iboi)	0,9	- 0,5	- 0,3	0,4	1,9
Werkgelegenheid overheid (% totaal)	16,4	16,0	15,9	15,8	15,6
Werkgelegenheid zorg (% totaal)	10,0	10,1	10,3	10,3	10,4

^a In 2006 komen zowel de collectieve uitgaven als de collectieve lasten 1,5% bbp hoger uit als gevolg van de invoering van de zvw.

^b In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% bbp.

2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
10,5	10,8	11,1	10,7	10,5	10,5	10,4	10,6	11,4	11,3
1,5	1,7	1,8	1,8	1,7	1,7	1,7	1,7	1,8	1,8
1,3	1,3	1,3	1,3	1,2	1,2	1,2	1,1	1,2	1,2
1,7	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6	1,6	1,7	1,9	2,0
4,9	5,0	5,2	5,1	5,1	5,0	5,1	5,0	5,5	5,5
6,2	6,8	7,2	7,2	7,1	8,5	8,8	8,7	9,6	9,8
3,2	3,6	3,8	3,9	3,8	3,8	3,7	3,3	3,7	3,8
3,0	3,2	3,4	3,3	3,3	4,7	4,7	5,0	5,4	5,6
0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	0,4	0,4	0,5
11,1	11,3	11,7	11,5	11,0	11,1	10,8	11,1	12,2	12,7
4,9	4,9	5,0	5,0	4,8	4,7	4,7	4,6	5,0	5,1
1,8	1,9	2,2	2,2	2,1	2,0	1,7	1,5	1,9	2,4
2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	1,9	1,8	1,8	1,9	1,9
2,1	2,2	2,1	2,1	2,0	2,6	2,7	3,1	3,4	3,4
2,4	2,3	2,2	2,1	1,8	1,7	1,6	1,6	1,8	1,7
2,3	2,2	2,1	2,2	2,4	2,3	2,3	2,3	2,0	2,4
3,2	2,8	2,6	2,5	2,4	2,2	2,2	2,1	2,4	2,4
45,2	45,9	46,9	46,1	44,8	45,9	45,6	45,9	49,6	51,0
6,6	6,2	6,3	6,8	7,0	7,4	6,9	7,6	6,8	6,4
3,1	3,1	3,3	3,3	3,4	3,2	3,2	3,2	3,4	3,4
0,9	0,9	0,9	1,0	1,1	1,6	1,4	2,1	1,5	1,4
2,6	2,1	2,2	2,5	2,5	2,6	2,4	2,3	1,9	1,6
38,6	39,8	40,6	39,3	37,8	38,5	38,7	38,4	42,9	44,6
38,3	37,7	37,4	37,5	37,6	39,0	38,9	39,1	38,3	38,3
24,7	24,5	23,6	23,6	24,6	25,0	25,3	24,6	24,8	24,0
13,7	13,3	13,8	13,9	12,9	14,0	13,5	14,5	13,5	14,4
- 0,2	- 2,1	- 3,1	- 1,7	- 0,3	0,5	0,2	0,7	- 4,6	- 6,2
- 0,2	- 1,2	- 2,8	- 1,7	0,1	0,9	0,5	0,5	- 2,7	- 4,3
- 0,1	- 0,5	- 0,3	- 0,2	- 0,2	0,0	- 0,2	- 0,4	- 0,5	- 0,7
0,1	- 0,4	0,0	0,1	- 0,1	- 0,3	- 0,1	0,6	- 1,4	- 1,2
50,7	50,5	52,0	52,4	51,8	47,4	45,5	58,2	59,9	65,8
5,2	4,3	5,1	3,7	1,7	1,7	2,7	4,0	4	2
4,9	4,1	2,8	2,9	2,6	1,3	3,1	3,1	3¼	1¼
4,3	3,7	2,0	1,2	1,4	1,7	1,3	3,3	1½	1¼
3,4	2,4	2,6	0,5	0,7	1,5	2,3	2,3	1¼	1½
15,8	16,1	16,4	16,2	16,2	15,9	15,8	15,6	15,9	16,4
10,7	11,4	12,1	12,4	12,6	12,7	12,6	12,7	13,3	14,0

Bijlage 10 Sociale zekerheid, 1996-2010

	1996	1997	1998	1999	2000
Inactieven/actieven					
Inactieven (dzd uitkeringsjaren)	4165	4131	4074	4049	4031
w.v. aow	2103	2127	2150	2171	2192
anw	187	180	147	143	138
ziekteverzuim	288	301	334	363	381
arbeidsongeschiktheid totaal	737	743	757	766	788
werkloosheidsuitkering	365	315	261	221	184
bijstand (wwb) (dzd personen)	484	466	427	384	348
Arbeidsvolume (dzd mensjaren, excl. ziekteverzuim)	5619	5788	5932	6051	6152
i/a-ratio (%)	74,1	71,4	68,7	66,9	65,5
	mld euro				
Vermogenspositie werknemersfondsen^a	- 2¾	- 3	- 1¾	¼	3¾
w.v. ao	- ¼	- ¾	- ½	0	1¼
awf/ufo	- 2½	- 2¼	- 1¼	¼	2½
	mld euro				
Vermogenspositie awbz en zvw	- 2	- 1¾	- 2	- ½	½
Awbz	- 1	- ¼	- ½	¼	0
Zvw	- 1	- 1½	- 1½	- ¾	½

^a De vermogenspositie meet het verschil tussen het feitelijke vermogen en het normvermogen per ultimo van het jaar.

2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
4033	4064	4103	4137	4166	4127	4069	4057	4145	4285
2213	2236	2264	2300	2340	2380	2427	2480	2540	2600
134	130	125	120	114	110	103	97	90	85
389	388	335	304	319	356	355	361	330	280
798	806	813	796	773	719	710	701	700	695
172	185	238	280	286	243	185	150	210	315
328	319	328	337	335	319	288	267	270	305
6247	6232	6213	6176	6159	6227	6376	6451	6380	6185
64,6	65,2	66,0	67,0	67,6	66,3	63,8	62,9	65	69¼
7¼	8¼	8½	8¼	7¼	6¾	7¼	9	7¼	2¾
2¼	3¾	4¼	4	2¾	2¼	1¾	1½	1½	1½
5	4½	4¼	4¼	4½	4½	5½	7½	5¾	1¼
½	- 3	- 3¾	- 2¾	- 3¼	- 2½	- 5	- 3	- 7½	- 9¾
- 1	- 4	- 4½	- 2½	- 1½	- 1¼	- 2¼	- 2¼	- 6½	- 8½
1½	1	¾	- ¼	- 1¾	- 1¼	- 2¾	- ¾	- 1	- 1¼

Bijlage 11	Belasting- en premietarieven, 2006-2010				
	2006	2007	2008	2009	2010
	in %				
Tarieven loon- en inkomstenheffing					
Aow-premie eerste en tweede schijf (niet voor 65-plussers)	17,90	17,90	17,90	17,90	17,90
Anw-premie eerste en tweede schijf	1,25	1,25	1,10	1,10	1,10
Awbz-premie eerste en tweede schijf	12,55	12,00	12,15	12,15	12,15
Belastingtarief eerste schijf	2,45	2,50	2,45	2,35	2,30
Belastingtarief tweede schijf	9,75	10,25	10,70	10,85	10,80
Belastingtarief derde schijf	42,00	42,00	42,00	42,00	42,00
Belastingtarief vierde schijf	52,00	52,00	52,00	52,00	52,00
Overige tarieven					
Aof-basispremie werkgever	5,40	5,15	5,65	5,70	5,85
Aok gedifferentieerde premie werkgever	1,00	0,50	0,15	0,15	0,00
Whk-premie UWV werkgever	0,00	0,75	0,55	0,45	0,45
Ww-gemiddelde wachtgeldpremie werkgever	1,50	1,25	1,35	1,40	1,85
Ww-marginale awf-premie werkgever	3,45	4,40	4,75	4,15	4,20
Ww-marginale awf-premie werknemer	5,20	3,85	3,50	0,00	0,00
Inkomensafhankelijke zvw-premie	6,50	6,50	7,20	6,90	7,05
	euro				
Nominale zorgpremie per volwassene ^a	1027	1091	1053	1064	1085
Standaardpremie zvw t.b.v. zorgtoeslag	1015	1059	1200	1209	1235
Inkomensgrenzen en (maximale) kortingen loon- en inkomstenheffing					
Lengte eerste belastingschijf	17046	17319	17579	17878	18218
Lengte tweede belastingschijf	13585	13803	14010	14249	14520
Lengte derde belastingschijf	21597	21942	22271	22649	21629
Algemene heffingskorting	1990	2043	2074	2007	1987
Algemene heffingskorting 65-plus	948	957	970	935	924
Arbeidskorting	1357	1392	1443	1468	1496
Alleenstaande-ouderkorting	1414	1437	1459	902	945
Combinatiekorting	146	149	112	0	0
Aanvullende combinatiekorting	608	700	746	770	775
Inkomensafhankelijke aanvullende combinatiekorting	0	0	0	995	1084
Ouderenkorting	374	380	486	661	684
Alleenstaande ouderenkorting	562	571	555	410	418
Aanvullende ouderenkorting	0	0	0	0	0
Inkomensgrenzen					
Franchise awf	15138	15660	15921	16443	16704
Maximum premie-inkomensgrens wnvz	43848	45017	46205	47802	48716
Maximum premie-inkomensgrens zvw	30015	30623	31231	32369	33189

^a Exclusief de gemiddelde no-claimteruggave en de gemiddelde eigen betalingen.

Bijlage 12   Nominaal beschikbare inkomens, 2009

	Tweeverdiener ^a	Alleenstaande (ouders)	Alleenverdiener	Alle huishoudtypen
	mediaan nominaal beschikbaar inkomen			
Werknemers				
< 175% wml	26700	17800	23100	} 35100
175-350% wml	35000	24400	31000	
> 350% wml	50900	43200	52300	
Uitkeringsgerechtigden				
< 120% wml	} 23100	13700	18800	} 17100
> 120% wml		18100	22700	
65-plussers				
< 120% aow	20600	15600	} 27100	} 21500
> 120% aow	28100	24800		
Alle huishoudtypen				28700

^a De indeling van tweeverdieners naar inkomensbron is op basis van de meest verdienende partner.

Bijlage 13 Koopkracht, wig, lonen en sociale lasten, 1996-2010

	1996	1997	1998	1999	2000
	mutaties per jaar in %				
Koopkracht (exclusief incidenteel)^a					
Mediaan alle huishoudens	.	0,5	1,9	0,3	1,1
Koopkracht standaardhuishoudens ^b					
Tweeverdieners met kinderen, modaal + ½ x modaal	.	0,5	1,4	0,0	1,0
Tweeverdieners met kinderen, 2x modaal + ½ x modaal	.	- 0,2	1,0	- 0,3	1,1
Tweeverdieners zonder kinderen, modaal + modaal	.	0,3	0,7	- 0,2	0,2
Tweeverdieners zonder kinderen, 2x modaal + modaal	.	- 0,2	0,5	- 0,1	0,4
Alleenstaande, minimumloon	.	0,0	1,3	0,4	1,6
Alleenstaande, modaal	0,0	0,3	0,8	- 0,2	0,5
Alleenstaande, 2x modaal	.	- 0,5	0,5	0,0	0,7
Alleenstaande ouder, minimumloon	.	- 0,4	2,1	0,7	1,5
Alleenstaande ouder, modaal	.	- 0,1	1,7	0,4	1,2
Alleenverdiener met kinderen, modaal	0,6	0,3	1,7	- 0,2	0,9
Alleenverdiener met kinderen, 2x modaal	.	- 0,7	1,5	- 1,0	1,0
Minimum-uitkeringsgerechtigden, paar met kinderen	- 0,2	0,5	2,0	0,1	1,4
Minimum-uitkeringsgerechtigden, alleenstaande	.	0,3	2,0	0,3	1,2
Minimum-uitkeringsgerechtigden, alleenstaande ouder	.	- 0,1	2,0	0,8	1,5
Aow alleenstaande, alleen aow	.	1,5	5,0	0,6	0,8
Aow alleenstaande, aow + 10.000	.	0,6	2,4	- 0,1	0,5
Aow paar, alleen aow	.	0,6	4,0	0,4	0,8
Aow paar, aow + 10.000	.	0,0	3,2	- 0,2	0,7
	euro per jaar				
Bruto modaal inkomen	22689	23143	23597	24050	24958
	niveaus in %				
Gemiddelde wig en replacement rate (markt)					
Werkgeverswig	17,3	16,7	16,5	16,6	17,3
Werknemerswig	25,4	25,6	25,5	26,0	25,7
Replacement rate	71,5	71,2	70,9	70,6	70,2
	mld euro				
Lonen en sociale lasten bedrijven					
Brutoloon	117,9	125,5	126,8	136,5	146,3
Loonkosten	135,4	143,9	155,3	166,8	179,5
	% brutoloon				
Sociale lasten totaal werkgevers:	24,3	23,9	24,2	24,5	24,8
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	13,8	13,2	13,1	13,3	13,3
pensioenpremies (incl. vut)	5,9	5,9	6,5	6,5	7,1
rechtstreeks betaalde sociale lasten	4,3	4,5	4,4	4,5	4,1
Sociale lasten totaal werknemers:	19,3	20,0	20,6	21,7	21,4
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	16,9	17,2	17,9	18,8	18,8
pensioenpremies (incl. vut)	2,3	2,7	2,6	2,8	2,5

^a In 2001 wel inclusief het bruteringspercentage van de overhevelingstoelag.

^b De mogelijkheid om de algemene heffingskorting te verzilveren tegen de heffing van de partner wordt in 2009 en 2010 met 140 euro per jaar beperkt voor partners die geboren zijn in 1972 of later zonder kinderen tot 5 jaar. De koopkracht van de desbetreffende alleenverdieners valt hierdoor 0,25 tot 0,5%-punt lager uit dan hier vermeld.

2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
3,3	0,5	- 1,2	0,2	- 1,8	2,5	2,2	- 0,1	1¼	- ¼
5,8	0,3	- 1,3	1,6	- 2,6	1,4	2,5	- 0,9	2½	- ½
6,2	- 0,1	- 0,8	0,4	- 2,9	4,5	2,7	- 0,6	2½	- ½
4,4	- 0,1	- 1,3	0,2	- 3,2	1,7	2,4	- 0,7	2½	- ¼
5,2	- 0,2	- 0,7	0,0	- 3,0	1,3	2,6	- 0,5	2½	- ½
7,0	0,8	- 0,2	0,1	- 2,5	2,0	1,9	- 0,4	2¼	- ¼
4,4	- 0,1	- 1,3	0,2	- 3,3	1,9	2,4	- 0,7	2½	- ¼
5,7	- 0,3	- 0,3	- 0,1	- 3,0	1,1	2,7	- 0,4	2½	- ½
9,0	2,3	- 0,2	- 0,1	- 2,9	1,7	2,0	5,3	4¼	- ¼
5,4	0,7	- 0,9	1,8	- 1,3	2,5	2,4	- 0,7	4¼	- ½
5,9	0,8	- 1,3	0,5	- 2,1	1,9	1,9	- 0,8	2	- 1
4,2	- 0,4	- 0,3	- 0,8	- 3,3	6,8	2,6	- 0,9	1¾	- ¾
4,3	2,2	- 0,9	0,2	- 1,0	3,5	1,1	- 0,8	2¼	- ¼
2,9	0,8	- 1,1	- 0,1	- 2,2	1,7	1,1	- 0,7	2	- ¼
4,1	2,5	0,2	0,4	- 1,0	2,6	1,2	- 0,4	3½	- ¼
3,4	1,3	- 0,8	0,6	- 0,7	3,6	1,3	- 0,4	3	- ¼
0,8	0,8	0,4	- 0,6	- 1,5	2,6	1,3	- 0,4	1¼	- ½
2,8	1,3	- 1,0	0,4	- 0,3	2,2	1,4	- 0,7	2½	- ¼
0,8	0,8	0,5	- 0,4	- 1,2	6,5	1,5	- 0,5	1¼	- ½
27000	28000	28500	29000	28500	29000	30000	31500	32500	32500
16,9	18,0	18,8	20,1	19,8	19,3	19,5	19,7	20,0	20,5
23,5	23,1	23,8	23,2	23,6	23,0	21,9	22,8	22,3	22,7
68,7	68,7	68,3	67,6	68,0	67,6	66,6	66,4	65,9	65,8
156,5	161,5	164,2	166,2	169,7	177,4	189,0	198,7	201,2	197,2
192,3	201,2	206,1	210,6	213,5	223,3	237,0	249,9	253,4	248,6
22,9	24,6	25,5	26,7	25,8	25,9	25,4	25,8	25,9	26,0
10,9	10,9	11,0	11,2	10,6	11,6	11,4	12,2	11,9	12,2
8,0	9,7	10,9	11,8	11,3	11,0	10,9	10,4	11,2	11,4
3,8	3,8	3,4	3,4	3,6	3,3	3,1	3,2	2,9	2,4
20,4	19,5	21,8	22,1	22,9	22,1	19,4	20,9	17,7	19,7
17,0	16,1	17,8	18,2	17,6	17,7	16,7	18,0	14,4	16,1
3,3	3,3	3,8	3,8	5,2	4,4	2,6	2,9	3,3	3,5

Verklaring van afkortingen

adv	Arbeidsduurverkorting
AEX-index	Amsterdam Exchange Index
anw	Algemene nabestaandenwet
ao	Arbeidsongeschiktheid
aof	Arbeidsongeschiktheidsfonds
aok	Arbeidsongeschiktheidskas
aow	Algemene ouderdomswet
awbz	Algemene wet bijzondere ziektekosten
awf	Algemeen werkloosheidsfonds
BBB-rating	Beoordeling van een gematigde kredietwaardigheid door kredietratingbureau Standard & Poor's
bbp	Bruto binnenlands product
bpm	Belasting van personenauto's en motorrijwielen
btw	Belasting op de toegevoegde waarde
bu	Buitengewone uitgavenaftrek
cao	Collectieve arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CEP	Centraal Economisch Plan
CPB	Centraal Planbureau
cpi	Consumentenprijsindex
dbc's	Diagnose-behandelcombinaties
DNB	De Nederlandsche Bank
EC	Europese Commissie
ECB	Europese Centrale Bank
EMU	Economische en Monetaire Unie
EU	Europese Unie
EU-15	De landen die vóór 1 mei 2004 lid waren van de EU
FAO	Food and Agricultural Organization
Fed	Federale centrale bank van de Verenigde Staten
fes	Fonds economische structuurversterking
fisim	Financial intermediation services indirectly measured (toegerekende vergoeding voor geleverde bankdiensten)
ftk	Financieel toetsingskader
G3	Verenigde Staten, eurogebied en Japan
ggz	Geestelijke gezondheidszorg
hicp	European harmonized indices of consumer prices
HWWI	Hamburgisches Weltwirtschaftsinstitut

i/a-ratio	Inactieven/actieven ratio
iboi	Prijsmutatie bruto overheidsinvesteringen
ict	Informatie- en communicatietechnologie
IFO	Information und forschung, Institute for economic research at the University of München
IMF	Internationaal Monetair Fonds
imoc	Prijsmutatie netto materiële overheidsconsumptie
mbo	Middelbaar beroepsonderwijs
MEV	Macro Economische Verkenning
MKB	Midden- en kleinbedrijf
mlo	Microlastenontwikkeling
MSCI Europe	Breed gespreide index van circa 600 grote Europese ondernemingen
NBER	National Bureau of Economic Research
nni	Netto nationaal inkomen
NZa	Nederlandse Zorgautoriteit
OC&W	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OPEC	Organization of the Petroleum Exporting Countries
pep	Per eenheid product
pgb	Persoonsgebonden budget
r&d	Research and development
RIVM	Rijksinstituut voor volksgezondheid en milieu
S&P 500	Standard and Poor's index (beursindex van de Verenigde Staten)
SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
SEO	Stichting Economisch Onderzoek
tog	Tegemoetkoming onderhoudskosten thuiswonende gehandicapte kinderen
ufo	Uitvoeringsfonds voor de overheid
UMTS	Universal Mobile Telecommunications Systems
UWV	Uitvoeringsorganisatie Werknemersverzekeringen
var	Verklaring arbeidsrelatie
VK	Verenigd Koninkrijk
vlz	Verlenging loondoorbetalingsverplichting bij ziekte
vmbo	Vorbereidend middelbaar beroepsonderwijs
vpl	Wet vut, prepensioen en levensloop
VS	Verenigde Staten
vut	Vervroegde uittreding
VWS	Volksgezondheid, Welzijn en Sport
wajong	Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten

wbk	Wet basisvoorziening kinderopvang
wbso	Wet bevordering speur- en ontwikkelingswerk
WHO	World Health Organisation
wia	Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen
wk	Wet kinderopvang
wka	Wet koppeling met afwijkingsmogelijkheid
wml	Wettelijk minimumloon voor volwassenen
wmo	Wet maatschappelijke ondersteuning
WTO	World Trade Organisation
wtos	Wet tegemoetkoming onderwijsbijdrage en schoolkosten
wtv	Werktijdverkorting
ww	Werkloosheidswet
wwb	Wet werk en bijstand
zvw	Zorgverzekeringswet
zzp-ers	Zelfstandigen zonder personeel